

T.C.

KONYA NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

MÜELLİFİ MEÇHUL BİR ÇAĞATAYCA TEFSİR VE İSRAİLİYYAT

AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ

(PEYGAMBER KISSALARI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Yusuf İŞİCİK

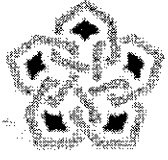
HAZIRLAYAN

Mohammad Shakib Asım

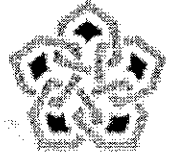
Öğrenci Numarası

118106021017

Konya- 2013

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

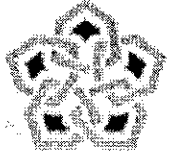
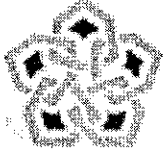

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammed Shakib Asım		
	Numarası	118106021017		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Ferah İslam Bilimleri / Tezli		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora	☐
Tezin Adı	Müellifi Meşhul Bir Çeşitliye Tezli ve İsrailiyat Açısından Değerlendirilmesi (Peygamber Kessatları)			

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammed Shalib Asım
	Numarası	H 8106021017
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf İSİKİK
Tezin Adı	Müellifi Meşhul Bir Sığatayca Tefsir ve İsrâliyyat Açısından Değerlendirilmesi (Peygamber Kıssaları)	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Müellifi Meşhul Bir Sığatayca Tefsir ve İsrâliyyat Açısından Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışma ..16/07/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Yusuf İSİKİK		
Doç. Dr. Harun ÖZMİŞ		
Doç. Dr. Hikmet ATIK		

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
KISALTMALAR	7
ÖZET	9
ABSTRACT.....	10

GİRİŞ

I- KONUN ÖNEMİ VE AMACI.....	11
II- ARAŞTIRMANIN METODU	13
III- KUR'AN-I KERİM'İN ANLAŞILMASI VE TERCÜMESİNE DUYULAN İHTİYAÇ	14
IV- KUR'AN-I KERİMİN TERCÜMESİ	15
V- KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE TERCÜMELERİ	16

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ İSLAMİ ESERLER VE KUR'AN-I KERİM TERCÜMELERİ	21
1. Çağatay Türkçesi	21
2. Çağataycanın Genel Özellikleri.....	22
3. Çağataycada Yazılan Başlıca İslami Eserler.....	23
3.1. Mensur Eserler	23
3.2. Manzum Eserler	24
4. Müellifi Meçhul Çağatayca Bir Tefsir	25
4.1. Eserin Yazıldığı Yer ve Dönem	27
4.3. Çağatayca Tefsirin Kaynakları.....	28
4.3.1.Tefsir Kaynakları.....	28
4.3.2. En Çok Kullandığı Tefsirler	28

4.3.3.Tasavvuufi Tefsirler	28
4.3.4.Mezhebi Tefsirler	29
4.3. 5. Hadis Kaynakları	29
4.3.6. Diğer Kaynaklar	30
5. Çağatayca Tefsirin Tercüme Özeiliği	30
6. Çağatayca Tefsirdeki Bazı Tercüme Hataları.....	34
6.1. Deyimlerin Aynen Tercüme Edilmeye alışılması	35
6.2. Kullanılan Tercüme Metodu	37
6.3. ağataycanın Arapçaya Kıyasla Edebi Sanatlar Açısından Olgunluğuna Ulaşmamış Olması	38
6. 4. Tercüme ve Tefsirlerdeki İsraili Rivayetlerin, Uydurma Hadislerin ve Asılsız Haberlerin Etkisinde Kalınmış Olması	40

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAYCA TEFSİRDE İSRİLİYYAT	44
1. İsrailiyatın Manası.....	44
2. İsrailiyat'ın Tefsirlere Girişi.....	45
3. İsrailiyat'ın Kısımları	46
4. Çağatayca Tefsirde Peygamberlerle İlgili Haberlerde İsrailiyat	48
5. Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Kıssaları	49
5.1. Hz. Âdem ve çocukları Hakkındaki Haberler	50
5.2. Hz. Âdem'le Eşi Havva Allah'a şirk Koştular mı?	53
6. Hz. Nuh(a.s) ve Tufan Olayı	56
7. Hz. İbrahim Hakkındaki Haberler	59
7.1. Hz. İbrahim'in Yaşadıkları.....	60
7.1.1. Hz. İbrahim'in Torbasındaki Kumun Una Dönüşmesi	64
7.1.2. Hz. İbrahim'in Ateşe Atıldığı Dağın İsmi.....	67

7.1.3.Hz. İbrahim'e Gelen Elçiler	68
7.1.4.Hz. İbrahim'in Kestiği Kurban'ın Özelliği	71
7.2. Nemrud'un Kurban Kesmesi.....	75
8. Hz. Yakup ve Yusuf Hakkındaki Haberler	76
8.1.Hz. Yakup'un Yusuf'a Giydirdiği Elbisenin Özelliği.....	76
8. 2.Hz. Yusuf'un Kaç Dil Bildiği	77
5.3. Hz. Yakup'un Oğullarının Hz. Muhammed Adıyla Yemin Etmeleri	79
5.4. Hz. Yusuf'un Bir Mucizesi	81
6. Hz. Eyyûp Hakkındaki Haberler	84
7.Hz. Musa ve İsrail Oğulları Hakkındaki Haberlerde İsrailiyyat	86
7.1.Hz. Musa'nın ve İsrail Oğullarının Mısır'da İken Yaşadıkları.....	86
7.2. Hz. Musa'nı Denize Bırakılması.....	90
7.3.Samirî'nin İsrail Oğulları İçin Yaptığı Heykel	94
7.4. Sebt Günü Yasağına Uymayanların Akıbeti	97
7.5. Hz. Musa Döneminde Öldürülen Şahıs.....	100
7.6. Kesilen Sığırın Adı ve Ölüye Vurulan Et Parçası.....	101
7.7. Hz. Musa ve Hızır Kıssası.....	103
7.8. Hızır'ın Öldürdüğü Çocuk	105
8. Hz. Davut Hakkındaki Haberler	108
9. Hz. Süleyman (a.s) Hakkındaki Haberler	112
9.1. Hz. Süleyman'ın Kaç Hanımı Vardı?	114
9.2. Hz. SüleymanınTahtına Ceset Atılması	116
10. Hz. İlyas Hakkındaki Haberler	122
11. Hz. Musa İle Hz. İsa Arasında Kaç Peygamber Geldi?	126
12. Hz. İsa Hakkındaki Haberler	128
13. Hz. Peygamber (s.a.s) Hakkındaki Haberler	132

13.1.Hz. Peygamberin Ashab-ı Kehf'i Görmek İstemesi	132
13.2. Hz. Meryem'le Firavun'un eşi Âsiye'nin Ahirette Hz. Peygamberle evlendirileceği	135
SONUÇ	137
BİBLİYOGRAFYA	140
İNDKESLER	146
(Kitaplar İndeksi)	146
(Şahıslar ve Yer isimleri İndeksi)	151

ÖNSÖZ

Selefimizin bize bıraktıkları ve dünyanın birçok bölgesine yayılmış, kütüphane ve arşivlerin raflarını dolduran kabarık ilmî ve fikrî mirasımız olan kitaplardan faydalanmamız gerekir. Bu kitapların halen büyük bir kısmı elyazması halinde olup, tozlarını silecek ve onları insanlığın istifadesine sunacak emin eller beklemektedir ki, bu kültür mirası, âlim ve müderrislerin ellerine geçsin. Böylelikle, ümmetlerini sağlam ve ilmi bir yola koyabilmek amacıyla, bu kitapların telifinde ömürlerini çürüten o seleflerimizin iyiliklerine bir karşılık olsun.

Her milletin geri kalmışlıktan kurtulup kalkınması ve gafletten uyanması kültür mirasının ihyasiyle olur. Bu nedenle, her yeni yapının ilk adımı kültür mirasının ihyası, öğrenimi ve imtisalı ile atılır. Bu durum her millet için böyle ise, bizim ümmetimiz için daha ciddi bir şekilde gereklidir. Zira İslam bu ümmetin eti ve iliği hükmündedir. Ümmete ölçü ve değer veren, ona hayat programı çizen O dur. Ümmet hayat programını İslam'dan almış ve onunla hayata yönelmiştir. Bu nedenle, bu ümmetin ilim ve marifetin her sahasındaki kültür mirası üzerinde İslam'ın mühür ve damgası bulunmaktadır.

Kültür mirasımızın bu önemini göz önünde bulundurarak, kütüphane raflarındaki bir kıymetli eserin (Müellifi Meçhul Çağatayca Tefsir) gün yüzüne çıkarılması ve ilim dünyasına tanıtılmasında az da olsa katkımız olur düşüncesiyle üzerinde çalışmayı planladık. Modern Özbekçe ve diğer Türk dilleri için çok değerli bir dil malzemesi sayılan bu yazma elimize geçtiğinde, ilk işimiz başından sonuna kadar okumak oldu. İlk etapta, bu eseri bilgisayar ortamında yazıp yayınlamayı veya tıpkıbasımını yapmayı düşündük. Daha sonra, tefsirde çokça İsrailiyyat türünden haberlerin bulunduğunu göz önünde bulundurarak bu kararımızdan vazgeçtik. Eseri inceledikten sonra tefsir mahiyetinde anlatılan İsrailiyat ve uydurma haberlerden arındırılarak yayınlanırsa güzel bir Kuran Meali çıkacağı kanaatine vardık.

Bunun yanısıra, Kur'an-ı Kerim'i tercüme tarihine, Türkçeye yapılan Kur'an-ı Kerim tercümelerinin önemine, özellikle diğer Türk lehçerinde yapılan Kur'an-ı Kerim tercümelerine de çalışmamız kapsamında yer verdik. Esas olarak, Çağatay

Türkçesi ve onun devamı olan Modern Özbek Türkçesinde yapılan Kur'an-ı Kerim tercümlerin ilk ne zaman başladığını tespit etmeye çalıştık. Daha önden böyle bir çalışmanın yapılmamış olması ve bizim de tecrübesizliğimiz çalışmamızın uzamasına sebep oldu. Gene de Allah'a hamdolsun ki bu çalışmamız sayesinde elimizdeki bu yazma eserle "Modern Özbek Türkçesinde Yapılan Kur'an Tercümleri"ni mukayeseli bir çalışma yapabilme fırsatımız da oldu. Hepsinden de önemlisi tefsir kitaplarındaki bu uydurma ve İsrailiyyat haberler konusunda müslüman halkın aydınlatılması ve Kur'an'ın gerçek mesajını onlara **doğru olarak** anlatması gerektiğini düşündük. Şayet hakka isabet edersem bu, Rabbimin tevfik ve yardımıyla gerçekleşmiş demektir. İsalet etmediğim hususlarda -beşer olmanın bir gereği olarak- hatalarımızı düzetmeye çalışmak misyonumuzdur. Zira günümüzde hala bu tür haberlerin Kur'an'dan olduğunu zanneden Müslümanlar vardır.

Çalışmamızın hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ederim. Çalışmam boyunca hep rehber olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Yusuf Işıcık'a ve yardımı olan bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Mohammad Shakib Asım

Konya – 2013

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
(a.s)	: Aleyhisselam
b.	: İbni (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Ç. T.	: Çağatayca Tefsir
Çev.	: Çeviren
Derg.	: Dergisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ET.	: Eski Türkçe
Ens.	: Enstitü
h.	: Hicri
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İSAM	: İslamî Araştırmalar Merkezi
k.s.	: Kuddise Sirruhu
m.	: Miladi
md.	: Madde
mk.	: Makale

nr.	: Numara
nş.	: Neşreden
or.	: veya
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
SSSR	: Society for the Scientific Study And Religion (Bilimsel ve Dini Çalışmalar Derneği) Dergisi
s.	: Sayfa
(S.A.S)	: Sellaallahü Aleyhi Vesellem
S.	: Sayı
Ş.y.	: Şemsî Yıl
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tr.	: Tercüme Eden
Thk.	: Tahkik Eden
TİEM	: Türkiye İslami Eserler Müzesi
ts.	: Tarihsiz
v.	: Varak
Yay.	: Yayınları/Yayınevi/Yayıncılık

T.C.

KONYA NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mohammad Shakib Asım	Numarası: 118106021017
	Ana Bilim/Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / <i>Tefsir</i>	
	Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf İŞİCIK	
Tezin Adı		Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsir ve İsrailiyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kıssaları)	

ÖZET

Bu çalışma Orta dönem Çağataycası ile kaleme alınmış ve şu an sadece iki nüshası bulunan bir tefsirin İsrailiyat açısından değerlendirmesidir. Eserin bir nüshası Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde 6624 numarada kayıtlı olup, tamamı 1304 sayfa ve tek cilt halindedir. İstinsah tarihi 1544(951h.)dır. Eserin diğer nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı III. Ahmet bölümünde 16 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha iki cilt halinde ve her ciltte 308 sayfa vardır. İkinci cildi Meryem Suresi ile başlamaktadır. İstinsah tarihi ise 1543(950 h.)dır. Eserin müellifi ise bilinmemektedir.

Eser üzerinde bu güne kadar Tefsir ilmi açısından herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Hamza Zülfikar Topkapı nüshasının başından üç yüz sayfası üzerinde dilsel bir çalışma yapmıştır.

Çağatayca Tefsir kaynak açısından çok zengindir. Müellif, muteber tefsir ve İslami eserlerin yanı sıra mezhebi, tasavvufi tefsirler ve diğer İslami eserlerden de çokça istifade etmiştir. Bunun yanı sıra tefsirde Ehli kitap menşeli İsrailiyat türü haberler ve uydurma rivayetler de yer almaktadır. Bu haberlerin herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan nakledildiğini görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: *Kuran-ı Kerim, Tercüme, Tefsir, Çağatayca, İsrailiyat, Kıssa, Peygamber.*

T.C.

KONYA NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Student's	Name Surname	Mohammad Shakib Asım	ID: 118106021017
	Department/Field	Basic Islamic Sciences / <i>Taphsir</i>	
	Advisor	Prof. Dr. Yusuf IŞICIK	
Research Title		The Evaluation of a Chaghatai Commentary of The Quran and Its Critique of Israelites Narrative	

ABSTRACT

This study explores the first commentary of the Quran in Middle-age Chaghatai language, in terms of Israelites; only two Manuscripts of the commentary exist today. One of the manuscripts is kept in Konya Yusuf Aga library in 6624 number and it is one volume consisting of 1304 pages. The duplication copy date is 1544 (915 Hijri). The other manuscript of this Chaghatai exegesis of the Quran is kept in Istanbul Topkapi Palace Museum under the section of Ahmet III in number 16. This version is two volumes; each contains 308 pages respectively. The second volume begins with Surah Maryam (Chapter Mary) and its duplicate copy date is 1543 (950 Hijri). The author of the manuscript is unknown.

There has been no exegetical research on this Chaghatai manuscript commentary of the Quran. Hamza Zulfikar has done a linguistic research on the Topkapi version of the Manuscript.

It is a very rich commentary in terms of explanation of the Quran in Chaghatai language. Beside using authentic exegetical and Islamic resources, the author has used from sufi and jurisprudential commentaries of the Quran. In addition, in the commentary there are some Israelite false and misleading narratives and reports related to the "People of the Book". We have noticed that the author had taken those Israelite reports and narratives without any caution and critique.

Key Words: Holy Quran, Translation, Commentary, Chaghatai, Israelites, Story, Prophet.

GİRİŞ

I- KONUN ÖNEMİ VE AMACI

Bu gün sayıları elli milyonu aşkın ve tamamı Müslüman olan Özbekler ve Uygurların şimdiki konuştukları dilin geçmişi Çağatayca'ya dayanır. Çağatayca teşekkülünden (XIII. YY) XX. Yüzyıla kadar Çin'den Orta Asya'ya, oradan Hindistan'ın ortalarına kadar konuşulan bir yazı ve medeniyet dilidir. Bolşevik Rusya'sının Özbek Hanlığı'nı parçalaması ve bunun sonucunda Orta Asya ve Türkistan halklarının konuşmakta oldukları farklı ağızlara dil statüsü vererek farklı kimliklere ve milletlere bölmesi ortak dil birliğinin de bozulmasına sebep olmuştur. Bugün Türkî Cumhuriyetler ve Afganistan'da yaşayan Türklerin dil birliğinin sağlanması için yapmakta oldukları ve yapacakları çalışmaların ilk aşamada eski eserlerin bulunup gözden geçirilmesi ve onların yeni Latin alfabesi ile yeniden yazılması düşüncesi olmuştur. Bu eserlerin başında, bir kısmı kütüphanelerimizde mevcut olan ve büyük bir yekûn tutan Çağatayca eserlerin elde edilmesi, onların tahkik ve tercüme edilmesi ve yeni alfabe ile halka takdim edilmesi de dil birliğinin sağlanmasında ilim adamlarına düşen görev olarak düşünülmüştür.

Bir asrı aşkın bir süredir Modern Özbekçe ve Uygurcada halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayacak sayıda ve nitelikte yazılan İslamî eserlerin sayısı oldukça azdır. Bu bir asırlık süre içerisinde Özbekçede Kur'an'a yönelik (tercüme ve tefsir) özgün çalışmalar bir elin parmağını bile geçmeyecek kadardır. Tercüme eserlerin sayısı da gene ona varmaz. Biz büyük çabalar sonucu Özbekçede ikisi Kiril, üçü Arap Alfabeti, ikisi de Latin olmak üzere toplam 7 tane (Kur'anı Kerim Meali)ne ulaştık. Bunlarda – okuyabildiğimize kadarıyla - bazı bariz hataların olduğu açıkça görülmektedir.

Çalışma konumuz olan Çağatayca Kur'an Tefsirinin önemi de işte bu noktada belirmektedir. Zira bu gün yapılan Özbekçe tercümelerle karşılaştırma imkânı sunması için bu tür eserlerin bulunup gün yüzüne çıkartılması, bilim dünyasına ve dilimize kazandırılması hem dinî hem de millî bir görev olduğu inancında olduğumuzu belirtmek isteriz. Yapılan, yapılmakta olan ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalar ve çalışacaklar için çok değerli bir kaynak olan bu el yazma sadece Özbekçe – Uygurca için değil, bütün Türk dilleri için önemlidir.

Çalışmamızın dil açısından önemine değinmişken, şunu hatırlatma gereği hissediyorum: Bu gün Türk dilleri içerisinde en çok İranize olmuş dillerden biri de şüphesiz Özbekçe'dir. Bu Çağatayca Tefsir, yazıldığı dönemin dil özelliği ve safiyetini gözler önüne sermesi açısından bugünkü Özbekçe'nin, Farsça'nın ne derece etkisi altında olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Eserin tefsir açısından önemine gelince Özbek halkının Kur'an'a bakışında XVI. yüzyıldan XXI. Yüzyıla gelinceye kadar nelerin değiştiğini ve hangi aşamaya geldiğini de gözlemlene imkânı sunmaktadır.

Eserde ayetler için açıklama mahiyetinde verilen kıssalar bir hayli yer tutmaktadır. Bu kıssaların birçoğu geçmiş ümmetlere ait ve İslam'a sonradan giren kitap ehli dediğimiz çevrelerden girme şeylerdir. Tefsir literatüründe İsrailiyyat olarak bilinen bu tür haberlerin bu tefsirde hiçbir değerlendirmeye tabi tutulmadan alındığını görüyoruz.

Biz bu çalışmamızda, bu eserde yer alan İsraili rivayetlere ve İsrailiyatın kullanılış biçimine dikkat çekmeyi hedefliyoruz.

II- ARAŞTIRMANIN METODU

Bu çalışmamız, Orta Dönem Çağatay Türkçesi ile (XVI. Yüzyılda) kaleme alınmış bir Kur'an tefsirindeki Peygamberlerle ilgili İsraili rivayetlerin tahlili ve tenkidi kapsamında yapılmıştır.

Çalışmamız genel olarak bir giriş bölümü ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasının önemi, başka dillere tercümesinin gerekliliği gibi hususlar kısaca ele alınmaktadır.

Birinci bölümde Çağatay Türkçesi ve edebiyatını kısaca tanıttıktan sonra, çalışma konumuz olan Çağatayca Tefsirin tanıtımı yaptık. Onun tercüme özelliği hakkında bilgi verdikten sonra ondaki bazı tercüme hatalarına- tespit edebildiğimiz kadarıyla- işaret ettik. İkinci bölümde İsrailiyyatın tanımı, tefsirlere girişi, İsrailiyyatın kısımları hakkında biraz bilgi vermeye çalıştık. Daha sonra, İsrailiyyat türü haberlerin peygamberler kıssası etrafında nasıl anlatıldığı, Çağatayca Tefsirin müellifinin İsrailiyyatı anlatırken kullandığı metodu göstermeye çalıştık. Rivayetlerin karşılaştırmasında başta Tevrat, İncil, Talmud gibi Ehl-i kitap kaynakları, Buhari, Müslim, Tirmizi ve diğer hadis kaynaklarının yanı sıra İsrailiyyatla ilgili diğer özel çalışmalar ve İsrailiyyat barındıran tefsir kitaplarından yararlandık.

Değerlendirmesi yapılacak ilgili ayetin, önce meali, sonra Çağatayca Tefsirde ayet bağlamında anlatılan haberlerin – orijinal- metnini, daha sonra Türkçe tercümesini verdik. Ayrıca bazı yerlerde Çağatayca metnin Arap alfabesi yanında Latin harfleriyle de yazdık. En sonda da bu haberlerin geçtiği ilk kaynakları, kim tarafından rivayet edildiğini tespit etmeye ve gerektiği yerlerde de Kitab-ı Mukaddes'teki farklılıklar ve benzerliklere işaret etmeye çalıştık.

Çağatayca tefsirde Kur'an'da adı geçen bütün peygamberlerle ilgili İsrailiyyat bulunmadığından biz de sadece onları almak ve değerlendirmekle yetindik.

Çalışma boyunca başka neler yaptık?

Bu yazma eser (21-03-2011) tarihinde elimize geçtiğinde ilk olarak çıktısını alıp okumaya başladık. Okurken bir taraftan kaynaklarını tespit edip çıkarmaya,

diğer taraftan da eserde adı geçen özel şahıs, yer ve kitap isimlerini kaydetmeye gayret ettik. Eseri, ikinci sefer okuyuşumuzda onda bazı tercüme hataların bulunduğu gözümüze çarptı. Bu hataların; genel hatlarıyla, kullanılan tercüme metodu, eserin yazıldığı dönem Çağataycasının Arapçaya kıyasla, kelime hazinesi ve edebi sanatlar açısından gerekli olgunluğuna ulaşmamış olması ve yazarın tercüme ve tefsirlerdeki İsraili rivayetlerin, uydurma hadislerin ve asılsız haberlerin etkisinde kaldığı gibi hususlardan kaynaklandığını gördük. Bu hususları göz önünde bulundurarak, tefsirin İsrailiyyat açısından ele alınıp incelenmesini uygun bulduk ve çalışmamızı bu yönde yoğunlaştırdık.

III- KUR'AN-I KERİM'İN ANLAŞILMASI VE TERCÜMESİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim insanlarca anlaşılısın diye Hz. Peygambere indirilmiştir. Bu husus, pek çok ayette ifade edilmiştir:

“Biz sana mübarek bir kitap indirdik ki, ayetlerini inceden inceye düşünüp taşınsınlar ve akılları tam olanlar da ondan öğüt alsınlar.”¹ ;

“Bunlar Kur'an'ı derinden düşünüp taşınmıyorlar mı? Yoksa yüreklerine kilit mi vuruldu?”²

“Onlar bu sözü iyiden iyiye düşünmüyorlar mı? Yoksa kendilerine, önce gelenlere gönderilmeyen bir şey mi geldi?”³

Bu ve benzeri ayetlerden, Kur'an'ın kendisi üzerinde derin derin düşünmeyi ve onu anlamayı istediği fark ediliyor. Yüce Allah Kur'an'ı bunun için kolaylaştırdığını de ifade ediyor: *“Muhakkak ki biz Kur'an'ı öğüt alsınlar diye kolaylaştırdık. Üzerinde düşünüp öğüt alan yok mu?”⁴* Bu ayet tekid edatıyla geldiği gibi, aynı yerde dört defa tekrar edilmek suretiyle de pekiştirilmiştir. Bu da Kur'an'ın düşünülüp anlaşılmasının gereğini gayet açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

¹ Sâd, 38/ 29.

² Muhammed, 47/24.

³ Mü'minun, 23/68.

⁴ Kamer, 54/32.

Esasen yazdıklarının veya söylediklerinin muhatapları tarafından iyice anlaşılması, bu işi yapan insanların hedefi olduğu gibi, indirdiği kitapların insanlar tarafından anlaşılması da ilâhi iradenin hedefidir. Bu açıdan Kur'an'ın anlaşılma gayesiyle nazil olmasından tabii bir şey olamaz.⁵

Kur'an anlatılanları anlamaya çalışmayanları ayrıca kınamaktadır.

“Andolsun Biz Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?”⁶

Bütün bunlar, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılma için nazil olduğunun açık delilleridir. O halde Kur'an-ı Kerim'in evrensel mesajının bütün insanlara ulaştırılması gerekir. Bu da Arapça olan Kur'an-ı Kerim'in Arap olmayan kavimlerin dillerine çevrilmesi ile olur.

Ayrıca her sözün maksudu da ondan bir şeyin anlaşılmasıdır. Sadece onun söz olarak kalması değildir. Kur'an da bunun en iyi örneğidir.⁷

Hız. Peygamber de, insanlara kendilerine nazil olan Kur'an ayetlerini anlamaları için onlara tebliğ ve beyan etmiştir. Kur'an, her peygamberin, kendi kavmi anlattıklarını anlasınlar diye onların diliyle gönderildiğini belirtmektedir:

“Hangi millete peygamber gönderdiysek, onu ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, her şeyi onlara anlatsın...”⁸

IV- KUR'AN-I KERİMİN TERCÜMESİ

Kur'an-ı Kerim Arap diliyle Hız. Muhammed'e indirilmiştir. Her ne kadar o Arapçayla indirilmiş olsa da; İslam'ı kabul eden Araplar dışındaki etnik gurupların, soy ve milletlerin de Kur'an'ın ihtiva ettiği bilgileri öğrenmeleri en tabii haklarıdır. Bu yüzden İslam tarihinde; Arap olmayan ve Arapça bilmeyenler de Kur'an'ın içeriği hakkında bilgi elde etmişler ve bunun için kendi ana dillerini kullanmışlardır.

⁵Hidayet Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. I, (İstanbul 1999), 159-235 arası.

⁶Kamer, 54/17, 21, 22, 32 ve 40.

⁷İbni Teymiyye, Takiyyiddin Ahmed b. Abdulhalim (v.728/1328), *Mukaddeme Fi Usûli't-Tefsir* (Thk. Adnan Zerzur), Dımaşk, 1392/1972, s. 37.

⁸İbrahim, 14/4.

Herkesin Arapçayı öğrenmesi de gerekmiyor. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması, anlamının kavranması ve manasına nüfuz edilmesi için Arapçadan başka dillere çevrilmesi dinen caiz görülmüştür. Bir başka deyişle, Kur'an'ın okunup anlaşılması için tercümesine hiç kimse karşı çıkmamıştır. Bu sebeple hemen hemen dünyanın bütün dillerine Kur'an-ı Kerim'in tercümeleri yapılmıştır. Kuşkusuz bu diller arasında – değişik lehçeleriyle birlikte - Türkçe de dâhildir.⁹

Kur'an-ı Kerim'in ilk defa ve tam olarak çevrildiği dil Eski Farsçadır. Bu çeviri Saman Oğulları hükümdarı Mansur b. Nuh döneminde (350-365/961-976 yılları arasında) Buhara'da ilmi bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰

V- KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE TERCÜMELERİ

Mukaddes Kitabımız olan Kur'an-ı Kerim'in tercüme edildiği en eski dillerden biri de Türkçedir. Türkçe Kur'an Tercümeleri, dil çalışmaları yönünden büyük bir önem taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim, tam olarak ilk önce Farsçaya, daha sonra da Türkçeye çevrilmiştir.

Türkler arasında da İslam'ı kabul ettikten sonra muhtemelen tercüme çalışmaları başlamıştır, fakat bu çalışmalar bütünlüklü çalışmalar değildir.¹¹ Bu tercüme kimisi surelerin sözlü olarak Türkçeye çevrilmesinden ibarettir. Yani vaiz veya Kur'an-ı Kerim hocasının derslerde yaptığı tercüme şeklindedir. İlk bütünlüklü çalışmanın ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.¹²

Türkçeye yapılan ilk Kur'an-ı Kerim tercümesi, tarihî Türk yazı dillerinden Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Karahanlı Türkçesinden sonra X. ve XVI. yüz yıllar arasında Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış Kur'an-ı Kerim tercümelerine de rastlanmaktadır. Doğu Türkçesi ile kaleme alınan bu eserlerin yanı sıra Batı Türkçesi ile de kaleme alınmış tercüme bulunmaktadır. Bu

⁹ Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kuran Tercümesi ve Tercümedeki mak/mek Eki Hakkında" *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S. 14, Yıl: 2008, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi – Türk Dünyası Kırgız Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü Celalabad, Kırgızistan, s. 2-3; Aydar, *a.g.e.*, s. 99-100(den özetle)

¹⁰ İnan, Abdulkadir, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme" *DİBy.*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961, s. 7-8.

¹¹ Bütünlüklü çalışmalardan kastımız, Kur'an-ı Kerim'in birkaç suresinin tercümesi veya tefsiri değil de başından sonuna kadar yapılmış tercüme ve tefsirlerdir.

¹² Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 2000, s. 107.

gün için Karahanlı Türkçesinin yanında Harezmi ve Çağatay Türkçeleriyle(Doğu Türkçesi) XI. – XVI. yy'lar arasında yazılmış altı Kur'an tercümesi bilinmektedir. Aysu Ata'nın belirttiğine göre bu tercümelerin toplam sayısı -batı Türkçesi ile yazılanları da katarsak- seksen üçtür.¹³

Türkler, İslamiyet'e girdikten kısa bir süre sonra, Uygur alfabesini bırakarak, Arap harflerini kullanmaya başlamışlardır. Bu dönemden sonra, verdikleri eserlerin tamamı bu harflerle yazılmıştır. Kütüphanelerimizde bulunan eski Kur'an tercümelerinin neredeyse tamamı da bu alfabeye yapılmıştır.

Şüphesiz Arap harfleri ile yazılmış Türkçe metinler, en zengin kısmı teşkil etmektedir. Kur'an'ın en eski Türkçe tercümelerinin müellifi meçhuldür ve bu yüzden de bunları kronolojik şekilde sıralamak imkânsızdır. Bu gün için ancak dilciler ve Türk Edebiyatı tarihçileri bunların zamanlarını tahmini olarak tayin edebilirler. Biz, önce, bunlardan ilk devreye ait olanlardan biraz bahsedeceğiz:

Muhammed Hamidullah'ın verdiği bilgiye göre; Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye yapılan tercümelerinin en eskisi Hûzistan asıllı ve bir mutezili olan Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhab el-Cübbâîye atfolunanıdır. (v.303/916). Fakat henüz bu tercüme metnine dair en ufak bir iz ele geçirilmemiştir. Şüphesiz ki bu tercüme Arap harfleriyle kaleme alınmıştır.¹⁴

Türkçe ilk tam Kur'an tercümesi, yaklaşık h. V, miladî XI. Yüzyılın başlarında, daha evvel yapılmış olan Farsça tercüme esas alınarak hazırlanmıştır. Kaynakların kaydettiğine göre, Samanoğulları emîri Mansur b. Nuh'un isteği üzerine, Taberî tefsirinin hûlasası ile beraber Kur'an-ı Kerim Farsçaya çevrilmiştir. Bu tercüme heyetinde, Horasanlı ve Maveraünnehirli Türk âlimler de vardı. Zeki Velidi Togan'a göre, ilk Türkçe Kuran tercümesi, bu heyet içinde yer alan Türk âlimler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁵ Bu ilk tercüme, Farsça ilk tercüme tarzında olup, satır arası

¹³ Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi: (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK yayınları, Ankara, 2004, s. XI.

¹⁴ Hamidullah, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁵ İnan, Abdülkadir, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme", s. 7; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 108.

kelime kelime tercüme şeklinde yapılmıştır.¹⁶Bu tercümelerin hepsi Doğu Türkçesiyle yapılmıştır. Bizim çalışmamızın konusu oluşturan “ Çağatayca Tefsir”i de bu kategoride değerlendirmek lazımdır. **Ancak Çağatayca Tefsirde satır arası tercümenin yanında bazen kıssalara ve tasavvuf büyüklerinin sözlerine de yer verilir.**

M. Fuad Köprülü ise, Türkçeye yapılan ilk Kur’an-ı Kerim tercümesinin, ilk Farsça tercümeden, yaklaşık bir asır sonraya tekabül ettiğini söylemektedir.¹⁷ Abdulkadir İnan da, bu görüşü destekleyen bilgiler vermektedir.¹⁸ Ne yazık ki, bu ilk tercüme hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Zira bu tercüme zamanımıza kadar gelmemiştir. Tercümenin yapıldığı tarih, kesin olarak bilinmediği gibi, mütercimim kim veya kimler olduğunu da tam ve net olarak bilemiyoruz. Bugün, ilk aslı nüshadan istinsah edilmiş olan bazı tercüme elde mevcuttur. Bunlar üzerinde, yetkili âlimler ve araştırmacılar tarafından yeterli çalışmalar yapılmış ve tercümenin dili, muhtevası, özellikleri hakkında hayli bilgi verilmiştir.¹⁹ Mesela Zeki Velidi Togan tarafından 1914 yılında Buhara’da bulunan ve bazı kısımları eksik olan anonim tercüme, yukarıda sözünü ettiğimiz asıl tercümenin istinsah edilen nüshalarından biridir. Nüshanın müstensihisi ve istinsah tarihi belli değildir. Tercüme üzerinde, kâşifi Z. Velidi Togan, W.W. Barthold, Rus Profesör A. K. Borokov, M. Fuad Köprülü, A.Kadir İnan gibi âlimler, çalışmalar yapıp değerli bilgiler vermişlerdir.²⁰

İlk Türkçe tercümeden istinsah edilen ikinci nüsha ise, TİEM 73 numarada kayıtlı olandır. İstinsah tarihi 734/1333, müstensihisi ise Şirazlı Muhammed b. El-Hac Devlet Şah’tır. Tercümenin dili Oğuz (Doğu) Türkçesidir. Bu eser, tamamen ilk Farsça tercüme tarzındadır. Türkçe tercüme Arapçaların altına yazılmıştır. Kur’an-ı Kerim’in Doğu Türkçesine tercüme ile ilgili bir makale kaleme alan Janos Eckmann ise Doğu Türkçesi Kur’an-ı Kerim Tercümelelerinde bu tercümenin en eski olabileceğini ifade eder ve dil özelliklerine bakıldığında 12-13. Yüzyıllar

¹⁶ Hamidullah, Muhammed, “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Yazma Tercümeleleri” (Çev. Dr. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul, 1965, s. 66.

¹⁷ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 163.

¹⁸ İnan, *a.g.m.*, s. 8.

¹⁹ Aydar, *a.g.e.*, s. 105.

²⁰ Barthold, Wilhelm, “Orta Asya’da İslam’ın İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide”, (Tr. K. A. Çelebi), *Türkiyat Mecmuası*, II, 1962, s. 69-74.

Karahanlı devri Orta Asya İslami Türk yazı dilinin özelliklerini yansıttığını belirtir.²¹ Abdulkadir Erdoğan da bu tercümenin en eski tercüme olabileceği konusunda Eckman'la aynı kanaattedir.²² Ancak yanlış bir değerlendirme ile Erdoğan, eserin baştanbaşa Oğuz Türkçesi ile yazıldığını belirtmektedir. Oysa eser baştan sona kadar Karahanlı Türkçesi ile yazılmış, arada bir Oğuzca kelimelere ve eklere yer verilmiştir. Abdulkadir Erdoğan çeviriden seçtiği 50 kadar kelimeyi yanlış olarak Oğuz lehçesine göre okumuştur. *Cinsözlü, girtmünmek, gündoğuşu, göngül, ezgülık* gibi. Abdulkadir İnan ise bu nüshanın on dördüncü yüzyıldan kalma bir nüsha olduğunu iddia etmektedir.²³

Gülden Sağol, “*Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi*” adlı çalışmasında çok az Arapça ve Farsça kelime içeren bu tercümenin 12-13. Yüzyıllara ait olduğunu ve esas dilinin Karahanlı Türkçesi olmasına rağmen tercümede Oğuz-Kıpçak unsurlara da rastlandığını ifade etmiştir.²⁴

Bir başka Kuran tercümesi da Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Cami, nr. 2’de (eski 951) kayıtlı olan nüshadır. Bu el yazma bir evvelki yazmaya benzemekte ise de, tamamen aynı değildir. Müstensihî belli olmayan tercümenin istinsah tarihi 764/1363’tür.²⁵ Bu nüsha Gülden Sağol tarafından Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü arasından 1993 yılında yayımlamıştır. Gülden Sağol’un aktardığına göre bu nüshanın neredeyse tamamı tamir görmüştür. Reyhanî nesih ile yazılan bu nüshanın her sayfasında dokuz satır Arapça dokuz satır Türkçe çeviri olmak üzere on sekiz satır yer almaktadır. Bu nüsha **Harezmi Türkçesi**²⁶ ile kaleme alınmıştır.²⁷

²¹ Eckmann, Janos, “*Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung*”, Ural-Altische Jahrbücher, 31, 1959, s. 72-85.

²² Abdulkadir Erdoğan, *Kuran Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri*, Ankara, 1938, s. 47-48.

²³ İnan, Abdulkadir, “Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi”, Türk Dili, I, 6, Nisan 1952.

²⁴ Sağol, Gülden, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi*, (Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım), Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 1993, s. XXVII.

²⁵ Hamidullah, *a.g.e.*, 109; Aydar, *a.g.e.*, 105; Togan, *Kuran ve Türkler*, 19.

²⁶ Bu tercümeyi burada kısaca tanıttığımız için ayrıca “Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Kur’an Tercümeleri” adlı bir başlık vermedik. Tercüme hakkında fazla bilgi için bkz. Suat Ünlü, “Kur’an-ı Kerim’in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kuran Tercümeleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2007, C. 9, S. 27, s. 34-35.

²⁷ Sağol, “*Harezmi Türkçesi...*”, s. XXVIII-XXIX.

Togan'ın verdiği bilgiye göre bunlardan başka, bir de British Museum'de (or. 9515) mahfuz bulunan noksan bir nüsha daha vardır. Gerek Togan, gerekse İnan, yukarıda sözü geçen tüm tercümelemler üzerinde yaptıkları çalışmalar, araştırmalar ve karşılaştırmalardan, hepsinin de hicri (IV. veya V, miladi (X. veya) XI. asırda, ilk Farsça tercümenin akabinde Türkçeye çevrilen nüshanın birer kopyası olduğu kanaatine varmışlardır.²⁸

Bu tercümelemlerden sonra yapıldığı tahmin edilen bir Kuran-ı Kerim tercümesi de bu gün Taşkent'te bulunmaktadır. Özbek İlimler Akademisi (Kütüphanesi) 2854 numarada kayıtlıdır. Bu tercümeden bahseden A. A. Semenov, eserin 13. Yüzyıla ait olduğunu ve tam olmayıp Arapça metnin kelime kelime tercüme edildiğini belirtmiştir.²⁹ Bu çevirinin dili de Karahanlı devri Orta Asya İslami Türk yazı dilinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Togan, Leningratt,'taki Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesi yazmaları arasında bulunan bir başka nüshadan da söz etmektedir ki, bu nüsha da tarihsizdir ve müstensihî meçhuldür.³⁰

Yukarıda vermiş olduğumuz Türkçe Kur'an tercümelemleri, eski Orta Asya Türkçesiyle yazılmışlardır. Hepsî de Orta Asya menşelidir. Şu an bunlardan başka - Türklerin Müslüman oldukları ilk dönemlerde yazılmış- Orta Asya kökenli tercüme (Kuran-ı Kerim tercümesi) bilinmemektedir.³¹

²⁸ Togan, Zeki Velidi, *Kuran ve Türkler*, İstanbul, 1971, s. 19; Togan, *Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair*, İslam Tetkikleri Ens. Derg. III, İstanbul, 1971, s. 133-160.

²⁹ Aleksandr Aleksandrovich Semenov, *Sobranie Vostoçnih rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR*, S. IV, Taşkent, 1957, s. 45-46.

³⁰ Togan, "Kuran ve Türkler", s. 20; Suat Ünlü, "Kuranı Kerimin Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercümelemleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, (Ocak-Nisan) 2007, S. 27, s. 9-56.

³¹ Bu tercümelemler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulkadir İnan, "Kuran-ı Kerim'in Türkçe Tercümelemleri Üzerine Bir İnceleme", Ankara, 1961, s. 8; Hamidullah, *Kuran Tarihi*, s. 94.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ İSLAMİ ESERLER VE KUR'AN-I KERİM TERCÜMELERİ

1. Çağatay Türkçesi

Çağatay dilinde yapılan Kur'an-ı Kerim tercümelerine geçmeden önce Çağatay dili ve edebiyatı hakkında biraz bilgi vermemiz faydalı olacaktır. Adını Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan alan "Çağatay dili veya Çağatayca", Orta Asya yazı dilinin gelişmesinde Karahanlı Türkçesinden sonra üçüncü evreyi oluşturmaktadır.³² Önceleri Çağatay Hanın sülalesi ve bu sülale tarafından kurulan devletin adı olarak kullanıldığı halde, sonradan Maverâünnehir'deki Türk unsurları, Timurlular zamanında gelişen Türk dili ve bu dilde meydana getirilen edebiyat için de Çağatayca adını kullanmışlardır. Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin devamı olarak ortaya çıkan Çağatayca, İlhanlı ve Altın Ordu devletlerinin kültür merkezlerinde XIII-XV. Yüzyıllar arasında gelişme göstermiş ve Timurlular döneminde (1405-1506) İslam medeniyetinin tesiri altında zengin bir edebiyat haline gelmiştir. Ayrıca bu yazı dili, Orta Asya'dan batıya doğru güç edenlere nazaran, doğuda kalan Türk boylarının konuşup yazdıkları dil olduğu için Doğu Türkçesi olarak da isimlendirilmiştir.³³

Çağatay dili, Karahanlı ve Uygur yazı diline dayanmakla birlikte, bu edebi dilin teşekkülünde Moğol istilasından sonra, Orta Asya'daki mahalli şivelerin karışımının da önemli rolleri olmuştur. Ayrıca bu oluşumda İslam kültürü ile Fars edebî dilinin de tesiri bulunduğu muhakkaktır.

Çağataycanın başlangıcı ve devreleri konusunda görüş birliği bulunmamakla birlikte, bu dilin gelişme devreleri genel olarak:

İlk Çağatayca (Klasik Öncesi, XV. Yüzyıl başlarından Ali Şî Nevaî'nin ilk divanını tertibine kadar);

Klasik Çağatayca (1465-1600);

³² Zuhâl Kargı Ölmez, "Çağatayca Sözlükler" Kebikeç (*İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*), S: 6, Yıl: 1998, s. 137-138.

³³ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1-2, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1998, s. 250.

Klasik Sonrası (1600-1920) olmak üzere üç safhada değerlendirilmektedir.³⁴

Cengiz Han'ın ölümünden sonra (1277), imparatorluk toprakları oğulları arasında pay edildi. Horasan ve Maveraünnehir bölgesi, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın yönetiminde kaldı. Bu sahada kurulan Çağatay Devleti, XV. yüzyıldan itibaren Timurluların idaresinde siyasî ve kültürel açıdan büyük bir gelişme kaydetti. Semerkant, Herat, Merv, Belh gibi şehirler önemli birer kültür merkezi haline getirildi ve Çağatay dili de bu merkezlerde büyük ilerleme sağladı.³⁵

Çağatay dili Timurlulardan sonra Şeybaniler'le Orta Asya'da, Babür ve Babürlülerle Hindistan'da devam etti. XVI. yüzyılda Çağatayca yalnız bir şiir dili olarak kalmayıp kültür dili olarak da gelişme gösterdi ve edebi, dini, ahlaki, tarihi konularda manzum ve mensur birçok eser telif edildi.

XVII. yüzyıldan sonra Orta Asya Türkleri siyasi ve iktisadi bakımdan olduğu kadar kültürel bakımdan da gerilemeye başladı. Böylece Çağatay Dili de eski etkinliğini kaybetti ve XIX. Yüzyıla gelinceye kadar geniş bir coğrafyada konuşma ve yazı dili olarak kullanılmakla birlikte, edebiyat alanında eskisi kadar güçlü şahsiyetler yetişmedi.

Klâsik şeklini Nevaî'nin eserlerinde bulan Çağataycanın itibarı ve ağırlığı son derece büyük olmuş, bir devlet dili, yazı dili olarak XX. yüzyılın başına kadar Oğuzlar dışındaki Türk boyları ve onların kurdukları devletlerde kullanılmıştır.

Çağatayca Rus ve Sovyet politikasının doğal bir gereği ve sonucu olarak, var olan ağızların ve lehçelerin yazı diline dönüştürülmesi ile yerini Modern Özbekçeye ve Yeni Uygurcaya bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.³⁶

2. Çağataycanın Genel Özellikleri

a) Harezmi Türkçesindeki ötümlü dişler arası sızıcı/d/ fonemi Çağataycada /y/ye değişir: *adak* “ayak”>ayak, *bedük*> *biyik* “yüksek”; *tod-* “doymak”> *toy-* vb.

b) İlk hecede e, e>i değişmesi görülür: *kel-*> Çağ. *Kil-*, Çağ. *Ber-*>*bir-* “vermek”

c) v> v değişmesi görülür: *ev*>*iv* “ev”, *sev-*> *siv-* “sevmek”

³⁴ Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç,) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3412, 1988, s. XIV.

³⁵ Yakup Poyraz, “Uzaktaki Yazılarımız, İngiltere Ulusal Kütüphanesi'ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmalarımız”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S: 16, Yıl: 2011, s. 403-405.

³⁶ Poyraz, a. g. m., s. 403.

- d) zamir /n/ si kaybolur: *ev-i-n-de* > *i-vi-de* “evinde”
- e) Gerileyici ünlü benzeşmesi görülür: *eçkü* “keçi” > *öçkü, esrük* > *ösruk* “sarhuş”, *eksü*-> öksü-
- f) Yuvarlaklaşmalar görülür: *kav-dum* “kovdum”, *kaviş*-> kavuş-
- g) P>f değişimi görülür: *toprak* > *tofrak*
- h) Eskicil –daçı, (1,u) gı, - yur, -duk ortaçları kullanılmamaya başlanmıştır.
- i) Şimdiki zaman –a (dur) min biçimi yaygınlaşmıştır. (*tapa dur min*: buluyorum, bulurum)
- j) Devamlılık bildiren bir –makta dur biçiminin teşekkülü (*yiğitlik dembedem ötmekte dur eyyam ara: günlerle birlikte gençlik de geçip gitmektedir.*
- k) Pasif fillerde yükleme halinin kullanılması: *her işni çun sorulgusı* “ her iş sorulacağı zaman”³⁷

3. Çağataycada Yazılan Başlıca İslami Eserler

Bugün için klasik, eski ve klasik sonrası Çağatayca’da yazılmış birçok eser mevcuttur. Biz burada tarihi önemine binaen klasik dönemde yazılan İslami eserlerin bir kaçına kısaca temas edeceğiz.

3.1. Mensur Eserler

a) Kısas-ı Rabguzi/ Nasiruddin Rabguzî(?)

Eser peygamberler tarihiyle alakalıdır. Eserin müellifi, Hârezm bölgesinde yaşayan ve asıl adı Burhanoğlu Kadı Nasır olan bir zattır. “Rıbat-Oğuz” denilen bir yerden olduğu için Rabguzî diye tanınmıştır. Arapça’yı ve İslâmî ilimleri bildiği “Kısas-ı Enbiyâ” adlı eserinden anlaşılmaktadır. **Eser**, Müslümanlığı kabul etmiş olan Moğol Emiri Nasirüddin Tok Boğa’nın isteği üzerine 1310 da yazılmıştır. Yazar Kur’an-ı Kerîm’den, tefsirlerden, hadis kitaplarından faydalanarak eserini kaleme almıştır. İçinde gazeller, dörtlükler, Arapça ve Türkçe ile karışık yazılmış mülemma’lar³⁸ da vardır. Sâde ve açık Türkçe ile yazılmış bu mensur eser 1859 da, Kazan’da Llminskiy tarafından bastırılmıştır. Kutadgu Bilig’in dili olan eski Türkçe

³⁷ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş*, İstanbul, Simurg yay., 2003, s. 39-40.

³⁸ Mulamma’: Sözlükte, parıltılı, ışıklı, renkliye denir. Derisi üzerinde çeşitli desenler, benleri olan hayvanlara da ‘Mulamma’ denir. İstilahta ise, bir beyti Farsça, diğer beyti Türkçe ya Arapça veya da başka bir dilde olursa ona Mulamma’ denmektedir. (*Ferhang-i Amîd*, Jâvidân Yayınları, Tehran, 14. Bsk. 1354 h., s. 1133)

ile Çağatayca arasında geçiş özelliği taşıdığından bu eser, dil bakımından büyük bir öneme sahiptir.

b) Mecâlisu'n-Nefâis/ Ali Şîr Nevaî (v.906/1501)

Ali Şîr Nevaî'nin Türk ve İranlı şairleri tanıttığı ve şiiirlerinden örnekler verdiği tezkire türü eseridir. Nevaî, eserine bir önsözle başlar ve “meclis” adını verdiği sekiz bölüme ayırır. Her bölümde kendince oluşturduğu bazı ölçütlere göre şairleri tasnif eder.

c) *Mahbubu'l-Kulub/A.Şîr Nevai*

Tasavvufi ve ahlaki bir eserdir ve üç kısımdan oluşmaktadır. Nevaînin olgunluk döneminde ve hayatının sonuna doğru kaleme aldığı bir eserdir.

d) *Nesâimu'l-Muhabbet min Şemaimü'l-Fütüvvet/ A.Şîr Nevaî*

Bu eser, Camî'nin(v.897/1492) Nefehatü'l-Üns isimli evliyalar menkıbesine dair eserinin Çağataycaya tercümesidir. Yazar, çeviri yaparken bazı kişileri atlamıştır.

e) *Tevarih-i Güzide Nusretname/?*

16. yüz yılda istinsah edildiği anlaşılan bu çağatayca eseri kısaca Çengiz Han ve soyunun hikâyesi olarak tavsif edebiliriz. Eser H. 908/1503 m. yılında yazılmıştır. Net olmamakla birlikte eserin yazarı, Şeybani Han'ın maiyetinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁹Eserde en önemli kısım Şeybani Han'ın anlatıldığı kısımdır.

f) Vakıât-ı Babürî, Babür Şâh

Babürün (1483-1530) kendi hayatını anlattığı ve dünya çapında büyük bir ilgiye kavuşmuş otobiyografi niteliğindeki bu eseri, Çağatay nesrinin bir şahseri olarak kabul edilmektedir. Babür, Ali Şîr Nevâiden sonra Çağataycanın en güçlü şairi olarak da değerlendirilmektedir.

3.2. Manzum Eserler

a) Divan-ı Sekkakî/ Sekkakî(v.14. yüzyıl)

³⁹ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlya V. Zayetsev, “Orta Çağ Kaynaklarında Astathan Şhrinin Adlandırılması Sorununa Dair”, (Çev. Serkan Acar), *Tarih İnceleme Dergisi*, C. XXVI, S. II, Yıl: 2011, s. 607-632.

Kasidelerle başlayan Divan'da Sultan Halil, Hoca Muhammed Parsâ, Uluğ Bek Mirza ve Arslan Hoca için medhiyeler yer almaktadır. Alfabetik sıraya göre gazeller devam eder ve “nun” harfinde sonlanır. Sekkaki, Nevaî'nin *Mecaliü'n-Nefais*'te bahsettiği ve onunla aynı dönemde yaşamış, aslen Maverâünehirli olup Semerkand'da hayatını devam ettirmiş bir şairdir.⁴⁰ Eseri, tahkik edilerek Türk Dil Kurumu tarafından neşredilmiştir.⁴¹

b) Hamse-i Nevâî/A. Şir Nevaî

Bu eser, Ali Şir Nevaî'nin ve Türk edebiyatının ilk hamsesidir. Hamse beş mesneviden oluşur. Nevaî, hamse yazma geleneğini Türk şiirine getiren şairdir.

c) Divan-i Hüseyinî/ Hüseyin Baykara

1438'de Herat'ta doğan ve 1469'da Herat'da Timurlu tahtına oturan Hüseyin Baykara, şair olarak önemli bir varlık göstermemekle beraber, divan şairlerini himaye etmesi ve onlara destek olan bir hükümdar-şair olması yönüyle yine de klasik Çağatay şiirinin Nevaîden sonraki ilk siması olarak kabul edilmektedir. Divanında 144 civarında gazel vardır ve bunlar müretteb olup alfabetik sırayladır.⁴²

Bunlardan başka da Çağataycada yazılmış manzum ve mensur birçok eser vardır. Amacımız burada onları tanıtmak olmadığından bu kadarını tanıtmakla yetinmek istiyoruz.

4. Müellifi Meçhul Çağatayca Bir Tefsir

Bizim de çalışma konumuz olan bu tefsirî tercüme Şeybaniler döneminde 16. Yüzyılda kaleme alınmıştır. Bu tefsirli tercümenin şu an iki nüshası mevcuttur.

Bunlardan biri Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü Numara 16'da kayıtlıdır. Bu nüshanın istinsah tarihi 1543-44'dir. (İstanbul Topkapı Sarayı müze kitaplığı, 16 numarada kayıtlı olan) iki cilt olup her ciltte 308 varak vardır. Her iki cilt de 36 cm. boyunda 25 cm. enindedir. Her sayfada 29 satır bulunmaktadır. Birinci

⁴⁰ Zühal Ölmez, “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Notlar”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C. V, S. IX, Yıl: 2007, s. 173-219(den özetle).

⁴¹ Eseri, Yakup Karasoy “*Sekkaki Divanı*”; Kemal Erarslan da “*Mevlana Sekkaki Divanı*” adı ile iki sefer neşre hazırlamışlar.

⁴² Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara Hüseyini, nş. Ertaylan ve İsmail Hikmet, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1946.

cildin başlığı tezhipli altın yaldızlıdır. Sayfaların çerçeveleri de altın yaldızlıdır. Arapça metin ile Türkçe metin aynı yazı ve aynı harf büyüklüğünde yazılmış, ayetlerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Tefsirin her iki nüshasında da olduğu gibi ayetlere hareke konmamıştır.

İki cilt halinde olan Topkapı nüshasının birinci cildi 18. Sure olan Kehf Suresini içine almakta ve suresinin son ayetiyle bitmektedir. İkinci cilt, Meryem suresi ile başlamaktadır. Eserin ferağ kaydında H. 950 tarihinin dışında, yazıldığı yer ve yazarı hakkında bir kayıt yoktur.

İkinci nüsha, *Konya Yusuf Ağa Kitaplığı 6624 numarada kayıtlıdır*. Katalog bilgisine, “*Türkçe, Uygurca ve Çağatayca Tefsir*” diye yazılıdır. Tefsire seneler önce söz konusu kütüphanenin müdürü bu adı vermiştir. Tefsirin yazarı belli değildir. M. 1544 (H. 951) tarihinde tamamlanmıştır. Eserin tamamı 652 varaktır. Her sayfasında 29 satır vardır. Tefsirin başlığı altın yaldızlı ve tezhipli, sayfa çerçeveleri de altın yaldızlıdır. Tek cilt halinde siyah ciltli, sırtı meşindir. Ayetlerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. 36 cm. boyunda 25 cm. enindedir. Sayfa başları yağmurdan biraz etkilenmiş fakat yazıya zarar gelmemiştir. Son iki sayfası da biraz harap olmuş, yazısı okunmaz hale gelmiştir.

Bu tercüme –özellikle- Modern Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesi için çok güzel ve kıymetli bir kaynak olma niteliğini taşımaktadır. Eser üzerinde tefsir ilmi açısından herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak filolojik açıdan bazı çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalar da eserin bütününe kapsamamaktadır. Biz ise bu eseri, içinde bulunduğu İsrailiyat türünden riayetleri değerlendirmek için çalışma konumuz olarak seçtik. Eseri diğer Ku’ran tercümelerden farklı kılan hususlardan biri de bu gün Özbekçe’de kullanılan ve kökeni Farsça olan bazı ibadet isimlerinin bu yazmada Türkçe olmasıdır. Örneğin: “*Yatkaşuk* = yatsı; öğle= *öğlen*, *İkindik*= ikindi ve “Sabah namazı” için “Tang Namazı”⁴³ تانگ نمازی kullanılmıştır. Ayrıca bugün Türkçe’ye de Farsça’dan geçmiş olan bazı dini kavramların bu eserde Türkçe yazıldığını görmekteyiz. Örneğin:

⁴³ وقایم توت تانگ نمازینی قرآن آیتی اینینگ اوچون کیم قرآن قرائتی اندا فرسودور (İsrâ, 17/78), Ç.T., v. 301, a.

“Tamuğ >⁴⁴تموغ (Cahennem)”, “Uçmah > اوچماح (Cennet)”⁴⁵. Bunlardan başka da “Dâr > دار – Âhîret sarayı اوزگا سراى ⁴⁶ vs.

Bu yazmayı ilk defa A. İnan bilim dünyasına tanıtmıştır.⁴⁷ Hamza Zülfikar⁴⁸ bu tefsirin baştan yüz sayfasının transkripsiyonu ile ilk iki yüz sayfasının imla, ses ve yapı yönünden incelenmesini ve dizinini ihtiva eden bir doktora tezi hazırlamıştır. H. Zülfikar, yazmanın silik olan kısımlarını tefsirin İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü nr. 16’da muhafaza edilen diğer nüshasından tamamlamış, nüsha farklarına da değinmiştir.⁴⁹ Ayrıca bu nüshanın ilk sayfasında yer alan hikmetleri inceleyerek neşretmiştir.⁵⁰

4.1. Eserin Yazıldığı Yer ve Dönem

Abdülkadir İnan, Konya nüshasını incelemiş ve bu nüshanın Özbek hanlarından Ubeydullah Han (940-946/1534-1539) döneminde yazılmış olabileceğini belirtmiştir.⁵¹

Topkapı nüshası üzerinde doktora çalışması yapan Hamza Zülfikar da eserdeki delillere dayanarak bu tefsirli tercümenin Ubeydullah Han döneminde, muhtemelen onun teşvikiyle orijinal nüshaya dayanılarak istinsah edilmiş olduğunu aktarmıştır.⁵²

Elimizdeki eserin yazıldığı 1543 yılına rastlayan XVI. Yüzyılın ilk yarısı Maverâünnehir, Horasan ve Harezm bölgeleri için türlü hanların amansız mücadelelerinin sürdüğü bir çağdır.⁵³ Timurlular idaresi altında olan bu bölgeler, Özbeklerin idaresi altına girmiş. XVI. Yüzyıldan itibaren bu bölgelere sahip olan Özbekler Farsçaya daha çok önem veren Timurluların aksine Türkçeye daha fazla

⁴⁴ وَإِذَا الْجَحِيمُ واول وقت کیم تموغ سَعَرَتْ باندورولغای یعنی تنگری تعالی نینگ غضبی بيله قیزیتلغای کوبراکدین کوبراک (Tekvir, 81/12), *Çağatayca Tefsiri*, v. 631, a.

⁴⁵ (Tekvir, 81/13), *Ç. T.*, aynı yer.

⁴⁶ و الارنینگ ثوابی اوزگا سرايدا یخشیراق دور موندین ویخشی سراى دور دنیا کیم دنیا کیم اندا آخرت آزوقینی تهیه سینی قیلور (Nahl, 16/30)

⁴⁷ İnan, Abdülkadir, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Kuran Tefsiri”, TDAY, Bolleten 1962, s. 61-62.

⁴⁸ Türkiye İlim ve Edebiyat Eserleri Sahipleri Meslek Birliği (İLESAM) üyesi.

⁴⁹ Hamza Zülfikar, *Çağatayca Kuran Tefsiri: Dilbilgisi İncelemesi*, Metin, Dizin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, 1970.

⁵⁰ Zülfikar, Hamza, “Ahmet Yesevi’den Hikmetler” *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S. 124, (1973 Şubat), s. 208-212.

⁵¹ İnan, *a.g.m.*, s. 61-62.

⁵² Zülfikar, “Çağatayca Bir Kuran Tefsiri”, *Türkoloji Dergisi*, C. 6, S. 1, 1974, s. 179.

⁵³ Çalışmanın genişleme endişesi yüzünden Tefsirin yazıldığı dönem ve bölgenin, (XVI. Yüzyıl) siyasi durumuna yer vermeyi uygun görmedik.

vermekteydiler. Hanlar, emirler Türkçe konuşmaktaydılar. Üstelik Sünni ve dindar kimselerdir. Bu yüzden elimizdeki Kuran çevirisinin Özbeklerin hâkimiyeti sırasında yazılmış olması normal bir durumdur ve Çağataycada yazılan ilk ve tam tam Kur'an-ı Kerim tefsiri olduğu kanaati ağır basmaktadır.

4.3. Çağatayca Tefsirin Kaynakları

Çağatayca tefsir kaynak eserler bakımından oldukça zengindir. Kaynakları arasında eski tefsirler ve klasik İslamî eserler geniş yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra bu kıssaların anlatımında ehli kitap kaynaklarından (Tevrat ve İncil), bazen isim verilmek suretiyle ve bazen de isim verilmeksizin istifade edilmiştir de çokça nakiller yapılmıştır.

4.3.1. Tefsir Kaynakları

Müfessirimiz, tefsirini yazarken birçok eski tefsir kitabından alıntı yapmış ve alıntı yaptığı tefsir ismini genelde zikretmiştir. Ağırılığı rivayet tefsirleri oluşturmakla beraber tasavvufî tefsirler, mezhebi ve bazen de lugavî tefsirleri kaynak olarak kullanmıştır.

4.3.2. En Çok Kullandığı Tefsirler

Sa'lebi(v. 427/1036)- *el-Keşf ve'l-Beyan*

Maverdi (v.450/1059)– *en-Nüket ve'l-Uyûn*

Bagavî(v. 516/1123)- *Mealimu't-Tenzîl,*

Zamehşeri(v. 538/1144) – *el-Keşşaf,*

İbnü'l-Cevzî (v.597/1201)- *Zadu'l-Mesîr,*

Kadı Baydavî(v. 685/1287) – *Envaru't-Tenzîl,*

Hâzin, (v. 741/1340),- *Lübabü't-Te'vil Fi Meani't-Tenzil*

4.3.3. Tasavvufî Tefsirler

Sehl b. Abdullah et-Tusterî(v.283/896),- *Tefsiru'l-Kurani'l-Azim,*

Nasr b. Muhammed b. Ahmed Abu'l-Lays es-Semerkandî, (v.373/984) Bahru'l-Ulûm (Tefsir es-Semerkandî)

Abu Abdurrahman es-Sulemî(v.412/1022), - Hakaiku't-Tefsir,

Abdu'l-Kerim Kuşeyrî(v.465/1073), - Lataifu't-Tefsir,(Letaifu'l-İşarât)

Abdullah el-Ansarî(v.481/1089)- Kesfu'l-Esrar ve Uddetü'l-Ebrar,

Abu Yusuf Lû'Lu Andkhoyi(v.V. y.y.?) Tefsir-i Yenabi'u'l-Ulûm ⁵⁴

Mühiddin İbnü'l- Arabi(v.638/1240),- Futuhât-ı Mekkiyye,

4.3.4.Mezhebi Tefsirler

Muhammed b. Hasan Tûsî(v. 460/1068),- et-Tibyan fî Tefsiri'l-Kur'an,

Necmuddin Razî(v. 654/1257), - Bahru'l-Hakaik ve'l-Meani,

Abu Abdillah Muhammed b. Tayfur es-Secavendî(v. 738/1337)- Aynu'l-Meani Fi Tefsiri's- Seb'ul-Mesânî,⁵⁵

4.3. 5. Hadis Kaynakları

Abdurrazzak b. Hammam(v.211/826),- El-Musannef,

Tahavî, İmam Ebi Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdulmelik (v.321/933), – Şerhu Meâni'l-Âsâr,

Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v.256/869),el-Câmiu's-Sahih, (Sahih-i Buharî) ,

Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî(v.261/874), Sahihi Müslim,

⁵⁴ Bu eseri ilk kez Afgan yazar Mohammad Salih Perventa Kabil'de bir şahsın özel kitaplığında bulmuş ve gün yüzüne çıkarmıştır. Eser hakkında bir makale yazan Perventa, makalesinde eserin hicri altıncı yüzyılda Farsça olarak kaleme alınmış olduğunu ve tasavvufi bir tefsir olduğunu belirtmiştir. Yazarın isminden ise, Safiuddin Yusuf b. Abdullah b. Yusuf Lu'lui Andkhoyi diye söz etmiş, eserin bir mikrofilminin de Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde olduğunu söylemiştir. Perventa, Mohammad Salih, "Tefsir Şerif Yenabiu'l-Ulûm", Mecelle-i Âriyanâ, Yıl: (1336 ş.y.), S. 8, KABİL, s. 1-8.

⁵⁵ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, Tabakatu'l-Müfessirin, (Thk. Süleyman b. Salih el-Hazrecî), Matab'atü'l-Ûlûm ve'l-Hikem, Medine,1417/1997, s. 274.

4.3.6. Diğer Kaynaklar

İbni Arabî- Fususu'l-Hikem,

Ebu Talib el-Mekkî(v.386/997),- Kût-i'l-Kulûb,

Abdulkerim el-Kuşeyrî (v. 465/1073)- Risâle-i Kuşeyriyye.

Abdurrahman Camî (v. 871/1466)- Nefehâtü'l-Üns,

Sayıdığımız bu kaynaklar dışında da ismini zikretmediğimiz birçok kaynaktan tefsirde istifade edilmiş olduğunu ve onlardan isim verilerek iktibaslar yapıldığını görmekteyiz. İslamî kaynakların yanı sıra Tevrat ve İncil gibi Ehli Kitap kaynaklarından da faydalanılmış ve zamam zaman onlara atıflar yapılmıştır.

Tefsirde dikkat çeken hususlardan biri de –İsrailiyat dışında- müellifin ilk dönem ve zamanına kadar yaşayan tanınmış bazı mutasavvuflarından yaptığı nakillerdir. Bu nakiller bir hayli yer tutmaktadır. Bu nakilleri iki katagoride değerlendirmek mümkündür: Birincisi tefsiri bulunan “Tusteri, Kuşeyri, Sulemi, Abdullah el-Ansarî vb. zatların tefsirlerinden yaptığı nakiller ve ayetin tefsirine getirdiği işari yorumlardır. İkincisi de tefsiri zenginleştirmek için bazı tasavvuf büyüklerinin sözlerinden verdiği örneklerdir. Tasavvufi eserlerden yaptığı nakilleri de ikinci katagoride değerlendirebiliriz. Müellif hangi kaynağı nerelerde kullandığını görmek için çalışmamızın sonuna “İndeksler” bölümüne bakılabilir.

5. Çağatayca Tefsirin Tercüme Özelliği

Malum olduğu veçhiyle, Türkler tarih boyunca Ku'ran-ı Kerimi Türkçeye tercüme ederken, Uygur, Arap ve daha sonraki dönemlerde de Latin alfabelerini kullanmışlardır. Bu üç ayrı alfabeyle de Kur'an tercüme edilmiştir. Özellikle son iki alfabeyle yapılmış pek çok Kur'an tercümesi vardır. Biz, burada sadece Arap alfabesiyle yapılmış Kur'an-ı **Kerim tercümelerinden söz ettikten sonra Çağatayca Tefsirin tercüme özelliğini göstermeye çalışacağız.** Çağatayca Tefsirin tercüme özelliğine geçmeden önce, daha önce, Türklerin yaptıkları tercümelerin çeşitleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Türklerin, sözü edilen üç alfabeyle yaptıkları tercümeleleri, ana hatlarıyla ikiye ayırmak mümkündür. Bu tercümler Kaba hatlarıyla ikiye ayrılır. Bunlar: Satır Arası Ku'an Tercümesi ve Tefsirî Kur'an Tercümesidir.

Satır arası kelime kelime Kur'an tercümesi geleneğinin Orta Asya'da geliştiği ve Anadolu'ya da oradan geldiği kuvvetle muhtemeldir. Bu geleneği, Anadolu'ya gelip yerleşen Horasan'lı ve Harezim'li âlimlerin getirdiği söylenmektedir. Bunlar da bu metodu İranlılardan öğrenmişlerdir. Zira Farsçaya yapılan ilk tercüme böyle idi.⁵⁶

Satır arası Kur'an tercümelerinde, her kelimenin altına, o kelimenin Türkçe karşılığı yazılır. Bu tür tercümede, cümle yapısı, kelimelerin dizilişi ve sıralanışında, Türk dili kurallarına riayet edilmez. Önemli olan Arapça diziliştir. İfade ve üslupta da Türk mantık ve selikası göz önünde bulundurulmaz. Mesela,⁵⁷ (وَ كَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا) ayeti, “arur tangrı tagma narsa uz ugan” (oldu Tanrı her nesne üzerine güçlü) şeklinde çevrilmiştir.⁵⁸

Bu tarz tercümede, Arapça metin dizimine o kadar büyük bir bağlılık var ki, tercüme edilen kelimeler yan yana dizildiğinde, bazen, bunlardan bir anlam çıkarmak hayli zor olmaktadır. Makalesinde bu konuya temas eden Abdulkadir İnan bu tür tercümelerin, ancak asıl metin yardımıyla anlaşılabilceğini söylemektedir.⁵⁹

Tüm tercümelerin böyle olduğu da söylenemez. Fakat bu tür tercümelerin büyük bir kısmı böyledir.

Türkçeye yapılan tercümelerde takip edilen ikinci metot, Tefsirî Tercümedir. Bu tarzda yapılan tercümler, başta Fatiha suresi olmak üzere, daha ziyade kısa namaz süreleri ile Yasin ve Tebareke gibi çok önem verilen ve sık sık okunan bazı surelerin tercümeleridir. Bu tarz tercümede, her Arapça kelimenin karşılığı verilmez; bunun yerine, bütün bir ayetin uzun cümlelerle açıklaması yapılır. Bunların ilki Yukarıda da söz edilen, Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. 332'de 2475 numarada kayıtlı olan Kur'an-ı Kerim'in tefsirli tercümesidir. Bu nüsha 1914 yılında Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından Türkistan'da bulunmuştur. Nüshanın kim

⁵⁶ Kesikoğlu, Osman, *Kuran-ı Kerim ve Başka Dillere Çevrilmesi Konusunda Açıklamalar*, DİB, Meali, (önsöz).

⁵⁷ Kehf, 18/45.

⁵⁸ İnan, *a.g.m.*, s. 80; Mahmûd er-Rabdavî, “Tarih Boyunca Kuran Tercümelerinin Amaçları ve Çeşitleri” Çev. Zafer Kızıklı, *Mecelletu't-Turâsi'l-'Arabî Sayı*: s. 279-290, 2008.

⁵⁹ İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Eski Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, s. 8.

tarafından ne zaman yazıldığı tam olarak belli değildir. Fuad Köprülü'ye göre bu tercüme Timur döneminde istinsah edilmiştir.⁶⁰

Bu tercümeyle değerlerinden ayıran özellik satır arası kelime kelime tercümenin yanında surelerle ilgili tefsir ve hikâyelere de yer verilmesidir.

Tercümenin dili ile ilgili de bir farklılık söz konusudur. Eckman, tefsirli tercümenin dilinin Karahanlı Türkçesi olduğunu, ancak Tefsir ve hikâyeler için Kıpçak, Oğuz ve Çağatay Türkçelerinin unsurlarının yer aldığı Harezmi Türkçesinin kullanıldığını bu yüzden de bu tercümenin 15. Yüzyıldan önce yazılmış olamayacağını ifade eder.⁶¹ Barthold bu tefsirli tercümenin Maverâünnehir'de yazıldığını aktarmıştır.⁶² Abdulkadir İnan, eserdeki tefsir ve hikâyelerin dilinin Harezmi Türkçesi eserlerinden olan Nehcü'l-Feradis'ten farklı olmadığını, sona doğru Oğuzca unsurların arttığını ifade etmiştir.⁶³ Eserin sözlüğünü de hazırlayan Borovkov ise eserin dilinin Mukaddimetü'l-Edeb'e yakın olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Zeynep Korkmaz, Marzubname Tercümesi adlı eserinde tercümenin Karahanlı Türkçesinden Harezmi Türkçesine geçiş döneminde kaleme alınmış bir eser olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Çalışma konumuz olan Çağatayca Tefsir de tercüme özelliği bakımından Tefsirî tercüme türüne ve Türkçede yazılan Tefsirî tercüme türüne – bugün için bilindiği kadarıyla- ikincisine örnektir. Fakat yukarıdaki (Leningrad nüshası 2475 numarada kayıtlı olan) Tefsirî tercümeyle kıyasla Çağatayca tefsirde tercüme geleneğinde biraz ilerleme kaydedildiğini görmek mümkündür. Nitekim Çağatayca tefsirde ayetle ilgili hikâye ve kıssaların anlatımına geçmeden ayetin mealinde genel manada bir anlam bütünlüğünden söz etmek mümkün olmasa da mütercim bu bütünlüğü sağlamaya azamî dercede gayret sarfetmiştir. Örneğin: Aşağıdaki ayet-i kerimenin tercümesine bir bakalım:

وَإِذْ قُلْنَا وَيَاد قَيْلَانِي كَيْمَ ابْتَوَىٰ بَيْتَ الْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِرَبِّكَ لَارْغَةً كَيْمَ سَجَدَ قَيْلَانِيكَ لَارْ لَادَمَ آدَمَ غَه
فَسَجَدُوا بِسِجْدَةِ قَيْلَانِيكَ إِلَّا إِبْلِيسَ مَكْرَ ابْلِيسَ كَانَ بَارِ اِيْدِي مِنَ الْجِنَّ جَن دِيْنِي يَعْنِي بَنِي الْجَانِ قَوْمِي يَا جَن

⁶⁰ Köprülü, *a.g.e.*, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s. 163.

⁶¹ Eckmann, “*Eastren Turkic Translations Of the Koran*” *Studia Turcica*, c. 17, Budapast, 1971, s. 154.

⁶² W. Barthold, “*Ein Denkmal aus Der Zeit der Verbreitung der Islams in Mittelasien*”, *Asia Major*, II, 1, 1925, s. 125-127.

⁶³ İnan, “*Eski Türkçe Üç Kuran Tercümesi*”, *Türk Dili* I, 6, Nisan 1952, s. 15.

⁶⁴ Aleksandr K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XII vv.*, Moskova, 1963, s. 5.

⁶⁵ Korkmaz, Zeynep, Sadruddin Şeyhoğlu: *Merzubname Tercümesi*, Ankara, 1973, s. 41-48.

گروھی دورلار فرشته لار دین یاراتیلیب دورلار ابلیس الاردین ایردی والاردین اوزگا فرشته لار یاراتیلغان دورلار نوردین اولغی درستراق دور کیم اوشبو آیه دا انکا اشارت قیلور وفرشته لارگا ذریه یوقتور واوزگا دلیل اولدور کیم ایتور فَفَسَقَ بس چیقیب باردی عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ اوز پروردگاری فرمانیدن یا سببیت اوچون دور یعنی عاصی بولدی اول جهت بیله کیم اولیدا جنی ایردی أَفْتَنَّا ذُنُوبَهُ آیا توتارسیزلار شیطان وَذُرِّيَّتَهُ وانینگ اوغلانلارینی أَوْلِيَاءَ دوستلار مِنْ دُونِي میندین اوزگا یعنی الارنی دوست توتارسیزلار وفرمان کوتارورسیزلار ومیندا عاصی بولورسیزلار وَهُمْ وحال اولکیم ابلیس وانینگ ذریتی لَكُمْ عدو سیزلارگا دشمن دورلار بُنُسَ لِلظَّالِمِينَ یماندور ستمگارلارغه ابلیس وانینگ ذریتی بَدَلًا⁶⁶ بدلی خداوند دین وایتورلار ذریه ایگراشگوچی لار دور والارنینگ تسمیه سی ذریه بیله مجاز قبیلی دین بولغای وکوبراک انکا دورلار کیم انکا ذریه باردور . تیباندا کیلتوروتور کیم؛ چون حق سبحانه ابلیس نی سوردی ، انینگ سول یانیدین انینگ خاتونی کیم آوه آتلیغ دور یاراتی وانی توزدا گی قوم لار سانی بیله اوغلانلار دور وانینگ اوغلانلاریدین کیم مره دور کیم انینگ بیله تاپیب دور لار ابلیس نی ابو مره دیرلار وتقی "لاقیس" و "ولهان" دور وعین المعانی دا کیلتوروتور کیم "لاقیس" طهارت مسوسی دور و "ولهان" نماز مسوسی وبعضی عکس ایتیب دورلار .⁶⁷

لِّلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا Ve Yâd qil ayittuk biz ferîştelerge kim sajde qilingizlar
Jindin مِّنَ الْجِنَّ بَارِئًا كَانَ إِبْلِيسَ mager İblis bâr idi Jindin bes sajda qildiler فَسَجَدُوا Âdemga لَادِمَ
âya tutarsizler أَفْتَنَّا ذُنُوبَهُ uz perwardigari fermâniden bes çıqıb bardı عَنِ أَمْرِ رَبِّهِ فَفَسَقَ
ve aning oghlanlarini اَوْلِيَاءَ dostlar mindin uzga وَهُمْ va hâl olkim
يَامَانْدُر سِئْمَغَارْلَارْغَا بَدَلًا لِلظَّالِمِينَ sizlarge dushmendurlar لَكُمْ عَدُوٌّ bedeli.”

“Ve Yâd qil ayittuk ferîştelerge kim sajde qilingizlar Âdemga bes sajda qildiler mager İblis Jindin bes çıqıb bardı uz perwardigari fermâniden. Âya tutarsizler İblis ve aning oghlanlarini dostlar mindin uzga va hâl olkim sizlarge dushmendurlar yamandur sitemgârlarga bedeli.”

Görüldüğü gibi bu ayetin mealini, tefsir kısmını almadan da sadece kelime kelime tercümesini okursak da bir anlam bütünlüğü biraz zor çıkar. Bu durumu tefsirin diğer yerlerinde de görmek mümkündür. Sebebini ise o dönemde kullanılan tercüme metoduna bağlıyoruz.

Tefsir kısmı genelde ayetin tercümesinin bitişinden itibaren verilmektedir. Eserdeki bir diğer husus da Kur'an'da bahsi geçen kavimler hakkındaki kıssalarla ilgili tefsililatlı bilgi verilmiş olmasıdır.

⁶⁶ Kehf, 18/50.

⁶⁷ Ç. T., v. 312, b, 313, a.

6. Çağatayca Tefsirdeki Bazı Tercüme Hataları

Şüphesiz Kur'an-ı Kerim her şeyi açıklayan ve insanları hidayete erdiren evrensel bir kitaptır. Kur'an-ı Kerim kendisi üzerinde düşünmeyenleri ve akıl erdirmeyenleri yermektedir. Onun herkes tarafından anlaşılması, orijinal dili olan Arapçadan insanların konuştukları dillere tercüme edilmesi ile mümkün olur. Bugün yeryüzü milletlerinin neredeyse tamamının diline çevrilen Kur'an-ı Kerim kutsal metinler katagorisinde en muteber yerdedir.

İslam uleması, her zaman ve zeminde Kur'an-ı Kerimi, orijinal dili olan Arapçadan başka bir dile tercüme ederken son derece titiz ve dikkatli davranmışlar. Bir dildeki evrensel bir mesajın gene evrensellik kazanması ve onun dünya üzerinde yaşayan farklı dillerde konuşan insanlarca anlaşılması için onlara anlamın doğru ve eksiksiz ulaştırılmasını gerektirir. Kur'an-ı Kerim'i tercüme edecek olan mütercimın bazı vasıfları haiz olması lazımdır. Nitekim önceki âlimlerimiz Kur'an-ı Kerim'i "tefsir ve tercüme eden şahıs için bazı ilimleri bilmesini şart" koşmuşlardır. Öyle ki zaman zaman Kur'an-ı Kerim'in tercümelerinde bazı tercüme yanlışlarını da görmek mümkündür. Özellikle son dönemlerdeki çevirmenlerin çoğu, ilmi yetkiden mahrum olduğu gibi içlerinden Arapçayı bilmeyen, hatta başka dillerden Kur'an-ı Türkçe'ye aktaranlar da vardır.

Kur'an-ı Kerim'i çevriden okuyup anlayan halklar açısından Kur'an mesajının doğru anlaşılması için çeviri yapan zatın buna dikkat etmesi ve anlatımı eksiksiz-tam aktarılması gerekir. Aksi takdirde mütercim büyük vebal ve hüsranı yüklenmiş olur.

Bu prensipten yola çıkarak, çalışmamızın bu bölümünün sonunda Çağatayca tefsirde gördüğümüz bazı tercüme hatalarına yer verdik. Zira burada gördüğümüz hatalar-yanlışların ileride yapılacak Türkçe – ve diğer Türk lehçelerinde-ki çalışmalarda mütercim için bir uyarı ve dikkat edilmesi gereken hususlar olacağını ümit ediyoruz.

Tercüme hataların tespitinde ve doğrusunu bulup yazmada eski muteber tefsir kitaplarından, gerekli gördüğümüz yerlerde son dönemde yazılan Elmalılı, Ö. Rıza Doğrul, M. Sait Şimşek tefsirlerinden ve Yusuf Işıcık, Diyanet İşleri Başkanlığı meallerinden faydalandık.

Bundan amacımız özellikle yapmakta olduğumuz Kur'anı Kerim'in Modern Özbekçe tercümesinde bazı bariz hatalara dikkat etmek ve doğru olan anlatımı yakalamaya çalışmaktır.

Şimdi de Çağatayca Tefsirde gördüğümüz ve tespit edebildiğimiz bazı tercüme hatalarına değinmek istiyoruz. Bu tercüme hatalarının hiçbirinin maksatlı olduğuna ve mütercimnin art niyet taşıdığına ihtimal vermek istemiyoruz. Tercümedeki bazı hataları da meâlini verdiğimiz ayetlerin altında zikrettiğimiz sebeplere bağlıyoruz. Tercümedeki hataların hepsini tespit etmek, uzun zaman alacak ve tezimizin kapsamını aşacaktır. Ancak mevcut Özbekçe Kur'an-ı Kerim tercümeleriyle karşılaştırmalı olarak yapılacak tenkitli bir çalışmanın, iyi bir tez konusu olacağı kanaatindeyiz.

Şimdi Çağatayca Tefsir'deki tercüme hatalarından birkaç tanesine işaret edeceğiz:

6.1. Deyimlerin Aynen Tercüme Edilmeye Çalışılması

Buna örnek, Hac Suresi 11. ayetindedir: Ayeti Kerime şöyledir:

"ومن الناس من يعبد الله على حرف فإن أصابه خير اطمأن به وإن أصابته فتنة انقلب على وجهه خسر الدنيا والآخرة ذلك هو الخسران المبين"

Tercümesi:

"İnsanlardan kimileri da Allah'a kenardan kıyidan kulluk eder. Bir iyilik görse onunla rahatlar; ama bir imtihanla karşılaşırsa gerisin geriye döner. O, dünyasını de ahiretini de kaybetmiştir. İşte gerçek ziyan budur."

Çağatayca Tefsir:

"وکیشى لاردین کیشى بار دور کیم تاپینور خدایغه انحراف واضطرابغه یا طرفغه یعنی فراق دا توروب واوزی نینگ ایشیدا متمکن ایماس . بس اگر یتسا انگا یخشی لیغی صحت وغنا دیک آرام توتار دین گا وثابت بولور انگا اول نیمه نینگ سببی بیله واکر یتسا انگا سیناماقلیغی آغریغ ویوقسیر لیغ دیک، قیتور اوزینینگ یوزیدین یعنی یولیدین کیم کیلیب دور."⁶⁸

⁶⁸ Çağatayca Tefsir, v. 351, b.

“*Ve kişilerden kişi bâr dur kim tapinur Xudaige inhirâf va iztirabga ya tarafga yani firaqda turup va uzining işida mütamakkın imas. Bas agar yitsa anga yaxşılıgi sihat ve gına dik ârâm tutar dîn ga va sabit bolur anga ol nima ning sababi bile va agar yitsa anga sinamagligi âgrig va yoksizlig dik, qaytur uzining yuzidin ya’ni yolidin kim kilib dur.*”

Tercümesi:

“*İnsanlardan kimisi Allaha inhiraf ve ızdırıp içinde tapınırlar ya da uzakta kalıp de umursamayarak ibadet ederler. Ne zaman sağlık ve zenginlik gibi bir iyiliğe ulaşırsa dinde sabit olur. Kendisine imtihan vesilesi olarak herhangi bir hastalık ve fakr ulaşırsa bulunduğu yoldan döner, azar.*”

Deyimler ve atasözleri umumen evrensel olmayıp her millete hastırlar. O milletin kültüründen süzülerek oluşmuşlarıdır.⁶⁹ İşte İslam öncesi Arap kültürüne has olup Kur’an’da da kullanılmış olan deyim ve atasözlerini çevirirken, metne motamot bağlı kalmak, anlamsız bir tercümenin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

"*على حرف*" ifadesine Çağatayca tefsirde "inhiraf ve ızdırıp içinde" diye anlam verilmiş olduğunu görüyoruz. Ancak bu deyimsel ifadenin Çağataycada ve yeni Özbekçedeki karşılığı olan, "*Sıdkq-ı dilden...qılma(ma)k, til uçı bilen qilmek,*" tabirini kullanmak daha uygun düşer. Yani:

"*آدم لردن بعضی سی هم بار کی الله گه (صدق و دلدن ایمس بلکه) تیل اوچی بیلن عبادت قیله دیلر...*"

Gene ikinci bir tercüme hatası da Müminun suresi ayet 14'teki;

"... *فتبارک الله احسن الخالقین* "

Cümlesinin tercümesinde görülmektedir. Mütercim bu ibareye şöyle anlam vermiştir:

"*بس اولوغ دور خدای یخشی ایشلیک لارنینگ یخشی ایشلیک لاری دور*"⁷⁰

“*Bas ulugdur Xudai yaxşı işliklarning yaxşı işliklari dur.*”

⁶⁹ Muhammed Câbir El-Feyyaz, *el-Emsâl fi'l-Kuran'il-Kerim*, Cidde, 1415/1995, s. 76.

⁷⁰ Ç.T., v. 361, a.

“.... *En güzel iş yapanların en güzeli olan Allah uludur.*” Hâlbuki ayeti kerimenin manası şu şekildedir: “ her şeyi en güzel şekilde yaratan Allah ne yücedir.

Fakat Çağatayca Tefsirde ayetin tercümesinde Allah’ın (احسن الخالقين) “en güzel şekilde yaratan” olduğu sıfatına anlam verilmemiştir, sadece Allah’ın yüceliğine işaret edilmiştir.

6.2. Kullanılan Tercüme Metodu

Tercüme, bir lisanda söylenen sözleri veya yazılan bir metni, başka bir lisana çevirmek, bir kelamın manasını diğer bir lisanda dengi bir tabirle ifade etmektir.⁷¹

Günümüzde de pek çok mütercim Kuran tercümelerinde harfi tercüme metodunu tercih etmişlerdir. Oysa Kur’anı bu tercüme tarzıyla çevirmek bazı sakıncalar doğurur. Nitekim bir dildeki anlamı diğer bir dile aktarmadaki zorluğu mütercimler de itiraf etmişler. Hele bu Kur’an-ı Kerim gibi ilahî bir kitap için düşünüldüğünde mütercimim daha titiz olması gerekir. Sözüünü ettiğimiz Çağatayca Tefsirdeki tercümede de bunu açıkça görmekteyiz. Mesela: Naziât suresi 6-7. Ayetlerinin tercümesini Çağatayca Tefsirle bugünkü Özbekçe bir Kur’an-ı Kerim tercümesiyle mukayesini yapalım.

Çağatayca Tefsir:

يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ وياذ قبا اول كونا تيبراتگونگاي تيبراتگوچى يعنى تيبراتگايلار تاغ وير انينگ هييتى دين . كما قال الله "يوم ترجف الارض والجبال" واول اولغى نفخه وقتيده بولغاي كيم بار چه تيبراتگايلار و تيريك لار هول دين اولگايلار. (٧) تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ سونگيدىن كيرگاي انگا سونگيدىن كيرگوچى يعنى يعنى ايكىنجى نفخه كيم خلق تيريلگاي لار.⁷²

Özbekçe Meal:

*U kunda (Sur birinchi marta chalinishi bilan) titraguchi (er) titrab (ustifagi bor jonzot halok qilinadi), unga ergashuvchi ergashur (ya'ni oradan qirq sana o'tgach, sur ikkinchi marta chalinib barcha narsaga qaytadan hayot ato etiladi va Qiyamat kuni boshlanadi).*⁷³

⁷¹ Hasan Amid, *Ferhang-i Amid*, s. 379-380.

⁷² Ç.T. v. 628.

⁷³ Alouddin Mansur, Qur’oni karim tarjiması, <http://forum.ziyouz.com/indeks.php?topic=160.0>, www.Ziyouz.Com 2007. (Çevrimiçi).

Gerek Çağatayca Tefsirdeki olsun gerek Alauddin Mansur tercümesi olsun okuyucu için hemen bir okuyuşta anlaşılacak düzeyde değildir. Bunun nedeni tercümede izlenen metottan kaynaklandığı kendini belli ediyor. Söz konusu ayet-i kerime için şöyle bir tercüme daha uygun olur kanaatindeyiz:

او کون تیتره گوچی تیتره تیر، آرقه سیدن اونی باشقه بیر تیتره مه / سارسینتی تعقیب ایتیر.

6.3. Çağataycanın Arapçaya Kıyasla Edebi Sanatlar Açısından Olgunluğuna Ulaşmamış Olması

Arapçada bir kelime bazen birden fazla manaya gelebilmektedir. Bazen aynı kelimenin iki zıt anlamı olabilmektedir. Pek çok harf ve edat, durumuna göre cümlenin anlamını değiştirebilmektedir ve ona farklı anlamlar kazandırabilmektedir. Bütün bu hususları diğer dillerde yansıtmak çok zordur, hatta imkânsızdır. Bunlar Arapçaya has olan özelliklerdir. Bu da tercüme hatalarının asıl sebebi olarak belirmektedir. Tefsirin yazıldığı Çağatay Türkçesinin dönem itibarıyla Orta Dönem Çağataycası şiir ve edebiyat alanında birçok eserin verildiği bir dönem olsa da bu tercümede Kur'an'daki bazı kavramların ve edebi sanatını iyi ifade edebilecek ve karşılayacak derecede olgunluğa ulaşmamış olduğunu görmekteyiz. Mesela Haşr Suresinin 34. ayetinin tercümesini Çağatayca Tefsirde tercümede kullanılan kavramlarda bugüne gelindiğinde kelime ve cümle olarak ne tür değişikliklerin olduğunu görüyoruz:

"هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ"

اولکیم قرآن خدای نینگ توبان یبارگانی دور اول خدایی کیم یوقتور هیچ معبودی عبادت مستحقى مگر اول باشورون و آشکار انینگ بیلگوچی سی و ایتیب دورلار عالم معدوم و موجود قه یا حیات و اولوم گا یارزق و اجل غه یا دنیا و آخرت قه یا عالم اولچه بیله دور اولچه بیله بولغوسیدور . اولدور اولوغ باغیشلاگوچی لیغ کیم انینگ سابقه عامه سی نینگ رحمتی بارچه خلق نینگ احاطه سین قیلور دنیادا . کوب باغیشلاگوچی کیم انینگ خاصه رحمتی مومن لارگا یثار آخرت دا عفو و غفران و رویت و رضوان بیله . اول دورخدای اول خدایی کیم هیچ وجه بیله یوقتور تنگری لیق قه سزاوار مگر اول پادشاهی کیم انینگ ذاتی نینگ جلالی احتیاج و جهیدین مصون دور و انینگ صفاتی نینگ کمالی مطلق استغناسیغه مقرون . پاک مناقص و معایب شایبه لاریدین و منزله آفات و نوابب نظرقیدین عیب لار و علت لاریدین سالم و میرا ضعف

و عجز و خلل دین مومن لار نینگ ایمن قیلغوچی سی اوت لار عقوبتی دین یا خلق نینگ اوندانگوچی سی ایمان و امانغه یا پیغماملار لار مصدقی معجزه برهان اظهاری بیلله چیق تانوق هر نه خلق قیلور لار یا نیمه لار ساقلاغوچی سی یا قایم عدل غه یا مطلع یاشورون لار غه یا حکم قیلغوچی حق بیلله وایتیب دور لاریو اسمی دور الهی آت لاری دین کیم انینگ تأویلین تنگری دین اوزگا بیلیمس غالب حکمت دا یا عزت باغیشلاغوچی سی بزرگوار یاکام لار سیندورغوچی سی یا سینغان ایشلار نینگ صلاح غه کیلتورگوچی سی کیریا و عظمت مستحق یاک دور خدای اولچه دین شریک ایثار لار انگا کیم واجب الوجود شرکت قبول قیلیماس اولدور یاراتقوچی تنگری خلق نینگ تقدیر قیلغوچی سی مشیت وفقی و حکمت مقتضاسیجه آفریدگار یعنی ظاهر قیلغوچی سی و کیلتورگوچی سی عدم دین وجودقه صورت باغیشلاغوچی سی مخلوقات قه.⁷⁴

“Olkim Kur’an Xudaining tuban yubartilganidur. Ol Xudai kim yoktur hiç mabudi ibadet mustahaqi magar Ol, yaşurun va âşkârâ aning bilguçisi va aitib durlar âlim madum va mavjudqa ya hayat va o’lumga yâ rızq va ajal ga yâ dunya va âhırat qa yâ âlim va olçi bile dur olçi bile bolgusidur. Ol dur ulug bagışlaguçi lig kim aning sâbiqa âmmesi ning rahmeti barça xalqning ihâta sin qilur dunyada. Kob bâğışlavçi kim aning xasse rahmeti mumınlarga yitar âxiret da afv va gufran va ru’yat va rizvân bile. Ol dur Xudai kim hiç vajh bile yoq tur tangri liq qa sazavar magar Ol pâdşahi kim aning zâtining jalali ihtiyaj vajhidin masundur va aning sifati ning kamali mutlaq istignasiga maqrun. Pâk manaqis va ma’aib şâibelaridin va munazzah âfat va navaib tatarruqidin, ayblar va illetlardin salim va mubarra, za’f va ajz va xilaldin mumınlarning imin qilguçisi otlar uqubetidin ya xalqning undaguçisi iman va amanga ya peygamberlar musaddiqi mujize burhan va ihzari bile. Çiq tanuq her ne xalq qilurlar ya nimelar saqlaguçisi ya qâim adlga ya muttali’ yaşurunlarga ya hukm qilguçi haq bile va aitibdurlar bu ismi dur ilâhi âtlaridin kim aning ta’vılin tangridin uzga bilmes. Gâlib hikmet da ya izzet bâğışlaguçi si buzrugvar, ya kâmlar sindurguçi si ya singan işlarning salahga kilturguçisi Kibriya va azamet mustahiqi. Pak dur Xudai olçe din şarik itarlar anga kim Vajibi’l-Vujud şirket qabul qilmas. Oldur yaratquçi tangr xalqning taqdir qilguçi si maşiyet vafqi va hikmet muqtazasıçe âfeidgâr. Yani zâhir qilguçi si va kiltuguçisi adem din vujudqa suret bâğışlaguçisi maxluqat qa.”

⁷⁴ Ç.T., v. 588, b. 589, a.

6. 4. Tercüme ve Tefsirlerdeki İsraili Rivayetlerin, Uydurma Hadislerin ve Asılsız Haberlerin Etkisinde Kalınmış Olması

Çağatayca Tefsirin müellifi, bir kısım ayetleri, tefsirlerde okudukları rivayetleri paralelinde tercüme etmektedir. Ayetleri bu rivayetlere ve mesnetsiz haberlere adapte etmeye çalışmaktadır. Böylece tercümelerde, Kur'an'ın kendisi değil, uydurma haber ve rivayetler ön plana çıkmaktadır. Bunun tabii sonucu olarak da pek çok yanlışlıklar zuhur etmektedir.

Mesela: Çağatayca Tefsirde Bakara Suresi 102. Ayetinin tercümesi şu şekildedir:

"وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مَلِكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكِينَ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يَعْلَمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لِمَنْ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرُّوا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

Çağatayca Tefsir:

"« وايگراشتى لار يهود لار اول نيمه نى كيم اوقور لار ديو لار سليمان عليه السلام پادشاه ليغى زمانيدا واول انداق ايدى كيم ديولار سليمان پيغامبر عهديدا يوز تورلوك شعبده نى ، كهانت نيرنگ بيلا قوشوب بيتيب ايرديلار . ارازل وجاهل لار اراسيدا يايلىب ايردى . سليمان عليه السلام آنى بيلىب بويوردى تا اول بيتيك لارنى كيلتورديلار وصندوق دا قويديلار وقفل لاب اوز تختى نينگ آستيدا كوم دى وسليمان عليه السلام وفاتى دين سونگرا ديولار انى تخت آسندين چيقار ديلا، انداق كورساتى لار كيم سليمان جادولار وشعبده لار بيله پادشاه ليغ قيلور ايدى . حق تعالى انينگ ذمه سيني اريق قيلماق اوچون ايتى كيم وهر گز كافر بولمادى سليمان يعنى جادوليق قيلمادى وليكن ديولار انينگ زمانيدا كافر بولديلار واوگراتور ايرديلار كيشيلار نى جادوچيلغ نى . وينه يهود ايگراشتى لار اول نيمگا كيم بياريلىدى سحر دين ايكي فرشته بيله بابل شهريدا . هاروت وماروت اول ايكي فرشته نينگ آتى دور والار يازوق لوق آدمى لارغه طعنه اورار ايرديلار . حق تعالى ايتى كيم الار نفس وهوا نينگ مقيدى دور لار واگر سيزلارگا همول حالت كيم الارغه باردور، بولسه ايدى ، يمان راق عمل لار سيزلاردين ظاهر بولور ايدى . الار بوسوز نينگ بيراق ليغ كورساتى لار . حق سبحانه بشرى نفس نى الارغه بيردى وخلق نينگ حاكم ليغى اوچون بيرگا كيليب زهره آتليغ خاتون غه عاشق بولديلار وچاغير ايچماك سببى بيله ناحق اولتورماك گا وبت سجده سيغه مشغول بولديلار وحق تعالى الارنى كوك گا چيقماقدين تيدى والارنينگ عذابى بو جهاندا مقرر بولدى وحالا بابيل قويوغيدا باشى نينگ ساچى بيله آسيليپ قين دا دورلار وسحر انزالى الارغه اول جهة بيله ايدى كيم اول زماندا جادوچى لار نبوت دعوى سيني قيلور ايرديلار وحق سبحانه حكومت زمانيدا ويازوق قاندين بورون بو

علم نی الارغه بیاردی وایتور لارکیم الهام وجهی بیله الارغه بو علم نینگ کیفیتین اوگراتی تا جمعی ایسلیک لارگا اوگراتگایلار والار سحر کیفیتینی وانینگ حقیقتی غه مطلع بولوب نبوت دعوی قیلغان کیشیلارگا متعرض بولغایلار. و اوگراتماس لار بو ایکی فرشته بو وقت دا کیم قویوغدا دور لار هیچ کیم گا جادوچی لیغ نی تا ایتورلار اوگراتماکدین بورون اول کیشی گا: " موندین اوزگا یوقتور کیم بیز خلق نینگ سیناماعلیغی دور بیز خدای دین . بس سین کافر بولما اعتقاد قیلماق بیله کیم سحر عملی غه یازوقی بولماس دور". بس اوگرانور لار اول ایکی فرشته دین اول نیمه نی کیم یراغلیغ سالورلار انینگ بیله ایر وخاتون نینگ اراسیدا ویوقتور جادوچیلار ضرر بیتکورگوچی جادوچیلیغ بیله هیچ کیشی گا مگر خدای نینگ قضاوقدری بیله...»⁷⁵

“Va igraštılar Yahudlar ol nimani kim oqurlar Diular Suleyman (a.s) padşahlığı zamanida va ol andag idi kim: Diular Suleyman peygamber ahdida yuz turluk şu’badani, kahanet va nirang bila koşup bitib irdilar. Arazil va jahillar arasida yayilib irdi. Süleyman (a.s) ani bilib buyurdi tâ o bitiklerni kilturdilar va sanduqta qoydilar va quflab uz taxtining astida komdi va Suleyman (a.s) vafatidan songra diular ani taxt astidan çiqarilar. Andaq korsattilar kim Suleyman jadular va şu’badalar bile padşahlig qilur idi. Haq Teâlâ aning zimmesini ariq qilmaq uçun aytti kim o hergiz kâfir bolmadi Sulayman yani jaduliq qilmadi valikin diular aning zamanida kaifr boldilar va ogratur irdilar kişilarni jaduçiligini. Va yane Yahud igraşitlar ol nimaga kim yubarildi sihrdin iki farişta bile Babil şehrıda. Harût va Marût ol iki fariştanın âtidur va alar yazuqluq âdemilarga ta’na orar irdilar. Haq Teâlâ aytti kim: “Alar nafs va hava ning mukayyadidurlar va agar sizlarga ham hamul halet kim alarga bardur, bolsa idi yamanraq amal sizlardin zâhir bolur idi.” Alar bu sozdin yarag korsattilar. Haq Subhanehu başarî nafs alarga birdi va xalqning hâkimligi uçun yirga kilib zuhre atlig xatunga âşiq boldilar va haq Teâlâ alarni kok ga çiqmaqdin tiydi va alarning azabi bu jahanda muqarrar boldi va hâlâ Babil koyugida başining saçi bile asilib qiyindadurlar. Va sihr inzali alarga ol jihat bile idi kim ol zamanda va yazuq kandin bu ilmni alarga yubardi va ayturlar kim ilham vajhi bile alarga bu ilmning kayfiyetin ogratti ta jam’î isanliklarga ogratgaylar. Va alar sihr kayfiyeti va aning hakikati ga muttali’ bolub nubuvvet dava qilgan kişilarga mu’tariz bolgaylar. Va ogratmazlar bu iki farişta bu vaqtda kim qoyugda durlar hiç kimga jaduçiligini tâ ayturlar ogratmakdin borun ol kişiga mondin uzga yoktur kim biz xalqning sinamagligi dur biz xudaidin. Bas sin kaifr

⁷⁵ Çağatayca Tefsir, v. 14, b; 15, a.

bolma itiqad qilmaq bila sihr ilmiga yazuqi bolmasdur. Bas ogranurlar ol iki ferishtedin ol nimani kim yaraqlig Salurlar aning bile ir va xatun ning arasida va yoqtur jaduchilar zarar yitkurguchi jaduçilig bile hiç kişiga magat Xudaining qaza va qadari bile.”

Tercümesi:

“Ve Yahudiler Süleyman (a.s) saltanatı zamanında var olan şeylerin ardına düştüler. Öyle ki Süleyman (a.s) döneminde cinler ve şeytanlar bin bir türlü sihir ve aldatmacaları kehanet ve göz boyama ile yazıp bir kitap haline getirmişlerdi. Bu tür şeyler cahil ve düşük seviyeli insanlar arasında yaygınlaşmıştı. Süleyman(a.s) o yazıların toplatılıp kendisine getirmelerini emretti ve onları bir sandığa koyup tahtının altına gömdü. Süleyman(a.s)in vefatının ardından şeytanlar o sandığı oradan bulup çıkardılar ve öyle gösterdiler ki Süleyman(a.s) ülkeyi sihirle yönetirdi. Hak Teâlâ bu zannı ortadan kaldırmak için:“Süleyman büyü yapmadı ve kâfir olmadı ancak onun zamanında şeytanlar kâfir oldular ve insanlara büyü öğrettiler⁷⁶” demektedir. Yani onlar insanlara büyü yapma işini öğretirlerdi. *Gene Yahudiler Babil’de iki meleğe indirilen büyüün peşine düştüler. O iki meleğin adı Harut ve Marut’tur. Onlar günah işleyen insanlara ta’n ederlerdi. Hak Teâlâ: “O insanlara nefis ve hava verilmiştir. Eğer siz de onların durumunda olaydınız daha kötü filler işlerdiniz” dedi. Onlar bu sözden kendilerini uzakta olacağını gösterdiler. Hak Teâlâ onlara da insani nefis verip insanlara hükmetmeleri için yeryüzüne gönderdi. Onlar yeryüzüne gelir gelmez Zühre adında bir kadına âşık oldular, suçsuz bir cana kıydılar ve puta tapındılar. Allah da onları göğe çıkmaktan men etti. Onların cezasını bu dünyada çekmelerini kararlaştırdı. Hala Babil’ koyusunda sağlarından aşağı asılı duruyorlar ve kıyamete kadar azap çekecekler. Onlara büyü işi öğretme işinin indirilmesi, öğretilmesi şu sebepten dolayı idi ki o zamanda büyücüler nübüvvet davasında bulunurdu. Hak Teâlâ da onların yeryüzünde hükümet ettiği dönemde onlara büyü yapma sanatını öğretmişti. Onlara büyü yapma işi ilham suretiyle öğretilmişti. Bu büyü işinin büyücülerin nasıl yaptığını onlar insanlara öğrettiler ta ki insanlar nübüvvet davasında bulunanlara karşı itiraz edebilsin diye. Ve koyuda yaşayan bu iki melek insanlara büyü işini öğretmeden önce: “biz insanlar*

⁷⁶ Bakara, 2/102.

için bir imtihandan ibaretiz sakın sen bu büyü işine itikat edip, bu işte bir sakınca yoktur” deyip kâfir olma!” derler. Bu iki melek böylece erkekle kadın arasını ayıracak şeyleri öğretirlerdi. Büyücüler insanlar Allahın izni olmadan hiçbir zarar vermezler...”

Yukarıda görüldüğü üzere Çağatayca Tefsirde 102. ayetinin tercümesinde ve tefsirinde mütercim, İsrâî rivayetlerin ve uydurma haberlerin etkisinde kaldığı görülmektedir. Bu tür tercüme hatalarına tefsirin diğer bazı yerlerinde de rastlamak mümkündür.

Şimdi ikinci bölümde asıl çalışma konumuz olan İsrailiyyatın ne olduğu, Tefsirlere nasıl girdiği ve Çağatayca tefsirdeki İsrailiyyat türünden haberlerin ele alınış biçimine geçmeden Tefsir literatüründe İsrailiyyat konusuna biraz değineceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞATAYCA TEFSİRDE İSRAİLİYYAT

1. İsrailiyatın Manası

Müfessir ve muhaddislerin ıstılahında İsrailiyyat, Kur'an veya hadis nasslarını tefsir ederken başvurulan ehl-i kitap malumatıdır. Ez-Zehebi, İsrailiyyatı şöyle tarif etmiştir: “Rivayetinin aslı Yahudi, Hıristiyan vb. bir kaynağa ait olan eski masallardan, tefsir veya Hadise girmiş olan her şeydir.”⁷⁷

“İsrailiyyat” İsrailiyye kelimesinin çoğuludur. Kelime ehl-i kitap bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hâdise manasınadır. İsrail, rivayetlere göre Hz. Yakub'un ismi ve lakabıdır.⁷⁸ Yakup(a.s) da, Kur'an'da zikredilen meşhur on iki Yahudi boyunun atasıdır. Kur'an-ı Kerim Yahudilerden ekseriya “Benu İsrail” (İsrail oğulları) şeklinde bahseder.⁷⁹ İbranice olan ‘İsrail’⁸⁰ kelimesi, “kul” manasına gelen İsrâ ile “Allah” manasına gelen (îl) den oluşmuştur ve (Allahın Kulu) anlamındadır.⁸¹

İsrailiyyat'tan maksadın ne olduğu ve kelimenin ıstılahî manasına gelince; kelime her ne kadar tefsire girmiş Yahudi kültürünü ifade ediyorsa da, bunda bir inhisar düşünülemez. İslam'a ve özellikle tefsire girmiş Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygambere ve Onun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü haber, İsrailiyyat kelimesinin manası içine girer. Yani İslam'a yabancı olan her şey bu kelimenin bünyesinde mütalaa edilmiştir.⁸²

İslam'a yabancı olan her şeyi ifade için bu kelimenin seçilmesi ise ilmi ifadesiyle tağlibten dolayıdır. Yani, Yahudilere ait haberlerin Hıristiyanlar ve diğer

⁷⁷ Muhammed Hüseyin, ez-Zehebi, *el-İsrailiyyat Fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, Mektebe Vehbe, Kahire, 1990, s. 13.

⁷⁸ ez-Zehebi, *a.g.e.*, s. 19; Ebu Şehbe, Muhammed Mahmud, *el-İsrailiyyat ve'l-Mevduat Fi-Kütübi't-Tefsir*, Mektebe es-Sünne, Kahire, 1973, s. 12.

⁷⁹ Bu ifade Kuran-ı Kerimde 23 yerde geçer.

⁸⁰ Tevkin, 32/28-29: “*Ve ona dedi adın nedir? Ve o dedi: Yakup. Ve dedi: Artık sana Yakup değil, İsrail denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin.*” şeklinde geçen ifadeden bu ismin, Hz. Yakub'a bizzat Allah tarafından verildiğini öğreniyoruz.

⁸¹ ez-Zehebi, *a.g.e.*, s.13; Kuranı Kerimde iki ayette (Ali İmran,3/93 ve Meryem 19/58) Hz. Yakup için bu kelime kullanılmıştır. Hz. Yakup, Hz. İbrahim'in oğlu İshak peygamberin oğludur. Yahudiler onun soyundan geldikleri için onlara İsrail oğulları denmektedir. (M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kuran Tefsiri*, I/73) Tevrat'a göre, Hz. Yakub'un Allah'la güreşip yenmesi nedeniyle Allahın kendisine bu ismi verdiği ileri sürülmektedir. (Tekvin XXXII/24-28)

⁸² Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB, yay., 1979, s. 7; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yay. Ankara, 1996, I/109.

milletlerin kültürüne tercihinden ötürüdür. Bu ifadeyi kullanmak bir manada mecburiyet ifade ediyor. Çünkü Yahudilerden yapılan nakiller, diğerlerine nispetle daha yaygın ve meşhurdur. Yahudilerin Müslümanlarla karışmaları, ticaret ve kültür alışverişi yapmalarının da bunda müessir olduğu muhakkaktır. Yahudi ve Hıristiyan kültürünün, daha doğrusu bu iki din erbabına ait hurafe ve uydurma haberlerin tefsirde müessir oluşunun diğer nedeni de, Kur'an'ın bu milletlere ve mensup oldukları dininin kültürüne sık sık atıfta bulunmasıdır.⁸³

2. İsrailiyyat'ın Tefsirlere Girişi

İsrailiyyatın tefsir alanına girmesinin en önemli sebebi, Müslümanların Kur'an'da sadece önemli noktalarına değinilen bazı konuların detaylarını merak edip Kitap Ehli olan (Yahudi ve Hıristiyan) kimselere sormuş olmaları” şeklinde belirtilmektedir. Bunun için de öncelikle Müslüman ve Ehli Kitap toplumunun belli bir etkileşim içerisine girmiş olmaları gerekmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de de atıf yapıldığı gibi Arapların, kışın Hicaz bölgesinin göneyine yazın da kuzeyine yani Şam'a yaptıkları yolculukları⁸⁴ sırasında daha önceki dönemlerde oralara yerleşmiş bulunan Ehl-i Kitap'la karşılaşmışlar ve onların kültürlerinden etkilenmekle beraber bu etkileşimler sınırlı olmuştur.⁸⁵

Daha İslam'ın ilk dönemlerinde İsrailî rivayetlerin Müslüman halk arasında rağbet görmesini ise normal karşılamak gerekir. Çünkü Araplar genel itibarıyla ümmi bir toplumdur.⁸⁶ Şurası bir gerçektir ki, ilim ve kültür yönünden fazla gelişmemiş olan kişiler her konuya karşı diğer insanlara nazaran daha derin bir merak ve öğrenme arzusuna sahiptirler.⁸⁷ İşte bu ve benzeri saiklerin etkisiyle İsrailiyyat türünden rivayetlerin tefsir ilmine girmesi daha sahabe döneminde başlamıştır. Sahabe döneminde müracaatlar sınırlıydı ve kendilerine anlatılan haberleri kabul etmede bazı temel şartlar arıyorlardı. Bu sebeple onlara her konuyu sormuyorlar ve anlatılan her

⁸³ Ez-Zehabi, *a.g.e.*, s. 22,23; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 199; İbrahim Hatiboğlu, “İsrailiyyat”, *DİA*, XXIII, 195.

⁸⁴ *Kureyş*, 106/1-2.

⁸⁵ İbn Hişam, *Es-Siretü'n-Nebeviyye* (I-VI), thk: Taha Abdurravuf Sa'd, Daru'l-Cil, Beyrut, 1991, I/ 145.

⁸⁶ Arapların ümmi oluşuyla ilgili, Kuranı Kerimde ve Hz. Peygamberin hadislerinde müteaddit ifadelerini bulmak mümkündür: “O, ümmiler içinde kendilerinden bir peygamber gönderendir. (Cuma Suresi, 62/2); Hz. Peygamber bir vesile ile “Ben ümmi olan bir kavme gönderildim buyurmuştur. (Buhari, Kitabu's-Sıyam, bab: 17; *Tecrid-i Sarih*, VI/308. Hadis: 908)

⁸⁷ Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, s. 44.

şeyi de hemen kabul etmiyorlardı.⁸⁸ Bu iş, tabiin döneminde yaygınlık kazandı. Ehli kitaptan İslam'a girenlerin sayısının artması ve halkın onların kitaplarında anlatılan ilginç şeyleri dinlemeye olan aşırı merakı bunda etkili olmuştur. Hatta bu dönemdeki bazı müfessirler tefsirde boşluk olarak gördükleri yerleri kendilerine ulaşan İsraili kaynaklı rivayetleri kullanarak kapatma yoluna gitmişlerdir.⁸⁹

Hz. Peygamber, şeriata aykırı olan hususlara itikat etmekten sakındırarak bundan başkasını rivayet etmekten Müslümanların korkmaması gerektiğini belirterek Kitap ehlinde rivayette bulunmaya izin vermişti. Ancak İsrailiyyat Hz. Peygamberin onun için çizdiği sınırdan durmadı. Aksine, hiçbir sebep yokken çoğaldı. Her ne kadar, mutlak olarak ahkâma girmeye fırsat bulamadıysa da, kıssalara girmiştir. Fakat tefsire, hurafe kabilinden hikâyelerin çokça girmesi, birçok tefsiri sevimsiz yaptı ve ilmî kıymetini düşürdü.⁹⁰

3. İsrailiyyat'ın Kısımları

İsrailiyat, makbul, makbul olmayan, ne makbul ne de makbul olmayan İsrailiyat olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır:

Makbul olan İsrailiyat: Bu tür İsrailiyyata örnek için; hadis kitaplarında yer almış olan haberleri gösterebiliriz. “*Ey Peygamber, biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeci ve bir uyarıcı... olarak gönderdik*”⁹¹ mealinde olan ayetin tefsiri münasebetiyle Buhari'nin sahihinde yer alan Abdullah b. Amr el-Âs'a ait bir Tavat rivayeti bu cümledendir.⁹²

“Atâ ibnu Yesâr şöyle dedi: Ben, Abdullah b. Amr b. el-Âs'a görüştüğümde da ona:

— Sen bana Rasûlullah(s.a)'ın Tevrat'ta yazılı olan sıfatından haber ver, dedim.

Abdullah b. Amr te'kîdli olarak şöyle cevap verdi:

⁸⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun* (I-III), Daru'l-Erkam, Beyrut, ts, I/115-116.

⁸⁹ Muhammed Abdulazîm ez-Zerkanî, *Menahilü'l-İrfan Fi Ulûm'il-Kuran* (I-II), Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, II/28.

⁹⁰ Müsâid Müslim Abdullah Âli Ca'fer, *Eserü't-Tatavvuri'l-Fikrî Fi't-Tefsir Fi'l-Asri'l-Abbâsî*, (Gelişme Döneminde Tefsir, Çev: Muhammed Çelik), İzmir, 2006, s. 111.

⁹¹ *Ahzab Suresi* 33/45.

⁹² Bkz. El-Askalanî, Ahmed b. Ali İbni-Hacer (v.852 h.), “*Fethu'l-Bari Bi Şerhi Sahih'i- İmam Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhari*”(I-XIII), *Kitabu Tefsir'il-Kuran, Tefsir-i Suretu Feth*, Thk: Abdulkadir Şeybetül Hamd, Medine, 2001, VIII, 460-461.

— Evet, vallahi Rasûlullah, Kur'an'daki sıfatlarının bazılarıyla muhakkak Tevrat'ta vasıflandırılmıştır (ki şöyledir): "Ey Peygamber, biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdecî, bir korkutucu ve ümmîlere bir koruyucu olarak gönderdik. Sen elbette benim kulum ve Resulümsün. Ben sana "Mütevvekkil" adını verdim. Bu peygamber kötü huylu, katı kalpli, çarşılarda bağırıp çağıran değildir. O kötülüğe kötülükle mukabele etmez, fakat o kötülüğü aff ile, mağfiret ile karşılar. Allah, eğrilmiş, sapmış olan milleti bu peygamber ile onları tâ "*La ilahe illellah*" demeleri suretiyle doğrultmadıkça, o peygamberin ruhunu asla kabzetyemeyecektir. Allah birçok kör gözleri, birçok sağır kulakları, birçok kapalı kalpleri bu tevhit kelimesiyle açacaktır".⁹³ Metin ve sened yönünden sahih olan bu rivayet İsrailiyyat'tandır ve Hz. Peygamberin Tevrat'ta yazılan evsafından bahsetmektedir.

Makbul olmayan İsrailiyat: Kur'an ve Hadislerin bildirdikleri ile tenakuz teşkil eden bilgileri içermektedir. Hz. Davud (a.s) hakkında anlatılanlar bu cümledendir. Hz. Davud, komutanı Evriya'nın hanımına âşık olup onu alabilmek için, savaşta olan Evriyanın öldürülmesi için emir verir. O savaşta öldürüldükten sonra da onun eşiyle evlenir ve ondan da Hz. Süleyman doğar.⁹⁴ Bu haberi tefsirine alan Mukâtil b. Süleyman ve mufessirlerden diğerk bazıları Hz. Davud hakkında anlattıkları gene bir peygamberin şanına yakışmayacak tarzda şeyler olup Makbul olmayan İsrailiyyattandır.⁹⁵

Ne makbul, ne de makbul olmayan de ne inanılan ne de inanılmayan İsrailiyatı ihtiva etmektedir. Hz. Peygamberin bu konu ile ilgili olarak, "ehl-i kitabı ne tasdik edin, ne de yalanlayın. Allah'a ve bize indirilene inandık, deyin" buyurmaktadır.⁹⁶ Bu son kısmın içine giren hususlarla ilgili İsrailiyattan olan nakillerde ihtilaf bulunduğu görülmektedir. Zaten bunlar, din ile ilgisi bulunmayan faydasız şeylerdir. Bu sebeple tefsir kitaplarında da birbirine zıt fikirler yer almaktadır. Hz. Musa'nın esasının hangi cins ağaçtan olduğu, Allah'ın Hz. İbrahim için dirilttiği kuşların isimleri, Hz. Musa ile konuştuğu ağacın nevi gibi Kur'an'ın müphem bıraktığı,

⁹³ İbnü Hacer, a.g.e., V/587, "*Babu Keraheti's-Sahab fi'l-Esvak*" hadis: 2125.

⁹⁴ Ramzî Na'na'a, el-İsrailiyyat ve Eseruha Fi Kütübî't-Tefsir, Daru'l-Kalem, Dimaşk, 1970, s. 370; Muhammed Ebu Şehbe, *el-İsrailiyyat ve '-Mevdu'ât fi Kütübî't-Tefsir*, Mektebe es-Sunne, ts. s. 268.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tefsir-i Mukatil b. Süleyman*, III/1266-1268. Aktaran Na'na'a, a.g.e., s. 370.

⁹⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn(I-III)*, Daru'l-Hadis, Kâhire, 1426/2005, I/159.

taininde mükellef için din ve dünya bakımından bir faydası bulunmayan hususlar, ihtilaflı görüşlerin olduğu konulardır. İslam'ın tayin etmeyip de yalanlamadığı konularda, sahih bir tarikle, daha önce ehli kitaptan olmayan sahabelerden birinin rivayeti varsa, bu kabul edilir, reddedilmez. Sahabinin Hz. peygamberden işitme ihtimali, bir ehli kitaptan işitme ihtimainden daha yüksektir. Çünkü sahabenin ehli kitaptan aldığı bilgiler, tabînin aldığı bilgilerden çok değildir. Eğer böyle bir rivayet doğrudan tabînden geliyorsa doğruluğuna ya da yanlışlığına hükmedilmez. Çünkü tabînin ehli kitaptan işitme ihtimali çok yüksektir. Ancak tabîn rivayeti sağlam bir senetle Hz. Peygamber'e isnat ediyorsa o da makbul bir rivayettir.⁹⁷

4. Çağatayca Tefsirde Peygamberlerle İlgili Haberlerde İsrailiyat

İsrailiyyat nakletmek demek; tarih içerisinde dinî literatürümüze girmiş olan ve umumen Yahudi ve Hıristiyan kaynaklı bilgilerin kullanılması demektir. Kur'an-ı Kerim'de mücmelen ve ibret alınması amacıyla az ve öz anlatılan bazı tarihî kıssaların açıklanmasında karşımıza çıkan İsrailî, haberler belli konularda ve belli ayetlerle ilgili olmuştur. Bu konular genel olarak, "Yaratılışa dair haberlerde İsrailiyyat", "Geçmiş Milletlere ait haberlerde İsrailiyyat", "Peygamberlerle İlgili Haberlerde İsrailiyyat" "Ahiret ve Diğer konularla İlgili İsrailiyyat" başlıkları altında incelenmiştir.

İsrailiyyatın kısımları içerisinde "Yalanlanmayan ve doğrulanmayan (rivayetler dışında kalan) şeklinde ifade edilmiş ve yukarıda örneklerini vermiş olduğumuz bu türden rivayetler, yalanlanmadığı ve doğrulanmadığı için tefsir kitaplarımıza çokça girmiştir.

Bizim çalışmamıza konu olan Çağatayca Tefsirde:

1 "Peygamberlerle İlgili Haberlerdeki İsrailiyyat,

2. Geçmiş Milletlere Dair Haberlerde İsrailiyyat

3. Diğer Müteferrik konulara dair İsrailiyyat" olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür. Yaratılışa ilgili İsrailiyyat türünden haberler tefsirimizde yer almamaktadır. Çağatayca Tefsirde, İsrailiyat senetsiz olarak nakledilmiş ve değerlendirme yapılmamıştır.

⁹⁷ Ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 159-160; Atila Yargıcı, "Tefsirlerde İsrailiyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, Yıl: 11, S. 15, 2006, s. 59-60.

Müfessirimizin İsraili rivayetleri nakledeken belirli bir metod takip ettiğini söylememiz zordur. Zira bu tür haberlere yer verirken -az bir kısmı hariç tutulursa- haberin kimden geldiğini zikretmez ve hiçbir değerlendirmede bulunmaz ve yeri gelir ayetlerin açıklamasında verdiği bazı bilgiler ayetlerin amacı dışına çıkar.

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle, bu tür İsraili rivayetler konusunda müellifin ne tür bir metot izlediği ve nasıl bir tutum içerisinde olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra bu bilgilerin varsa geçtiği ana kaynaklarını belirtmeye ve rivayetleri değerlendirmeye çalışacağız.

5. Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Kıssaları

Tefsir kitaplarında Peygamberlerle ilgili İsrailiyyat büyük bir yer tutmaktadır. Rivayetlerin bazılarında peygamberlerin şanına yakışmayacak şeyleri de görmek mümkündür. Anlatılan haberlerin çoğunun önceden Yahudi dinine mensup olup sonradan ihtida etmiş bazı zevat tarafından İslam kültürüne girdiği anlatılır.⁹⁸ Zira ilk Müslümanlar Peygamberin Medine'ye gelişiyle Ehli Kitap diye bilinen Yahudi ve Hıristiyanlarla ticari, kültürel ve iktisadi ve birçok konuda alışverişe başlamışlardır. Bu etkileşim sonucu da Müslüman çevrede Ehli Kitap bilginlerine bir sempati duyulmuştur. İsrailiyyatın İslam kültürüne girmesinin sebeplerinden biri de yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kur'an-ı Kerimin mucmelen temas ettiği bazı hususları Müslümanların Kitap ehlinden Müslüman olanlara sormaları ve onların anlattıklarını da daha sonra Kur'anda sözü geçen ayetin tefsiri mahiyetinde kitaplarda nakledilmeye başlanmasıdır. Kur'anı Kerim geçmiş ümmetlere, peygamberlere ve kimi olaylara temas eder. Bundan amacı ise tarihte söz konusu ümmetlerin başına gelenleri hatırlatmak, ondan ibret almak, peygamberlerini dinlemeyen kavimlerin başına gelenlerin benzerinin bunlara da gelebileceğine işaret etmektir. Ayrıca Kuran'ın, kendinden önceki kitapları tasdik edici olduğunu beyan etmektir.⁹⁹

Hız. Peygamberden önce de Cenab-ı Hak nice Peygamberler göndermiştir. Kuran-ı Kerim'de de bu peygamberlerden bir kaçının ismi zikredilir. Onların tevhit mücadelesi, Cenab-ı Allah'ın onlardan bazılarını dost edindiği anlatılır. Fakat sonradan Kur'anı Kerimde adından söz edildiği Peygamberler hakkında ayet bağlamında çokça kıssa ve hikâye anlatılmıştır. Şimdi çalışma konumuz olan

⁹⁸ Ramzî Na'na'a, *İsrailiyyat ve Eseruha Fi Kütübi't-Tefsir*, Daru'l-Kalem, Dimaşk, 1970, s. 165.

⁹⁹ Maide, 5/48.

Çağatayca Tefsirde peygamberlerle ilgili anlatılan rivayetleri sırasıyla değerlendirmeye çalışacağız

5.1. Hz. Âdem ve Çocukları Hakkındaki Haberler

Semavî kitaplara göre Hz. Âdem ilk insan ve ilk peygamberdir. İslami kaynaklarda insanlığın atası olması sebebiyle “ebu’l-beşer, Kur’an-ı Kerim’de (Ali-İmran, 33) Allahın seçkin kıldığı kullar asında sayılmış olduğundan safiyyullah unvanlarıyla anılmaktadır.¹⁰⁰

Kur’an-ı Kerim’de insanlığın soyunun Hz. Âdem’den geldiğinden,¹⁰¹ onun yaratılışından,¹⁰² ona eşyanın isminin Allah tarafından öğretildiğinden ve meleklerin ona secde etmesinden,¹⁰³ Âdem ve eşinin Cennete konulmasından, orada işledikleri bir günah yüzünden Cennetten çıkarıldıklarından,¹⁰⁴ bahsedilir. Ayrıca kendisine peygamberlik verildiğinden¹⁰⁵ ve Âdem’in çocuklarının birinin diğerini öldürmesinden¹⁰⁶ bahsedilir.

Kur’an-ı Kerim’de Hz. Âdemle ilgili anlatılan şeyler kısa ve özür. Fakat onunla ilgili bilgiler İslamî kaynaklar ve tefsir kitaplarında uzun uzadıya yer almaktadır. Yaratılması, cennete konulması, cennete yediği ağacın ne oluşu, cennetten çıkarıldıktan sonra yeryüzünün hangi bölgesine indirildiği... vb. birçok şeyi tefsir kitapları ve diğer bazı kitaplarda görmek mümkündür. Bunları burada tekrar etmeye lüzum görmüyoruz. Diğer kaynaklardan farklı gördüğümüz için Çağatayca tefsirde Hz. Âdem ve çocukları ve Hz. Âdemle eşi Havva’nın Allah’a ortak koşmaları ile ilgili rivayetleri bir değerlendirmeye tabi tutacağız.

Kur’an-ı Kerim’in *Mâide Suresi* 27-32. ayetlerinde Hz. Âdem’in iki oğlundan bahsedilir. Kuranda isimleri zikredilmeyen bu iki kardeş Allah’a birer kurban nezrederler. Bunlardan Kabil, kendi kurbanının kabul edilmediğini görünce,

¹⁰⁰ Bolay, Süleyman Hayri, *DİA*, “Adem” md., TDV, yay., İstanbul, 1988, I/358-359.

¹⁰¹ Nisa, 1.

¹⁰² Bakara, 30.

¹⁰³ Bakara, 31.

¹⁰⁴ Bakara, 35.

¹⁰⁵ Bakara, 37.

¹⁰⁶ Maide, 27.

kıskançlıkla kardeşini (Habil'i) öldürür. Allah tarafından gönderilen bir karga yeri kazarak Kabil'e kardeşinin naşını nasıl gömeceğini gösterir.¹⁰⁷

Kur'an'ın kısaca temas ettiği bu kıssa hakkında, ehl-i kitap çevrelerinden derlenmiş birbirinden farklı pek çok uzun rivayetler ortaya atılmıştır. Bu uzun rivayetleri tasdik için elimizde ne bir ayet, ne de bir sahih hadis mevcuttur. Kur'anın kısaca temas ettiği söz konusu ayet mealen şöyledir:

“Onlara Âdem'in iki oğlunun gerçek olan haberini oku: Onlar (Allah'a) yaklaştıracak birer kurban sunmuşlardı. Onlardan birininki kabul edilmiş, diğerinki kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen) Demişti ki: «Seni mutlaka öldüreceğim.» (Öbürü de:) «Allah, ancak korkup sakınanlardan kabul eder.»”¹⁰⁸

Ayetin devamında bir kimseyi sebepsiz öldürmenin bütün insanlığı öldürmek kadar ağır suç olduğu anlatılır. Ancak Hz. Âdem'in çocuklarının isimlerinin ne olduğu ve nerede yaşadığı ile ilgili ayrıntılı bilgi Kur'an'da yoktur. Bu konuda ayrıntılı bilgi Tevrat'ın Tekvin bölümünde anlatılır.¹⁰⁹ Tekvinin ilgili bölümünde Hz. Âdem'in çocuklarının isminin Habil diğerinin Kâin (Kabil) bu çocukların Rablerine birer takdime sundukları, bu takdimlerden sadece birinin kabul edilmesi neticesinde Kâin'in kardeşi Hâbil'i öldürdüğü anlatılır.¹¹⁰ Fakat tefsir kitaplarımızın çoğuna baktığımızda burada o kadar çok derine inmişler ki ayetin amacı dışına çıkmışlardır. Örneğin Çağatayca Tefsirde bu olay şu şekilde anlatılmaktadır:

Çağatayca Tefsir:

«و اوقو کتاب اهلیغه آدم نینگ ایکی اوغلی نینگ خیرینی کیم انینگ ارقاسیدین ایردی قابیل و هابیل اوقوماغی درستلوق و راست لیغ و الارنینگ خبری آچماک یولی بیله اول دور کیم حوا هر قورساغیدا اوغولی و قیزی کیلتورور ایردی . و چون اولوغ بولور ایردیبار آدم بیر قورساق نینگ جاریه سینی اوزگا قورساق نینگ غلامیغه بیروور ایردی و اولکیم قابیل بیله توغوب ایردی اقلیما آتلیغ ایردی و اسرو کورک لوک ایردی . و هابیل بیله توقان نی لیوزا ایتور ایردیبار و اول انداق کورکی یوق ایردی. چون یتی لار آدم لیودا نی قابیل غه آتلیغ قیلدی و اقلیمانی هابیل غه . قابیل بو حکم دین باش بوروب ایتی مینینگ خواهریم کورکلوک راک دور و مینینگ بیله قورساقدا ایردی اول منگا اولی دور. آدم علیه السلام ایتی خدای نینگ حکمی بو نوع صادر بولوبتور منگا موندا نه اختیار ! قابل مسلم توتمادی و ایتی سین هابیل نی میندین کوب آرتوق سیوارسین لاجرم اولکیم یخشوی یوزلوک راک دور انگا بیروورسین . آدم ایتی کیم اگر مینینگ سوزومگا اینانماس سین

¹⁰⁷ Mâide, 5, 32.

¹⁰⁸ Maide, 5/27-32.

¹⁰⁹ Tekvin III/1- 21; 22-24.

¹¹⁰ Tekvin IV/ 1-16.

هر بیرینگیز سیز لاردین قربان قیلینگیز لار اولچه بیله بولدورا آلور سیز هر کیمنی قربانی قبول بولسه اقلیما ایننگ بولغای . حق سبحانه موندین خبر بیردی . چون قربان قیلدیلار یعنی یاقوق ایستادیلار هر بیر لاردین اوز قربانلیغی بیله . هابیل قویلوک **ایردی سیمیز قوزی** کیم اسرو سیوار ایردی کیتوردی وتاغی نینگ باشیدا قویدی ونیت قیلدی کیم اگر مینینگ قربانلیغیم قبول بولماسا اقلیما ترکین قیلور مین و قابیل ایکن ایگاسی ایدی بیر دسته ضعیف ودانه سی آز بوغدای کیتوردی وهمول بیردا قویدی واوزیگا ایتی : اگر بو قربانلیغ مقبول بولسه واگر نه کیم مین اوز خواهریمدین ایلیک فایتارماس مین . بس قبول قیلدی بیر نینگ لاردین کیم هابیل ایدی اول نوع بیله کیم توتون سیز اق اوتی کوک دین اینیب کیلدی وقوینی بییدی ومقبول بولمادی ینه بیر دین کیم قابل ایدی اوت ایننگ قربانلیغی دین وانینگ یماکیگا ملتفت بولمادی . قابل غه اچیغ اوتی شعله اورماق غه کیریپ وحسد توتونی ایننگ بصیرتی نینگ کوزینی قرانگغو قیلدی . ایتی هابیل غه موندین اوزگا یوقتور کیم قبول قیلور خدای پرهیزگارلاردین کیم قربان دا اوز نیتی نی خالص قیلیب دور . اگر آچسانگ و اوزاتسانگ مینینگ ساریغه اوز ایلینگ نی تا مینی اولتورگای سین، مین باری ایماس مین اوزاتقوچی اوز ایلیکیمی سینی ساریغه تا سینی اولتورگای مین مین قورقا مین خدای دین کیم عالم لارنینگ پروردگاری دور با وجود اولکیم هابیل قابیل دین قوی راق وشوکت لیق راق ایدی اما بو یون سوندی اولوم غه خدای قورقونچی دین . بس ایتی: مین تیلارمین قایتقای سین یازوق عقوبتی غه مینینگ اولتورماک گا وسینینگ گناهینگ جزاسیغه کیم اول قربان ردی سببی ایردی وبو تیلاماک هابیل دین خدای حکمی غه موافق ایردی . بس سین بولغای سین بو ایکی یازوق سببی دین تموغ ملازم لاری . وبو دور ظلم اینگوچی لارنینگ جزاسی کیم حق سیز اولتورگای.»¹¹¹

Parçanın Tercümesi:

“Ve Âdemin Habil ve Kabil adındaki iki oğlunun gerçek olan haberini -onun arkasından var idi- Kitap Ehline oku! Onların haberini açıklığa kavuşmasında fayda vardır. Öyle ki Havva her batında biri erkek biri kız olmak üzere iki çocuk dünyaya getirirdi ve ne zamanki bunlar ergenlik çağına ulaştı mı bir batındaki kızı diğer batındaki kızla evlendirirlerdi. Kabil’le aynı batında olan kız kardeşinin –ismi İklîma idi- çok güzeldi. Habil’le aynı batında olan kız ise –ismi Liuda idi- o kadar güzel değildi. Bunlar ergenlik çağına ulaştıklarına Hz. Âdem âdet üzere birinin kız kardeşini diğeriyle evlendirmeye karar kılınca Kâbil buna itiraz etti. Neticede İklîma ile hangisinin evlenmesi gerektiğine yapacakları kurbanın kabul edilmesi durumunda belirleneceği kararlaştırıldı. Habil’in mesleği çobanlıktı, semiz bir koç kurban etti Rab onun kurbanını kabul etti. Fakat Kabilin sunduğu kurbanı kabul etmedi. Zira o -

¹¹¹ Çağatayca Tefsir, v. 114, a – b; 115, a. (bkz. Mâide Suresi, 27-32. Ayetlerinin tefsiri)

tarımla uğraştığı için- hâsulatın en kötüsünden kurban sunmuştu. Bu duruma sinirlenen Kabil kardeşi Habil'i öldürdü ve daha sonra pişman oldu..."

Rivayetlerin Tahlili:

Bazı tefsir kitaplarında Kabil'in kardeşini öldürdükten sonra ne yapacağını bilmediği ve onu sırtına alıp 40 gün (bir sene, yüz sene şeklinde de rivayetler mevcut) taşıdığı, yırtıcı kuşların onun peşinden naşı yere bırakacağı zamanı bekleyerek gezdiği... vb. rivayetler bulunmaktadır.¹¹²

Fakat Çağatayca Tefsir'de, Habil ve Kabilin kız kardeşlerinin isminin – *İklima* ve *Liuda/Liyuza-* olduğu yolundaki haber İsrailiyyattan olup Kelbî'den gelmektedir.¹¹³ Diğeri de Habil'in Kabil'den güçlü olması buna rağmen Kabil'e karşı koymamasıdır.

Gene burada Habil'in kestiği kurbanın bir koç olduğu anlatılırken, Taberî'de semiz bir dana olduğu anlatılır.¹¹⁴ Gene bir yerde bu koçun Hz. İsmail için fide edildiği anlatılırken,¹¹⁵ bir başka rivayette İshak'ın kanının karşılığı olmak üzere kurban kesilirken Allah onu gökten yere indirdi, denilmiştir. Bu konu, Hz. İbrahim'in kestiği kurban bahsinde gelecektir.

İbni Abbas'tan gelen Rivayetler arasında bir de kurbanın kabul edileme işareti olarak dumansız bir alevin kurbanı yutmasından bahsediliyor.¹¹⁶

5.2. Hz. Âdem'le Eşi Havva Allah'a Şirk Koşular mı?

Hz. Âdem'le ilgili olarak anlatılan İsrailiyyat türünden haberlerin bir diğeri de Araf Suresinin 189-190. ayetlerin tefsiri dolayısıyla müfessirlerin eserlerine aldıkları haberlerdir. Konuyla ilgili ayet şöyledir:

¹¹² Bkz. Taberî, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyan An Tevîli'l-Kuran*(I-XXVI), (Thk. Et-Turkî, Abdullah b. Muhsin), Dari Hicr, Kahire, 1422/2001, VIII/336-338; Sa'lebî, *Tefsir*, IV/48-49; İbni Kesir, *Tefsir*, III/91-92.

¹¹³ Sa'lebî, *Tefsir*, IV/49.

¹¹⁴ Taberî, *Tefsir*, (Türkî)VIII/318.

¹¹⁵ El-Vahidî, Ebu'l-Hasan, Ali b. Ahmed(v.468/1075), *el-Vecîz Fi Tefsir Kitab'i-Aziz*(I-II), (Thk. Safvan Adnan Davudî), Daru's-Siyase, Beyrut, 1415/1995, I/316.

¹¹⁶ Taberî, *Tefsir*, VIII/319.

“Allah onlara kusursuz (ve sağlıklı) bir çocuk verince, kendilerine verdiği şey hakkında Allah’a ortaklar koştular. Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir.”¹¹⁷

Bu ayetle ilgili olarak tefsir kitaplarında birçok şey anlatılmıştır. Samura b. Cundeb’den rivayete göre Resülullah(s.a) şöyle buyurmuştur:

“Vaktiyle Havva’nın doğurduğu her çocuk ölüyordu. Bunun üzerine Havva çocuğu yaşarsa, ona “Abdulharis” adını vereceğini nezretti. Bu nezirden sonra Havvanın çocuğu yaşadı. Havva, çocuğuna bu ismi İblis’in ilhamıyla vermişti.”¹¹⁸

Gene Said b. Cübeyrden gelen bir başka rivayet de var ki Çağatayca tefsirin müellifi bu rivayeti senetlerini zikretmeden tefsirine almıştır:

Çağatayca Tefsir:

« و قولى اولدور كيم چون حوا يوكلوك بولدى . ابليس مجهوله صورتى بيله حواغه ظاهر بولدى وايتى سينينگ قورساغينگدا نى نيمه دور ؟ حوا جواب بيردى كيم بيلماس مين . ابليس ايتى كيم شايد سبعى يا بهمة بولغاي . اندين سونگ سوردى : قايدين چيقيب كيلگوسيدور ؟ حوا ايتى منگا معلوم يوقتور . ابليس ايتى : آغيزدين يا قولاق دين يا بورون تيشوكيدين چيقار يا سينينگ قورساغينگنى يارارلار وچيقارور لار . حوا قورقتى وماجرا صورتىنى آدم عليه السلام بيله اراره كيلتوردى، آدم داغى انديشه ليك بولدى. و ابليس ينه قاتلا اوزىنى اوزگا صورتى بيله الارغه ظاهر ايتى الار انينگ ماللى نينگ سببى دين سوردى. حال صورتىنى ايتى لار . ابليس ايتى : غم يمانگيز لار مين اسم اعظم بيلورمين ومستجاب الدعوة مين ، خدای دين تيليم كيم بو حمل نى سيز لار ديك توز بشرى خلقت قيلغاي وانينگ چيقماغى آسانليغ بيله بولغاي اول شرط بيله كيم آتى نى "عبدالحارث" قويغاي سيزلار. و ابليس نينگ آتى فرشته لار اراسيدا حارث ايدى. حوا بو حال نى قبول قيلدى . بس اول وقتى كيم عطا قيلدى خدای الارغه بوتون تن ليك اوغولى قيلدى لار خدای اوچون شريكى يعنى آت دا نه عبادت دا يعنى آليشتورديلار عبدالله نى عبدالحارث قه .»¹¹⁹

Tercümesi:

“Bir söze göre Havva ilk çocuğuna hamile kalıp yükü ağırlaşınca, Şeytan tanınmayan bir kadın kılığına girip ona göründü ve ona:

“__ Karnındaki nedir” ? diye sordu. Hava:

“__ Bilmiyorum” diye cevap verdi. İblis:

“__ Şayet karnında bir hayvan veya yırtıcı bir yaratık vardır ve gene sordu nereden çıkacak bilir misin?” dedi. Hava:

“__ Bilgim yoktur”, diye cevap verdi. İblis:

¹¹⁷ Araf, 7/179-180.

¹¹⁸ Taberi, *Tefsir*, (Türki), VIII/318; Salebi, *a. g. e.*, IV/48-49. Aydemir, *a. g. e.*, s. 99.

¹¹⁹ Ç.T. v. 175.b.

“__ Ağzından ya kulağından ya burun deliklerinden çıkar yahut da karnını yararlar oradan çıkar dedi.” Hava korktu ve Macerayı Hz. Âdem’e anlattı. Âdem(a.s) dahi bu durumdan endişe duydu ve İblis tekrar onlara başka bir surette göründü ve onların üzümlüklerinin sebebini sordu. Onlar durumu İblise anlatınca İblis o ikisine: “ Üzülmeyin ben ‘İsmi Azam’i bilirim ve ben duası kabul olan biriyim, Allah’tan sizin adınıza isterim eşinin karnındaki bu şeyi sizin gibi beşer olarak yaratır ve onun doğumunu kolaylaştırır bir şartla ki ona ‘Abdulharis’ ismi vereceksiniz” dedi. İblis’in Melekler arasında ismi Haris idi. Hava bu şartı kabul etti. Vaktaki Allah Teâlâ onlara sağlıklı bir çocuk verdi, onlar Allaha ortak koşular. Bu ortak koşma ibadette değil de isim verme konusunda idi. Öyle ki Abdullah ismini Abdulaharis’e değiştirdiler.”

Üçüncü bir haber de *es-Süddi*’den nakledilmiştir: “Hava erkek bir çocuk dünyaya getirdiğinde İblis onun yanına gelerek:

“__ Bu çocuğa benim adımı (Abdu’l-Haris =İblis’in kulu anlamında) verin. Yoksa ben onu öldürürüm” dedi. Âdem (a.s):

“__ Ben sana itaat ettiğim vakit, sen beni cennetten çıkardın” diye İblis’e sert çıktı ve onun isteğini kabul etmedi. Çocuğa Abdurrahman adını verdi. Allahın lanetine uğrayan İblis çocuğa musallat olarak onu öldürdü. Bundan sonra Havva diğer bir çocuğuna yüklü kaldı. Havva bu çocuğunu da dünyaya getirdiğinde İblis onun yanına gelerek:

“__ Çocuğuna, bana nispetle “benim kölem” adımı vermezsen, çocuğunu öldüreceğim” dedi. Bunun üzerine Âdem İblise:

“__ Ben sana itaat etmiştim. Sen beni cennetten çıkarttın” diyerek İblis’in talebini reddetti ve çocuğuna “Salih” adını verdi. İblis bu keresinde de çocuğu öldürdü. Hava üçüncü çocuğuna hamile kalınca İblis bu sefer de onların yanına gelerek:

“__ Bana galebe çalmak, yani çocuğunuzu öldürtmek istemezseniz “Abdu’l-Haris” adını verirsiniz. Onlar da çocuklarına ‘Abdulharis’ adını verdiler. İblis ‘Abdulharis’ adını taşırdı. Bu da ona, şaşaladığı için verilmişti.¹²⁰ Bundan dolayı Allah Kur’anı Kerim’de: “Allah onlara düzgün bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında...¹²¹” buyurdu. Bu ayet hakkında ulemâ ihtilafa düşmüşlerdir.

¹²⁰ Taberî, *Tefsir*, X/622; İbni Kesir, *Tefsir*, III/528-529.

¹²¹ Araf, 7/189-190.

Çağatayca Tefsirde bir de: “Onlar-Âdemle Hava- İbadette değil, ad koymakla Allaha şirk koştular”, denmektedir.

İbni Abbas, İbni Abi Hatim, Mucâhid, Said b. Cubeyir, İkrime, Katâde, Suddi ve büyük bir çoğunluk tarafından nakledilen bu haber hakkında İbni Kesir, Ehli kitaptan nakledilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.¹²²

Haber hakkında günümüzde de bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Muhammet Sait Şimşek haber hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “Bir peygamberin Allaha ortak koşması hiçbir zaman söz konusu olamaz. Bu tür haberlerin aslı astarı yoktur. Ayrıca Âdem ve Hava hayatlarının hiçbir döneminde Allaha şirk koşmamışlardır.”¹²³

Yukarıya (bir) numaraya aldığımız et-Tirmizi, Ahmed b. Hanbel, et-Taberi ve diğer bazı müelliflerce rivayet edilen hadisin Hz. Peygambere nispeti kabul edilmemiştir. Hadis usulcülerinin kanaatine göre bu hadis, Tirmizi tarafından “حسن غريب” = “hasendir, gariptir” tarzında nitelenmiştir. Yani bu hadis mevkuftur ve Ka’bu’l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi Müslüman olmuş Kitap ehlinden zatlar kanalıyla İslam’a girmiş bir İsrailiyyat örneğidir.¹²⁴

Konuyla ilgili ikinci (Said b. Cübeyr hadisi) ve üçüncü hadisler(Es-Süddi’den gelen haberler) de gene tam anlamıyla israiliyyat’tır. Zira rivayetlerden birinde çocuğa ‘Abdulharis’ adının verilmesinde işin içine Hz. Âdem de girmiştir. Allah’ın peygamberi olan Hz. Âdem için bu düşünülemez. Bunların gerçekte bir ilgisi yoktur ve tamamıyla İsrailiyyattır.

“Bu ayette kanaatimizce tek nefisle Hz. Âdem, eşyle de Havva kastedilmekle birlikte şirke düşenlerle başkaları kastedilmektedir. Onlara yapılan atıf sadece insanların aslına dikkat çekmek içindir. Daha açık bir ifade ile şirke düşen insanlara, Âdem ve Hava’nın şahsında asılları hatırlatılmaktadır.”¹²⁵

6. Hz. Nuh(a.s) ve Tufan Olayı

Kur’an-ı Kerim diğer peygamberlere oranla Hz. Nuh’tan daha geniş bir şekilde bahseder. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in yetmiş birinci suresi onun adını taşımaktadır. Bu

¹²² İbni Kesir, *Tefsir*, III/327.

¹²³ M. Said Şimşek, *a. g. e.*, II/354.

¹²⁴ Tirmizi, Hadis: 5073, İmam Ebi’l-Alâ Muhammed b. Aburrahman b. Abdurrahim el-Mubarekfûrî (v.1353/1935), *Mukaddemetu Tuhfetu’l-Ehvezî Şerhu Câmi’it-Tirmizî(I-X)*, VIII/460-461.

¹²⁵ Şimşek, *aynı yer*.

surede ve Kur'an'ın diğer birçok yerinde onun tevhit mücadelesinden bahsedilir.¹²⁶ Hz. Nuh, Ulu'l-Azm peygamberlerdendir. Hz. Nuh'un kavmini 950 sene Allah'a imana davet ettiği ve az bir kimse dışında kimsenin kendisine inanmadığı ve bu kavmin sonunda Hz. Nuh'un bedduasına maruz kaldığı ve Allah'ın, Nuh kavmini Tufan belasıyla cezalandırdığı da gene Kur'an-ı Kerimde anlatılır.¹²⁷ Tevrat'ta ise Nuh'un Tufan olayından önce 600, sonrasında 350 sene olmak üzere toplam 950 sene yaşadığı anlatılmaktadır.¹²⁸ Hz. Nuh ve Tufan belasıyla ilgili Tefsir kitaplarında ayetin tefsiri ile hiçbir ilgisi bulunmayan o kadar çok şey anlatılmıştır ki bunların birçoğu eski efsanelere dayanmaktadır. Mesela: Kur'an-ı Kerim'in temas ettiği Nuh(a.s) zamanındaki Tûfan olayıyla ilgili:

“Nihayet emrimiz gelip de sular coşup yükselmeye başlayınca Nuh'a dedik ki: "(Canlı çeşitlerinin) her birinden iki eş ile -(boğulacağına dair) aleyhinde söz geçmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye yükle!" Zaten onunla beraber pek azı iman etmişti” *Hûd Suresi 40* ayeti ile ilgili olarak tefsir kitaplarında anlatılan şeylerin doğruluğunu destekleyecek hiçbir senedi yoktur. Mesela Taberinin tefsirinde Mücahit, Atiyye ve İbni Abbastan naklettiği geminin boyu, kaç kattan oluştuğu vs. haberler böyledir.¹²⁹

Ç.Tefsirde ayette geçen وفارت التَّنُّورُ ifadesi şu şekilde tercüme edilmiştir.

«تا وقتى کیم کیدى بیزنینگ عذابیمیز یا بیزنینگ امریمیز عذاب بیلله وقاینادی سو تنور دین واول تنور ایدی تاش دین کیم حوا رضی الله عنها اندا نان پیشورور ایردی نوح علیه السلام غه میراث یتیب ایردی وعذاب نینگ بیلگوسی اول ایردی کیم سو اول تنور دین قایناغای . بس چون عذاب نینگ نشانه سی پیدا بولدی...»¹³⁰

“Ta vakti kim kildi biznin azabimiz ya bizning emrimiz azab bile va qaynadi su tanurdin va ol tanur idi taşdin kim Havva (r.a) anda nân pişirur idi. Nuh (a.s) ga

¹²⁶ Harman, Ömer Faruk, *DİA*, “Nuh” md., XXXIII/224-226.

¹²⁷ Bkz. *Ali İmran*, 3/33; *Nisa*, 4/163; *Enam*, 6/84; *Araf*, 7/59, 69; *Tevbe*, 9/70; *Yunus*, 10/71; *Hûd*, 11/25, 32, 36, 42, 45, 46, 48, 89; *İbrahim*, 14/9; *İsra*, 17/3, 17; *Meryem*, 19/58; *Enbiya*, 21/76; *Hac*, 22/42; *Müminun*, 23/23, 26; *Furkan*, 25/37; *Şuara*, 26/105, 106; *Ankebut*, 29/14; *Ahzab*, 33/7; *Saffat*, 37/ 75, 79; *Sâd*, 38/12; *Mümin*, 40/5, 31; *Şura*, 42/12; *Kâf*, 50/12; *Zariyat*, 51/46; *Necm*, 53/52; *Kamer*, 54/9, 14; *Hadid*, 57/26; *Tahrim*, 66/10; *Nuh*, 71/1-28.

¹²⁸ *Tekvin*, VII/6 ve IX/28-29.

¹²⁹ Örnek için bkz. Taberî, *Tefsir*, XII/398-403; Salebi, *Tefsir*, V/168-169.

¹³⁰ Ç.T., *Hûd Suresi*, 40. Ayetin tefsiri v. 229, b.

miras yetib irdi. Va azabning bilgusi ol irdi kim su tanurdin qaynagay. Bes çun azab ning nişanesi peyda boldi...”

Tercümesi:

“Nihayet bizim emrimiz gelip de fırın kaynadığı zaman...”¹³¹ ve bu fırın taştan idi. Hava onda ekmek pişirirdi. Nuh (a.s.)a miras kalmıştı. Azabın gelmesinin işareti; o fırından suyun kaynamaya başlaması idi. Nitekim öyle de oldu.”

Birkaç anlama gelen bu deyimsele ifade: “Suyun yeryüzüne fişkırması, sabah aydınlığı ve azabın şiddetlenmesi anlamlarının yanında tandırdan su fişkırması anlamını da ifade etmektedir”. Bu anlamlardan sabah aydınlığı, tufanın sabah vakti harekete geçtiğini anlatır. Diğer anlamların hepsinde suyun yeryüzünün yüzeyinde coşarak sel felaketi haline dönüşmesini dile getirmektedir.¹³²Fakat Çağatayca Tefsir’de وفارت التَّنُّورُ deki “Tennur/Tandır”dan su fişkırdı, “bu tandırda Havva annemiz ekmek pişirirdi ve Hz. Nuh’a miras kalmıştı” ve azabın alameti olarak da o tandırdan suyun kaynamaya başlaması idi, denilmektedir.

Rivayetin Tahlili:

Ayetin tefsiri için verilen bu bilgi doğru olsa da faydasızdır. Üstelik ayetin amacına ters düşmektedir. Zira okuyucu için burada tandırın taştan mı çamurdan mı yapıldığı, rengi, şekli, büyüklüğü, ya da kimden kaldığının hiçbir önemi yoktur. Önemli olan burada bu olaydan ibret almaktır. Fırının Havva’ya ait olduğu ile ilgili haber de Hasen el-Basri’den gelmektedir. Peki, buradaki ifadenin gerçek anlamı ne olabilir? İlk önce bunu bilmenin bir faydası olmadığını belirttik. Ancak Araplar “yeryüzü” için “تنور الارض” de derlerdi. Bundan dolayı da Kur’an-ı Kerim de Arapların konuştuğu dilde indiği için o dilin bütün inceliklerini göz önünde bulunduran(İlahi) bir kitaptır. Suyun yeryüzüne fişkırmasını ifade etmek için deyim gayet yerindedir. Bunu farklı anlamlara çekilmesi daha sonradan kıssacılar tarafından olmuştur. İbni Abbas (v.68/687)¹³³ İkrime (v.105/724), Zühri (v.124/742) ve İbni Üyeyne (v.198/814)’nin kanaati de suyun yeryüzünde fişkırması yönündedir.

Nuh(a.s.) kıssasında Tevrat’la Kur’an-ı Kerim arasında bazı farklılıklar vardır. Tevratın Tekvin kitabında Nuh (a.s) kıssası anlatılmaktadır. Ancak Kur’an’ın

¹³¹ Hûd, 11/40.

¹³² Şimşek, a.g.e., II/609.

¹³³ Abdulaziz b. Abdullah el-Hamidî, Tefsir-i İbni Abbas, I/488-489.

anlattığı şekilde teferruatlı anlatmaz. Örneğin: Kur'an-ı Kerim'in değindiği Nuh(a.s)le oğlu arasında geçen konuşmadan Tekvinde söz edilmez.

Gene geminin Cudî dağına oturması¹³⁴, geminin büyük dalgalar arasından gezmesi Kur'an'da yenidir.¹³⁵Fakat geminin eni, boyu, odaları binen hayvanların cinsleri Tevrat'ın verdiği bilgiler arasındadır. Gene Tevrat'a göre Nuh, kendisine vahiy edilmiş şekilde gemiye bindikten sonra kırk gün-kırk gece tufan olmuş, sular on beş arşın yükselip dağları örtmüş ve yeryüzündeki canlılar ölmüştür.¹³⁶Geminin eni, kaç katlı olduğu ve Hz. Nuh'un gemiye bindiğinde kaç yaşında olduğu vb. anlatımlar gaybi taşlmaktan başka bir şey değildir. Zira Kur'an-ı Kerim kıssalara yer verirken teferruata girmez. Bu tür ayrıntılara dalmak kıssadan alınacak ibrete gölg düşürecek hususlardır.

7. Hz. İbrahim Hakkındaki Haberler

Hz. İbrahim üç büyük semavî din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın en büyük ata ve peygamber olarak kabul ettiği önemli bir şahsiyettir. Bu nedenle Kitab-ı Mukaddes'te onunla ilgili teferruatlı bilgiler yer almıştır. Kur'an-ı Kerim'in 14. suresi onun adını taşımaktadır. Ayrıca birçok yerde yeri geldikçe onunla ilgili örnekler verilmiştir.¹³⁷ Hz. Peygamberin hadislerinde de muhtelif vesilelerle yüzlerce yerde Hz. İbrahim'den ve onun sünnetlerinden detaylarıyla bahsedilir.¹³⁸

Hz. İbrahim'in dini Kuran-ı Kerim'de 'Haniflik' olarak nitelenir.¹³⁹Hz. Muhammed'den Cenab-ı Allah bu dine (İbrahim'in dinine) uymasını emretmektedir.¹⁴⁰ Bunun yanında Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. İshak peygamberlerin de babasıdır. Tefsir kitaplarında ve diğer bazı İslami kaynaklarda Hz. İbrahim'le ilgili pek çok rivayet mevcuttur. Ancak bunların içinde az da olsa bir

¹³⁴ Tevrat'ta Ararat dağı şeklindedir: "Ve gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde, Ararat dağları üzerine oturdu". (*Tekvin*, VIII/4).

¹³⁵Bkz. *Tekvin*, VI/14-16.

¹³⁶ *Tekvin*, aynı yerler; Ayrıca bakınız: Hûd, 11/25-49.

¹³⁷ Hz. İbrahim'le ilgili Kuranı Kerimin şu ayetlerine bakılabilir: 2/124- 140, 258; 3/33, 34, 65, 67, 68, 84, 95, 97; 4/54, 163, 74; 6/74-81, 84, 161; 9/70, 114; 11/69-76; 12/6, 38; 14/35-41; 15/51-60; 16/120-123; 19/41-58; 21/52-73; 22/26, 42, 43, 78; 26/69-89; 29/16, 18, 24, 25, 26, 27, 31, 32; 33/ 7, 83-89; 37/90-113; 38/45; 42/13; 43/26-27; 51/24-36; 53/37; 57/26; 60/4; 87/19.

¹³⁸ Harman, Ömer Faruk, *DİA*, "İbrahim" md., XXI/266-268(den özetle)

¹³⁹ *Bakara*, 2/135; *Ali İmran*, 3/67; *Nisa*, 4/125; *Enam*, 6/79. Ayrıca Hz. İbrahim için hadis kitaplarının "Fedail ve Menakibu'l-Enbiya" bölümlerine bakılabilir.

¹⁴⁰ *Nahl*, 16/123.

kısmı İslami olma hüviyetinden uzaktır. Bu haberlerden bir kısmı Çağatayca Tefsirde de mevcuttur. Şimdi sırasıyla onlara bakacağız:

7.1. Hz. İbrahim'in Yaşadıkları

Tefsir kitaplarında Hz. İbrahim'in hayatıyla ilgili şöyle bir bilgi bulunmaktadır; İbrahim (a.s) doğduktan sonra Kâhinler, İbrahim adında bir çocuğun, halkın atalarının dinini değiştireceğini ve – dönemin Kralı olan- Nemrut'un saltanatını ortadan kaldıracığını haber verirler. Bunun üzerine Kral, doğan her erkek çocuğunun öldürülmesini emretmiştir. Bu haberi alan Hz. İbrahim'in anne- babası onu bir mağaraya götürüp saklarlar. Hz. İbrahim bu mağarada kısa sürede büyür ve gelişir.¹⁴¹

Kur'an-ı Kerimde En'am Suresi, 6/75-79 de anlatılan şu olayı muhtemelen Hz. İbrahim mağaradan çıktıktan sonra yaşamıştır:

"Böylece biz İbrahime göklerin ve yerin melekûtunu (muhteşem varlıklarını) gösteriyorduk ki, kesin inananlardan olsun. Üzerine gece bastırınca, bir yıldız gördü: "Rabb'im budur" dedi. Yıldız batınca da: " Ben batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken gördü: "Rabb'im budur" dedi. O da batınca: "Yemin ederim ki, Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluktan olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce: "Rabb'im budur, bu hepsinden büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım".¹⁴²

Taberi tarihinde tafsilatlı olarak anlatılan Hz. İbrahim kıssasının Çağatayca Tefsirde de bazı eklemelerle Taberî'nin **eserine** aldığı rivayetlerle aynı olduğunu görüyoruz. Çağatayca Tefsirde Hz. İbrahim'in doğumu ve sonrası ile ilgili anlatılan rivayetler şu şekildedir:

"« کیلتوروتور لار کیم نمرود **بن کنعان** بیر یوزینینگ پادشاهی ایردی وبابل دا اولتورور ایردی . کیچه توش دا کوردی کیم یولدوزی افق نینگ قراغیدین توغدی کیم انینگ جمالی نینگ شعشه سیدا قویاش و آی نوری یوقالدى . فرغ غایتی دین اوغاندی ومملکتی نینگ کاهن لاری وحکیم لاری بو واقعه نینگ تعبیری نی اول وجه بیلله قیلدی لار کیم بابل ولایتی (دا) خجسته طالع مولودی عدم خلوتخانه سیدین وجود صحراسیغه کیلگای کیم سنینگ مملکتینگ اهلی نینگ هلاکی انینگ ایلکیدا بولغای و هنوز بو مولود صلب مستقریدین رحم مستودعیغه کیلمايدور نمرود بویوردی تا خاتون لار وایر لار اراسیدا تفریق قیلدیلار وهر

¹⁴¹ Taberî, *Tefsir*, I, 234-235, Sa'lebî, *Kıssasul-Enbiya(Araisul-Mecalis)*, s. 72-73.

¹⁴² En'am, 6/75-79.

اون غه الاردين بيرواوني موكل قیلدی و آزر غه کیم نمرود نینگ محرم و مقرب لاری نینگ پیری ایدی کیچه انینگ خاتونی بيله ادنی نمر نینگ قیزی یاشورون موکل لاردين خلوتی واقع بولدی و اول یوکلوک بولدی و انینگ تانگلاسی فال اورغوچی لار نمرودغه ایتی لار کیم بو کیچه اول یاش اوغول رحم غه اولاشیب دور. نمرود اچیق توتوب بویوردی تا هر یوکلوک خاتون غه بیروانی موکل قیلدی لار تا اگر ایر اوغول توغسه فی الحال انی اولتورگایلار . یوکلوک خاتون لار نینگ حال لاری نینگ تفحصی دا ایردی لار چون ابراهیم علیه السلام آنه سینینگ یوکلوک اثری ظاهر ایماس ایردی اندین اوتی لار وینه کیشی انگا التفات ایتمادی تا وقتی کیم توغورماغی یقین بیٹی ادنی قورقتی کیم اگر ایر اوغول توغسه ناگاه خبر نمرودغه یتسا فی الحال آنی اولتورگایلار . بهانه بيله شهردين چيغیب باردی و غاری تاغ نینگ اراسیدا نشانی بار ایدی اول غار دا ابراهیم نی توغوردی و خرقة غه چیرماب و همول بیردا قویدی و غار نینگ تیشیکی نی تاش بيله بیرکیتی و آزر غه کیم یوکلوک قسه سیدین خبری بار ایردی ایتی ای آزر نمرود نینگ قویغان کیشیلاری نینگ قورقونچی دین تاغگا باردیم و ایر اوغول توغوردوم . فی الحال اولدی انی بیرگا کومدوم کیم ابراهیم اوز بارماقلا رینی ایماز و بیریدین سوت وینه بیریدین بال چیقیب کیلور. القسه ابراهیم علیه السلام تربیت سوتینی الهی عنایتی نینگ ایمچاکیدین ایچار ایردی. کونیدا انچه اوسار ایردی کیم اوزگا یاش اوغول آی دا؛ و آی دا انچه اولوغ بولور ایدی کیم اوزگا اوغلانلار بیلی دا و چون اون بیش آیلغ بولدی، اون بیش یاشار بیگیت لارگا تینگ بولدی و غاردين چیقیب کیلدی و ایتیب دور بیٹی بیل یا اون اوچ بیل یا اون بیٹی بیل غار دا ایدی و هر تقدیر بيله چون ابراهیم اولوغ بولدی، خاتونی آزر غه ایتی کیم سینینگ ایر اوغونگ کیم اول کون انینگ اولوکی نینگ خبرینی سنگا یالغان بیردیم بیگیتی بیتیلیب دور اسرو خوب یوزلوک و یخشی قیلغ لیق . بس آزر نی غار غه کیلتوردی و ابراهیم علیه السلام نی انگا کورساتی . آزر اوغلی نینگ جمالیغه خوش چیقتی و اناسیغه ایتی مونی غاردين ایوگا کیلتور کیم نمرود ملازمتیغه ایلته لینگ . آزر باردی و ادنی ابراهیم نی غاردين چیقاردی، آقشام نمازی ایردی و غار نینگ آساقلا ریدا اسوروک، آت و تیوه و قوی لار جمع ایردی لار. ابراهیم اناسیدین سوردی کیم بولار نی نیمه دور لار. اناسی انگا خبر بیردی. ابراهیم ایتی؛ بولار نینگ پروردگاری بولغای کیم یار ایتیب دور و حالا روزی بیروور. بس اناسیغه ایتی؛ هیچ مخلوقیغه خالقیدین چاره یوقتور کیم انینگ آفریدگاری بولغای و انینگ تربیتی نینگ مددی بيله اوسگای . منینگ پروردگاریم کیم دور؟ اناسی ایتی؛ مین سینینگ پروردگارینگ مین . ایتی سینینگ پروردگارینگ کیم دور؟ ایتی؛ اتانگ . ایتی؛ انینگ خدایی کیم دور ؟ ایتی؛ نمرود. ابراهیم سوردی کیم نمرود نینگ خدایی کیم دور؟ ایتی اناسی هی بیردی کیم مونداق سوزلار ایتما ! نمرود زمانیدا بعضی یولدوز و قویاش و آی نی تاپینور ایردی لار و بعضی بت تاپینور ایردی لار و بعضی نمرود نی تاپینور ایردی لار...»¹⁴³

Tercümesi:

“Nemrut b. Kenan yeryüzünün hükümdarıydı ve Babil’de otururdu. Bir gece rüyasında gökte parlak bir yıldızın doğduğunu gördü. Bu yıldız o derece parlaktı ki,

¹⁴³ Ç. T. v. 138, a-b. 139, a.

ay ile güneşin aydınlıklarını bile görünmez bir hale getiriyordu. Uykudan korkarak uyanı. Bunun üzerine, memleketin kâhin ve hâkimlerini çağırtdı. Onlar: “Babil’de bir çocuk doğacak ve senin memleketinin ahalisinin helaki onun elinde olacaktır. Bu çocuk henüz anne rahmine düşmemiştir”. Nemrut, erkekleri kadınlardan ayırmayı emir buyurdu. Her on ailenin başına da bir bekçi koydurdu. Nemrudun yakınlarından biri olan Âzer ise hanımı, ‘Nemr’in kızı Edna ile gece halvet yaşadı ve o gece İbrahim’e hamile kaldı. Ertesi gün, kâhinler Nemrud’a gelip: “Bu gece o çocuk anne rahmine düştü” diye haber verdiler. Bu sefer Nemrud öfkelenerek her hamile kadının başına bir bekçi dikti ve erkek çocuk dünyaya getirirse derhal öldürmelerini emretti. Hamile kadınların arayışı içinde idiler; Hz. İbrahim’in annesinin hamileliği belli etmiyordu, bekçiler onun farkına varamadılar. İbrahim(a.s)in doğacağı zaman yakınlaştığında annesi endişelendi ve bir oğul doğursa, bunun haberi de Nemrud’a ulaşırsa onu öldürüleceklerinden korktu. Bir bahanesini bulup bulunduğu şehri terk etti. Dağa varıp bir mağarada İbrahim’i dünyaya getirdi. Bir beze sarıp İbrahim’i orada bıraktı ve mağaranın kapısını da bir taşla kapattı. Hamile olduğundan haberi olan Âzer’e: “Nemrud’un koyduğu adamlardan koktuğum için bir köşeye gidip –kendi başıma- doğum yaptım ve bir oğlan dünyaya getirdim, çocuk derhal öldü ve bir yere gömdüm” dedi. İbrahim(a.s) o mağarada parmaklarını emerek yatardı. Parmaklarının birinden süt diğerinden bal gelirdi. İbrahim terbiye sütünü İlahi inayetin içmeğinden içerdi. Her gün o kadar büyürdü diğer çocuklar bir ayda o kadar büyürlerdi ve bir ayda diğer çocukların bir yılda büyüdüğü kadar büyürdü. On beş aylık olunca on beş yaşındaki çocuklar kadar olmuştu ve mağaradan çıkıp geldi. Hz. İbrahim için; yedi sene, on üç yıl ya da on yedi yıl mağarada kaldı, denir. Her ne ise İbrahim büyürdü. İbrahim annesi kocası Âzer’e: “o gün sana öldüğünden söz ettiğim senin bir oğlun var, yaşıyor ve şu an yakışıklı ve iyi huylu bir çocuk olmuştur” dedi. Sonra Azer’i mağaraya götürdü ve İbrahim(a.s) ı ona gösterdi. Azer oğlunu görünce çok sevindi ve annesine: “Bunu mağaradan eve götür onu Nemrud hizmetine götürelim” dedi. Azer gitti. Edna-İbrahim(a.s)ın annesi- onu mağaradan çıkardı. Akşam namaz vaktiydi. Mağaranın aşağısında besili atlar, develer ve koyunlar toplanmıştı. İbrahim(a.s) annesine:

“__ Bunlar nedir” diye sordu. Annesi anlattı. İbrahim:

“__ Onların yaratıcısı kimdir acaba ve bunlara rızık veriyor?” diye sordu ve annesine: “Her bir mahlûkun kendisine muhtaç olduğu, ona rızık verdiği bir yaratıcısı vardır, Benim yaratıcım kimdir?” dedi. Annesi:

“__ Ben senin yaratıcınım” dedi. Annesine:

“__ senin yaratıcın kimdir” diye sordu. Annesi:

“__ babandır” dedi. İbrahim(a.s):

“__ onun yaratıcısı kimdir?” dedi. Annesi:

“__ Nemrut’tur”, dedi. bu sefer İbrahim(a.s):

“__ Nemrud’un yaratıcısı kimdir?” diye sorduğunda annesi onu azarlayarak:

“__ Yeter! Böyle sorular sorma” dedi.

Nemrud zamanında bazı insanlar güneşe, bazı insanlara Ay’a bazıları da putlara ve bazı insanlar da Nemrud’a tapınırlardı.”

Rivayetlerin Tahlili:

Tefsirlerde İbrahim (a.s) doğmadan önce Nemrud’un bir rüya gördüğü, rüyasında, gökten yeryüzüne bir ışık düştüğü, bu ışığın güneşten ve aydan daha parlak olduğu, rüyasının yorumu için memleketin kâhin ve müneccimlerini çağırttığı anlatılır. Taberî tahinde ise müneccimlerin Nemrud’a gelip ülkesinde İbrahim adında bir çocuğun doğacağı, bu çocuğun onların putlarını kıracağı, Nemrud’un saltanatına son vereceği ve halkın dinini değiştireceğini haber verdikleri anlatılır.¹⁴⁴Birbirleriyle örtüşmeyen bu haberlerden bazıları, doğru olsa da sağlam bir senede dayanmamaktadır.

Gene Teberî tefsirinde geçtiği şekliyle yukarıda verdiğimiz rivayetin Çağatayca tefsirde ve diğer bazı İslami eserlerde farklılık arz ettiği görülür. Mesela:

¹⁴⁴ Taberî, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir(v. 310/923), *Tarihu’t-Taberî(Tarihu’r-Rusul ve’l-Mulûk I-XI)*, Thk. Muhammed Ebi’l-Fazl İbrahim, Daru’l-Mearif, Mısır, ts., (II. bsk), 1378/1967, I/234.

Tabrî’de Hz. İbrahim mağaradan çıkıp gelirken dağın aşağısında gördüğü hayvanların ne olduğunu babasına sorar.¹⁴⁵Çağatayca tefsirde ise, İbrahim’in annesi babasına mağarada onu gösterdikten sonra babası şehre döner ve hanımına İbrahim’i şehre getirmesini söyler. İbrahim’le annesi mağaradan çıkıp gelirken dağın eteğinde bulunan hayvanların ne olduğunu ve onları kimin yarattığını annesine sorar ve bu diyalog da annesi ile İbrahim arsında geçer. Diğer bir husus da Taberi’de güneş batarken onların mağaradan çıktıkları şeklinde olan rivayet, Ç.Tefsirde olaya biraz İslami kılıf giydirilerek akşam namazı vakti deniyor.

Kur’an-ı Kerim’in Hz. İbrahim’in babasının isminden “Azer” diye söz etmesine rağmen İslami kaynaklarda İbrahim (a.s)in babasının isminden “تارخ” diye bahsedilmiştir.¹⁴⁶

Çağatayca tefsirde İbrahim (a.s) zamanındaki kraldan “Nemrud b. Kenan” diye söz edilirken; Taberi tarihinde Nemrud b. Kûş şeklindedir.

Taberîde İbrahim (a.s) a “yarın bizim bayramımız var, istersen sen de gel” diyenin İbrahim’in babası olduğu anlatılır.¹⁴⁷ Diğer bazı İslami kaynaklarda kavminden birinin bunu söylediği yönündedir.

Burada dikkat çeken diğer bir husus da Hz. İbrahim’in annesinin isminin Edna olarak zikredilmesidir. Kur’an-ı Kerimde ve sahih hadislerde bulunmayan bu anlatılanlar için ehli kitap kültüründen aktarma şeyler olduğu görüşündeyiz. Vellahu a’lam.

7.1.1. Hz. İbrahim’in Torbasındaki Kumun Una Dönüşmesi

Nisa Suresinde Cenab-ı Allah’ın Hz. İbrahim’i kendisine dost edindiği haber verir. Ayet-i Kerime mealen şöyledir: *“Güzellikler sergileyerek ve özü-sözü doğru bir halde İbrahim’in milletine uyararak yüzünü Allah'a teslim edenden daha güzel dinli kim olabilir! Allah İbrahimi dost edinmişti.”*¹⁴⁸

¹⁴⁵Taberi, *Tefsir*, aynı yer.

¹⁴⁶Taberi, *Tarih*, I/233.

¹⁴⁷Taberi, *Tarih*, I/237-238.

¹⁴⁸Nisa, 125.

Bu ayet-i kerime ışığında tefsir kitaplarında birçok haber anlatılmıştır. Çağatayca tefsirde bununla ilgili olarak nakledilen haber diğer tefsir kitaptakilerden çok farklıdır. Taberi'nin tefsirinde ise şu şekildedir: Rivayete göre yeryüzünde yaşayan en zalim kral Nemrud, halk hububat ve yiyecek maddeleri satın almak için geldiklerinde, önünden geçerken; "Rabbin kimdir?" diye sorardı. Halk: "Rabbimiz sensin" derdi. Önünden geçtiğinde İbrahim'e da "Rabbin kimdir?" diye sordu. İbrahim (a.s) da: "*mahlûkları dirilten ve öldüren benim Rabbimdir*" diye cevap verince Nemrud: Ben de diriltiyorum ve öldürüyorum"¹⁴⁹ diye mukabelede bulundu. İbrahim: Allah güneşi doğu cihetinden doğduruyor; sözün doğru ise sen de onu batıdan doğdur"¹⁵⁰ dedi. İbrahim'in (a.s) bu sözü karşısında cevap vermekten aciz kalan Nemrud sustu ve İbrahim'i hububat vermeden geri çevdi. İbrahim(a.s) ailesi yanına dönüşünde, yolda ince kumdan torbasını doldurur ve kendi kendine: "Şu tepeden kum alıp götürsem, çuvalı görünce ilk anda hatırları hoş olur" der. Oradan kum alarak ailesinin yanına döner. Getirdiği eşyayı bir tarafa koyduktan sonra bir müddet uyur. Eşi torbaya baktığında buğday olduğunu görür. Bu buğdaydan yemek yaparak İbrahim'in (a.s) önüne koyar. Ailesi yanında yiyecek bir şey bulunmadığını bilen İbrahim: "Bu nereden geldi?" diye sorar. Eşi " Senin getirdiğin buğdaydan yaptım" diye karşılık verir. İbrahim kendilerine Allahın yiyeceklerini takdim etmiş olduğunu anlar ve Allaha hamd eder.¹⁵¹

Çağatayca tefsire baktığımızda, kumun una dönüşmesi dışında olay tamamen farklı şekilde cereyan etmektedir. Bir de Taberi de kumun buğdaya dönüşmesinden bahsedilirken; Çağatayca Tefsirde anlatılana bakılırsa, kum una dönüşür. Şimdi müfessirimizin Nisa Suresi 125. Ayetinin tefsirinde anlattığı İsrailiyyat'ın ele alış tarzına bir bakalım:

Çağatayca Tefsir:

"« كىلتوروتورلاركىم ابراهيم صلوة الرحمن على نبينا و عليه عهدىدا قحط پيدا بولدى وچون كيشيلار دايم خىلىلى فايده لارىدين فايده تاپيب ايردى لار بو يىل دا كوبراك قايتماق كورساتى لار اولچه على نبينا و عليه السلام دا ايردى الارغه ايثار قىلدى وهمين كيم انبار خالى بولدى . نيچه قطار تيوه مصرگا يباردى . دوستى

¹⁴⁹Taberi, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan An Tevili'l-Kuran*, (I-XVI), Thk. Muhammed Şakir, Mektebtü İbni Teymiyye, Kahire, ts, II/686.

¹⁵⁰ Ayrıca geniş bilgi için bakınız: Bakara Suresi 2/258-259. ayetlerin tefsirine.

¹⁵¹ Taberî, *Tarih*, I/288; Taberî, *Tefsir*, IX/251-252.

نینگ قاشیدا کیم معتمد علیه ایدی تا قدری طعام مصردین شام غه بیارگای . چون خلیلی پیغامی مصرغه بیٹی. ایٹی بیزنینگ ولایت داغی قحط و غلا اثری ظاهر بولوبتو و اگر فی الواقع ابراهیم بوطعام اوزی اوچون تیلاسه ایردی هر تورلوک بولسه ایدی چاره قیلا آلور ایدییم . فاما ایشیتیب بیز کیم کوب فاقه اورغانلار انگا سیغینیب تورلار. اول عریضی کرم حبلی جوانمرد لیغ بیله تیلار کیم بو طعام نی الارغه صرف قیلغای . القصه بوغدای ابراهیم علیه السلام ملازمیغه بیرمادی ، ضرورت بیله قایتی لار و الارغه اوبالماق کیلدی کیم بوش تیوه نی شهرغه کیرکوزگیلارکیم کوب اندا گدا ونواسیزلار انگا کوز توتوب ایردیلار کیم خلیل نینگ تیوه لاری مصردین کوب فراوان طعام بیله یتگوسیدور. ساریان تیوه لارنی شهر نینگ تیگرالاریدا قاب لارنی یومشاق قوم دین تولدوروب ایوگا کیلتوردیلار ابراهیم علیه السلام بو حال دین قایغولوق بولوب یوز مسجدا قویدی و اول حالدا ساره ابراهیم نینگ خاتونی اویقودا ایردی چون اویغان غاندین سونگ تولا قاب لار کوردی. وخرم خوش حال بولوب بیرى سینینگ آغزینی آچتی ، آق وپاکیزه اریغ میده اونى چیقتی اندین پاره خمیر قیلیب ونان پیشوروب درویش لارنینگ عیال و اوغلانلاریغه بیردی. چون ابراهیم مسجد دین کیلدی ونان ایسی کینگرانکیگا بیٹی ، سوردی کیم بو قایدین دور؟ ایٹی؛ سنینگ مصری دوستونگ نونگ قاشیدین. ابراهیم علیه السلام ایٹی کیم بو مینینگ دوستوم الله قاشیدین دور، خدای بو جهة دین آنی دوست توتی. «152

Tercümesi:

“Şöyle anlatırlar: İbrâhim (a.s) zamanında açlık ve kuraklık baş gösterdi. Halk, her yıl İbrahim Halilullah’ın yardımlarından faydalanıyorlardı. Her yıl olduğu gibi bu yılda da halk Hz. İbrahim’in kapısına çokça geldi. Hz. İbrahim, yanındaki yiyecek maddelerini, gelen fakir - fukaraya verdi ve ambarda bir şey kalmadı. Mısır’da güvendiği eski bir dostuna, Şam’a biraz yiyecek göndermesi için bir kafile yolladı. Hz. İbrahim’in elçisi Mısır’a ulaştığında oradaki dostu; “bu sene bu topraklarda da kuraklık yaşanmaktadır. İbrahim kendisi için istemiş olsaydı biraz yardım ederdim ama duyduğuma göre onun yanında başka da insanlar varmış, onların hepsine yetecek erzakım yok” diye İbrahim(a.s)in kafilesini geri çevirdi. Hz. İbrahim’in gönderdiği elçiler kafileleriyle boş döndüler. Elçiler şehre eli boş girmeye utandılar, şehre yaklaştıklarında yoldan çuvallarını ince yumuşak kumdan doldurdular ve şehre öyle girdiler. Çünkü kendilerini bekleyen çokça fakir ve muhtaç insan vardı. İbrahim (a.s.) bu durumu görüp çok üzüldü ve mescide kapandı. O esnada Hz. İbrahim’in eşi Sâre uykuda idi. Uyandığında dolu torbalar gördü ve birisine açıp baktı. İnce, beyaz ve tertemiz un gördü. Ondan biraz alıp yoğurdu ve

¹⁵² Ç.T., v. 102, a.

ekmek yapıp fakir ve muhtaç kimselere, çoluk çocuğa dağıttı. Hz. İbrahim mescitten geldi ve burnuna ekmek kokusu geldi, “bu nereden geldi? diye sordu. Sâre: “Bu, senin Mısır’daki dostunun gönderdiği undandır” dedi. İbrahim (a.s); “bu, benim dostum Allah tarafındandır” dedi. Bu yüzden onu Allah kendisine dost edindi.”

7.1.2. Hz. İbrahim’in Ateşe Atıldığı Dağın İsmi

Hz. İbrahim’in tevhit mücadelesi Kur’anı Kerim’in çeşitli yerlerinde anlatılır. Bunlardan biri de Enbiya Suresinin 50-70. ayetleri arasında onun, kavminin dinine, örf –adetlerine savaş açtığı, onların putlarını kırdığı ve sonunda ateşe atılmakla cezalandırıldığı, ateşin ise – Allahın izniyle- onu yakmadığı anlatılır. Bu olay etrafında tefsir kitaplarında ve İslami kaynaklarda birçok şey anlatılmıştır. Hatta bazı tefsirler onun ateşe atıldığı yerin ismini bile zikreder. Mesela: Ç.Tefsirde Enbiya Suresi 68,69 de Hz. İbrahim’in ateşe atıldığından bahseden ayetin açıklamasında, ateşe atıldığı dağın isminden ‘Hatire’ diye bahseder.

Çağatayca Tefsir:

« ایتی لار کویدورونگیزلار انی کیم اوت عقوبتی هول لیغ دور ویاری قیلینگیز لار اوز خدای لارینگیزگا وانتقام تارتماق قه واندین اگر بارسیزلار نصرت قیلغوچی لار. یعنی یاری بیرگوچی لار بت لارغه اندین سونگ نمرود حکم قیلدی تا **خطیره تاغی** نینگ الیدا قویاردیلار انینگ تامی نینگ بییک لیگی آلتمیش قاری و بیر آیغه یقین اوتون بیغیشتوروب آنی تولدوردیلار وکوب یاغ اوتون غه قویوب اوت انگا اوردیلار و ابراهیم نی – صلوة الرحمن علی نبینا وعلیه السلام – غل بوینی غه و بند ایاغ وایلکیگا قویوب منجینق اوستیدین اوتقه تاشلادیلار...»¹⁵³

“Ayttılar kuydurungizlar ani kim ot ukubeti havl lig dur va yâri qilingizlar uz xudailaringizga va intişam tartmaq qa ve andin agar barsızlar nsrat qlguçılar. Yani yârî birguçılar butlarga. Andin song Nemrud hukm qildi tâ Xatire tagining alida qopardılar. Aning tâmining biyikligi altmış kari va bir ayga yaqin otun yigışiturub âni tuldudilar va kob yâg va otunga qoyub ot anga ordilar va İbrahimni gul boyniga va banda yağ va ilkiga qoyub manjiniq ustidin otqa taşladilar.”

Tercümesi:

¹⁵³ Ç.T. v. 345, a.

“Onlar: "Bir şey yapacaksanız, onu yakın da tanrılarınıza yardım edin" dediler. Yakınız çünkü ateş cezası onun için daha şiddetlidir. Bunu yapmakla kendi Tanrılarınıza yardım etmiş olursunuz, eğer sizler yardım edecek kimselerseniz. Yani sizler putlarınıza yardım edecekseniz”, dediler. Ondan sonra Nemrud Hatire “خطيره” dağından büyük bir çukur kazılmasını emretti. Onun eninin büyüklüğü altmış karış idi ve yaklaşık bir ay kadar odun toplayıp onu doldurdular. Üzerine yağ döküp tutuşturdular. İbrahim'in (a.s) boynuna bukağı, ayaklarına da zincir bağlayıp mancınık üzerinden ateşe fırlattılar...”

Hız. İbrahim'in Ateşe atıldığı yerin /dağın adı ve kazılan çukurun boyutuna dair baktığımız kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık.

Gene Çağatayca tefsirde İbrahim'i yakmak için altmış zira' genişliğinde bir çukur kazdırıldığından ve bir ay odun toplatıldığından bahsedilirken;¹⁵⁴ Sadece Sa'lebi tefsirinde, bir ay odun toplatıldığından bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Kazılan çukurun boyutundan, ne kadar odun toplandığından ve bu odunların kaç günde oraya getirildiği ile ilgili rivayetler halka va'z olarak anlatılan bilgilerdir.

7.1.3.Hız. İbrahim'e Gelen Elçiler

Kur'an-ı Kerimde Hız. İbrahime gelen bir takım Semavi elçilerden bahsedilir. Hûd Suresi, 69-76 ve Zariyat Suresi 24-30. ayetlerinde Allah'ın elçilerinin İbrahim (a.s)'a müjde getirdikleri haber verilmektedir. Acaba bu elçiler kimlerdi. Ve kaç kişi idiler, bunlar gelince ne yaptılar?.. vs.

İbrahim (a.s) gelen bu elçiler üzerinde tefsir kitaplarında da gene birçok şey söylenmiştir.

Tefsir kitaplarında, bu gelen elçilerin kaç kişi oldukları hakkında kesin bir şey söylenmez. “On bir kişi, sekiz kişi, dört kişi ve üç kişi idiler” şeklinde farklı rivayetler bulunmaktadır.¹⁵⁶ Taberî'nin tefsirinde Hız. İbrahim- bir rivayete göre İbrahim'in eşi Sare- Lut kavminin yaptığı menfûr ameli bunların da yapacaklarının sandığı anlatılır.¹⁵⁷ Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetinde olay şu şekildedir:

¹⁵⁴ Saffat Suresinin 93. ayetindeki Hız. İbrahim'in kavminin İbrahim'i ateşe atacakları zaman dedikleri: “Onun için bir bina yapın ve onu ateşe atın” şeklindeki sözlerine dayanılarak açıklanmıştır.

¹⁵⁵ Salebi, *Tefsir*, VI/281.

¹⁵⁶ Bkz. Taberî, *Tefsir*, XII/465-494 ve XXI/525-531.

¹⁵⁷ Taberî, *aynı yer*.

“And olsun ki, İbrahim'e de elçilerimiz (melekler) müjde ile geldiler ve: Selâm dediler, o da: "selâm" dedi ve hemen gidip onlara kızartılmış bir buzağı getirdi. Fakat onların o buzağıya el sürmediklerini görünce, tuhafına gitti ve içinde onlara karşı bir korku uyandı. Onlar da "Korkma, biz Lut'un kavmine gönderildik." dediler. İbrahim'in karısı ayakta duruyordu bunun üzerine yüzü güldü. Ona İshak'ı ve İshak'ın arkasından da Ya'kub'u müjdeledik.”¹⁵⁸

es-Süddi'den nakle göre melekler Lût kavmini helak için gelmişlerdi. Bunlar Hz. İbrahim'e genç ve yiğit erkekler suretinde göründüler. Hz. İbrahim misafirlerine yemek hazırladı; kızartılmış “buzağı” ikram etti. Buyur ettiği zaman misafirler yemediler ve İbrahim'e “Ey İbrahim, biz karşılıksız yemek yemeyiz” dediler. Hz. İbrahim: “Bunun da bir bedeli ve karşılığı vardır” dedi. Melekler: “Bunun bedeli nedir?” deyince İbrahim: “Yemeğe başlamadan Allah adını anarsınız (besmele çekersiniz); sonunda da ona hamd edersiniz” karşılığını verdi. Bu cevap üzerine Cebrail, Mikail'e baktı ve: “Rabbimin İbrahim'i “Halil” dost edinmesi yerindedir ve İbrahim buna layıktır” dedi.¹⁵⁹

Buraya kadar birçok tefsirde aynı veya benzer rivayetleri görmek mümkündür. Çağatayca Tefsirde ise Hz. İbrahim'in misafirler için kestiği buzağa misafirlerin el sürmemesi üzerine İbrahim (a.s) onlara “neden yemiyorsunuz, madem yemiyordunuz ben onu kesmezdim” dediği, Hz. Cebrail'in ise pişmiş buzağıya kanatlarıyla dokunduğu ve buzağının tekrar canlanıp anasının yanına koşarak gittiği anlatılır. Bu haberi tefsirine alan İbni Kesir herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.¹⁶⁰ Ancak Ebu Davud, rivayet zincirinde yer alan Nuh İbni Kays'in “Şiiliğe eğilimli olduğunu ve Şia camiasından anlattığı haberlerden dolayı zayıf olduğunu” söylemiştir.¹⁶¹

Çağatayca Tefsir:

« و ابراهيم عليه السلام خبرى مهمانلارينينگ سوزى: - اول اون بير فرشته ايردى لار- لوط قومينينگ هلاكيغه اينيب كيلدى لار . چون كيرديلار مهمانلار ابراهيم عليه السلام غه . بس ايتى لار سلام قىلدوق بيز سنگا سلام قيلماغى . ايتى ابراهيم سلام سيزلارگا گروهى سيز لار تانيلماغان . يعنى هرگز

¹⁵⁸ Hûd, 69-71.

¹⁵⁹ İbni Kesir, *Tefsir*, IV/333; Aydemir, *a.g.e.*, 295.

¹⁶⁰ İbni Kesir, *Tefsir*, IV/333.

¹⁶¹ Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed(v.748/1348), *Mizanü'l-İtidâl Fi Nakdi'r-Ricâl(I-VIII)*, (Thk. Ali Muhammed İvaz vd.), Beyrut, 1416/1995, V/55.

سيزلارديك قومی كورمايدور مين صورت وقامت دا . منگا ايتينگيز لار كيم نى كيشى لار سيز لار ؟ الار ايتى لار : مهمانلار بيز . بس قايتى ابراهيم عليه السلام اوز اهلى ساريغه وجهى بيله كيم الار بيلماديلار كيم قايدا بارور . بس كيلتوردى بريان قىلبيلغان سيميز بوزاؤ . بس ياووق قىلدى الار غه يعنى الارنينگ اليدا قويدى ، الار انگا ميل قىلماديلار . ايتى : آيا يماس سيزلار مونددين يعنى بينگيزلار . الار ايتى لار يماس بيز . بس خاطر دا قورقو توشتى الاردين . يعنى انينگ مبارك كونگلى قورقتى انددين كيم مبادا اوغرى لار بولغاي لار وانينگ قصددين ايتگايلار كيم اول روزگاردا كيشى بيله دشمن ليغى بولسه انينگ طعامين يماس ايردى . فرشته لار كيم ابراهيم عليه السلام دين خوف اثيرين مشاهده قىلديلار ، ايتى لار قورقماغيل ! كيم بيز تنگرى نينگ ييارگانلارى بيز . ابراهيم عليه السلام ايتى كيم : نيگا بورون راق خبر قىلمادينگيز لار تا مين بوزاؤنى اولتورماس ايديم واناسى دين ايريلماس ايرديم . جبرئيل عليه السلام مبارك قناتى بيله اول بريان بوزاؤغه سوردى . تيريلدى و قوبتى فرياد قىلا يوز اناسى ساريغه قويدى . ساره رضى الله عنها ايشيك نينگ سونگيدا توروب بو حال نى مشاهدى قىلدى و ابراهيم عليه السلام اول صورت دين متعجب بولدى . فرشته لار ينه قاتلا سوز باشلاديلار و بشارت بيردیلار انگا دانا اوغوليغه يعنى اسحاق آتليغ اوغولى توغماق ساره دين كيم چون بلوغ قه يتسه عالم بولغاي بس يوز قويدى ايويگا انينگ خاتونى يعنى ساره وتوردى فرياد دا و ايتور ايردى الليا الليا و بوكلمه بولغاي الارنينگ لغتى دا كيم ايش لار نينگ تعاضمى نينگ وقتى دا تيل گا سورار ايردیلار بس شپالاق اوردى اوزنينگ يوزيگا انداق كيم خاتون لار تعجب وقتى دا قىلور لار و ايتى آيا توغورغاي قارى خاتونى توغورماغوچى ؟ ايتى لار فرشته لار كيم موندديك بشارت بيز ايتيب دور سينينگ خدابينگ و بيز انينگ سوزيددين خبر بيردوك بيز درستلوق بيله كيم اول حكم قىلغوچى دور اوغول غه سنگا ، دانا دور سينينگ توغورماس ليغينگ غه...»¹⁶²

Tercümesi:

“İbrahim (a.s) haberi ve misafirlerinin haberi: Onlar on bir kişi idiler. Lut kavminin helaki için inip gelmişlerdi. Hz. İbrahim'in yanına girdiklerinde; “Selam olsun sana” dediler. İbrahim (a.s) da onlara “Selam olsun siz tanınmayan kimselere” dedi. Yani İbrahim(a.s), onlara; sizler gibi kavmi bu suret ve boyda bu güne kadar hiç görmedim. Bana söyleyin siz nice insanlarsınız” dedi. Onlar: “biz misafirleriz” dediler. Sonra İbrahim (a.s) onlara belli etmeden kendi ailesi yanına döndü. Bir süre sonra pişmiş semiz bir buzağı getirdi ve onların önüne koydu. Onlar ise ona yanaşmadılar. İbrahim (a.s) onlara “buyurun, niye yemeğe yanaşmıyorsunuz?” diye sordu. Onlar: “biz yemeyiz” dediler. İbrahim(a.s)in gönlüne bir korku düştü. İbrahim'in korkmasının nedeni ise şu idi: Onlar hırsız olmasın da İbrahim'i soymaya gelmiş olmasınlar. Nitekim o günlerde bir kimsenin

¹⁶² Ç. T., v. 253, a- b.

başkasıyla düşmanlığı varsa, onun sunduğu yemeği yemezdi. Melekler Hz. İbrahim'deki korkuyu fark edince, ona: “ Korkma! Biz Allahın elçileriyiz” dediler. İbrahim (a.s) onlara “ neden önce söylemediniz, ben bu buzağıyı kesmez ve anasından ayırmazdım, dedi. Cebrail (a.s) mübarek kanatını, pişmiş buzağıya sürdü. Buzağı dirilip bağırarak annesine koştu. İbrahim(a.s)in eşi Sâre da bu durumu kapının ardından müşahede etmekteydi. Melekler tekrar söz aldılar ve İbrahim'e(a.s) Sara eşinden bilgili bir oğul doğacağını ve büyüyünce çok bilgili bir insan olacağını da müjdesini verdiler. Bunu duyan Sara eve doğru koştu ve “İliya İliya” diye bağırıyordu. Bu kelime onların dilinde şaşılacak bir durum karşısında söyleniyordu. Öyle ki kadınlar taaccüp esnasında bunu yaparlar. Sara yüzüne şaplak vurdu ve şöyle dedi:

“ __ Doğurmaktan kalmış bir kadın mı doğuracak!? Melekler:

“ __Biz söylemiyoruz, senin Rabbin bunu söylüyor. Biz de ancak onun sözünü sana iletiyoruz ve senin çocuk doğurup doğurmaman konusunda hükmedecek olan O' dur” dediler.”

Taberî'nin Muhammed b. Kays'den aktardığı “Sare'nin, gelen elçilerin Lut kavminin yaptığı meşum ameli bunların da yapacaklarını sandığı yolundaki haber”¹⁶³ gene İsrailiyyat'tandır. Haberi rivayet eden Muhammed b. Kays için “Muhtelefun Fih” denilmiştir.¹⁶⁴

7.1.4.Hz. İbrahim'in Kestiği Kurban'ın Özelliği

Hz. İbrahim'in kurban kesmesi hadisesi üzerinde tefsir kitaplarında teferruata girilmiştir. Saffât Suresi, 37/106-107. ayetlerinde Hz. İbrahim'e kurban etmesi için bir kurbanlık gönderildiğinden bahsedilmektedir: “*Ve ona büyük bir kurbanlık fidye verdik*, denilmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerimde teferruata girilmemektedir. Hz. İbrahim'in kurban kesmesi olayı ile ilgili olarak İslami kaynaklarla Ehli Kitap kaynakları arasında tam bir uygunluk bulunmamaktadır.

¹⁶³ Taberî, *Tefsir*, XII/477.

¹⁶⁴ Zehebî, *Mizanü'l-İtidal*, VI/307.

Rivayete göre Hz. İbrahim rüyasında oğlu İsmail (a.s)'i Tevrat'ta Hz. İshak'ı¹⁶⁵ kurban ettiğini/boğazladığını görmüş, bunu oğluna açıklamış, o da kabul etmiştir. Oğlunu boğazlamak üzere – yüzükoyun- yatırdığı zaman; Allah:

“*__Ey İbrahim! Rüyana sadakat gösterdin*”¹⁶⁶ buyurarak oğlunu kesmesine müsaade etmemiş ve ona fidye olarak büyük bir kurbanlık vermiştir.¹⁶⁷

Büyük kurbanlık ifadesi ile Kitab-ı Mukaddese göre de İslami kaynaklara göre de, Allahın bir melek vasıtasıyla Hz. İbrahim'e oğlunun yerine kurban etmesi için gönderdiği koç kastedilmektedir.

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in kurban kesmesi hadisesi şu şekildedir:

“*Daha sonra Tanrı İbrahimi denedi. "İbrahim!" diye seslendi. İbrahim: " __Buradayım!" dedi. Tanrı:*

“*__İshakı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git" dedi, "Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun." İbrahim sabah erkenden kalktı, eşeğine palan vurdu. Yanına uşaklarından ikisini ve oğlu İshak'ı aldı. Yakmalık sunu için odun yardıktan sonra, Tanrı'nın kendisine belirttiği yere doğru yola çıktı. Üçüncü gün gideceği yeri uzaktan gördü. Uşaklarına:*

“*__Siz burada, eşeğin yanında kalın" dedi, "Tapınmak için oğlumla birlikte oraya gidip döneceğiz. Yakmalık sunu için yardığı odunları oğlu İshak'a yükledi. Ateşi ve bıçağı kendisi aldı. Birlikte giderlerken; İshak İbrahime:*

“*__Baba!" dedi. İbrahim, "Evet, oğlum!" diye yanıtladı. İshak, "Ateşle odun burada, ama yakmalık sunu kuzusu nerede?" diye sordu. İbrahim:*

“*__Oğlum, yakmalık sunu için kuzuyu Tanrı kendisi sağlayacak" dedi. İki birlikte yürümeye devam ettiler. Tanrı'nın kendisine belirttiği yere varınca İbrahim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların*

¹⁶⁵ *Tekvin*, 22/1-2.

¹⁶⁶ *Saffat*, 105.

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tekvin*: 16/1-3,11; 22/12; I/314-315; Teber, *Tefsir*, Thk. (Turki), XIX/587-607.

üzerine yatırdı. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı. Ama Rabbin meleği göklerden:

"__İbrahim, İbrahim!" diye seslendi. İbrahim:

"__İşte buradayım!" diye karşılık verdi. Melek:

"__Çocuğa dokunma" dedi, "Ona hiçbir şey yapma. Şimdi Tanrı'dan korktuğunu anladım, biricik oğlunu benden esirgemedin. İbrahim çevresine bakınca, boynuzları sık çalılara takılmış bir koç gördü. Gidip koçu getirdi. Oğlunun yerine onu yakmalık sunu olarak sundu. Oraya "Rab sağlar" adını verdi. "Rabbin dağında sağlanacaktır" sözü bu yüzden bugün de söyleniyor."¹⁶⁸

Bazı tefsir kitaplarında ayette anılan kurbanlık üzerinde çokça durulmuş ve bazı yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hz. İbrahim'in kurban kestiği yeri, kestiği kurbanın ne tür özelliklere sahip olduğu gibi şeyler üzerinde durulmuştur. Yeri gelmişken Hz. İbrahim'in kurban kestiği yere de değinmeden geçmemek gerekir. Bu yerin ismi Tekvin, 22/1-3 de 'Moriya' diyarı olarak geçer. İslamî kaynaklarda ise Hz. İbrahim Mina Dağındaki – bugün Müslüman hacıların kurban kestiği- yerde kurban etmiştir.¹⁶⁹

Rivayete göre koç, büyük gözlü, beyaz renkte ve boynuzlu idi; Sebir dağında Semec ağacına bağlıydı. İbni Abbas'tan gelen bir habere göre bu kurbanlık koyunun Habil tarafından kurban edilen koyun/kozu olduğu yöndedir.¹⁷⁰ Gene Çağatayca tefsirde senedini belirtmeden naklettiği "koçun kırk yıl cennette otladığına dair haber Said b. Cübeyr'den gelmektedir:

Çağatayca Tefsir:

"« وفدا ببيردوك بيز اسماعيل غه اولوغ اولتورماک گا یعنی سیمیز قوچقاری ایردی کیم قیرق بیل اوچماح نینگ اوتلاغ لاریدا اوتلاب ایردی . وایتور لار اول قوچقاری ایردی کیم هابیل قربان قیلدی و خدای

¹⁶⁸ Tekvin, XXII/1-14.

¹⁶⁹ İbni Kesir, Hafız İmaduddin Ebi'l-Feda İsmail(v. 771/1369), *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*(I-XX), (Thk. Abdullah b. Musin et-Turkî), Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirastü'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Dar-i Hicr, 1420/1999, I/362-366;

¹⁷⁰ Aynı yer.

قبول قیلدی. یا قوی اوردی کیم یثرب تاغلاریدین اینیب کیلدی، ابراهیم نینگ الیدا توردی واشهر اولدور کیم
جبرئیل علیه السلام کوکدین کیلتوردی.»¹⁷¹

Tercümesi:

“*Ve ona büyük bir kurbanlık fidiye verdik, yani semiz koç idi. Öyle ki kırk sene Cennet otlaklarında otlamıştı. Diyorlar ki; “ o -Âdem (a.s)’ın oğlu- Habil’in kestiği kurbanlık koyundu ve Allah, ondan kabul etmişti, diğer bir rivayete göre de Yesrib dağlarından inip gelen bir koyun idi ve İbrahim(a.s) yanında gelip durdu. En meşhur rivayete göre ise Cebrail (a.s) gökten getirmişti” denilmektedir.*

Bu olayla ilgili haberlerin değerlendirmesini yapacak olursak; Kur’an-ı Kerim bu konuda teferruata girmez ve sadece kurban ibadetinin Hz. Peygamberden önce atası İbrahim (a.s) döneminde ve öncesinde de var olduğunu hatırlatmaktadır. Bundan, bu ibadetin Peygamberin kendisine ve ümmetinden – gücü yetenlere- kurban etmenin vacip olduğu sonucu çıkar. Kur’an-ı Kerim’in ayrıntılara dalmadığı bu olay hakkındaki tefsirlerde anlatılan haberlerin çoğu -ne doğrulanan ne de yalanlanan- İsrailiyyat’tan olabilir. Zira yukarıda da geçtiği gibi – az farklılıkla beraber- bu haber Ehli Kitap kaynaklarında yer almaktadır.

Çağatayca tefsirde anlatılan kurbanlık koyunun Yesrib/Medine dağlarından inip geldiği yönündeki haberler de diğer bazı İslamî kaynaklarda yer almaktadır. Gene tefsir kitaplarından İbrahim’in kestiği kurbanın isminden Cerir diye bahsedilmiştir.¹⁷²Bu tür haberler uzun zamandır Müslümanlar arasında Kurbanın tarihinden ve öneminden bahsetmek için anlatılagelmiştir. Bu tür haberlerin yanlış veya doğru olduğu yönünde bir kanaat belirtmekten ziyade konunun önemine dikkat çekilmeye çalışılmalı ve Kurbanın fazileti ve önemi anlatılmalıdır.

İbrahim(a.s)la ilgili anlatılan haberler sadece bu kadar değildir. İslamî kaynaklar, Hz. İbrahim hakkında halka va’z niteliğinde anlatılan şeylerle doludur. Biz sadece Çağatayca tefsirde anlatılan haberlerden bir kısmına yer vermiş olduk.

¹⁷¹ Ç. T., v. 478, b.

¹⁷² İbni Kesir, *Tefsir*, IV/374;

7.2. Nemrud'un Kurban Kesmesi

Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ın anlattığına göre Hz. İbrahim'i ateş yakmamıştır. Allah'ın izni ile o ateş İbrahim için serinlik ve selametlik olmuştur.¹⁷³ Gene söz konusu kaynakların verdiği bilgiye göre İbrahimi(a.s) ateşin yakmadığına orada bulunan insanlar da tanık olmuşlardır. Ancak Çağatayca tefsirde ateşin İbrahim(a.s)ı yakmadığını gören Nemrud İbrahim(a.s)a: “Senin Rabbin kimdir? Ben ona kurban vermek istiyorum” der. İbrahim (a.s) da ona: “Sen Müslüman olmadıkça benim Rabbim senin yaptığın kurbanları kabul etmeyecektir” şeklinde cevap vermiştir ve Nemrud'un dört bin sığır kurban ettiği yazılıdır. Bu haber hakkında bir bilgiye rastlamadık. Müellifin bu haberi, Kurbanın ve sadakanın kabul şartı olarak zikredilen imanın önemini anlatmak için yapılan va'zlerden almış olabileceği ihtimali vardır.

Çağatayca Tefsir:

« كيلتوروتور لاركيم ابراهيم خليل صلوات الرحمن عليه اوت اراسيغه توشنتى فى الحال انينگ غل وبنى كويدى وانينگ تيكراسيدا گل و نرگس اوندى وچوچوك سولوغ بولاغ پيدا بولدى. ويتى كون اول خطيره دا قالدى. ونمرود كوشك اوستيدين كوردى كيم خوش ، خوب بستانى ومرغوب گلستانى دا اولتوروتور وملك الظل بيله سوز ايتور والارنينگ ايلانه يان لاريدا اوت شعله اورار ايردى. نمرود چارلادى كيم اى ابراهيم سنينگ خداينگ كيم انينگ قدرتى بو مرتبه دور كيم كورار مين . اولوغ خدائى دور ومين انينگ اوچون قربان قيلورمين . ابراهيم عليه السلام ديدى كيم خدائيم اول قربان نى سيندين قبول قيلماس مادام كيم اوز دينينگ دا بولغاي سين . واخباردا كيليب دور كيم نمرود تورت مينگ سيغير قربان قيلدى.»¹⁷⁴

Tercümesi:

“Nakledildiğine göre İbrahim (a.s) ateşin ortasına düştüğü zaman derhal onun bağlandığı zincirler eriyip çözüldü. Etrafında çiçekler ve güller açtı, sulu bir ark onun yanında cârî oldu ve İbrahim, yedi gün o Hatire'de kaldı. Nemrud köşkünden bu durumu müşahede etmekteydi. Gördü ki İbrahim hoş - güzel bustan ve hoş gülistan içerisinde oturmaktadır ve kendisine gölge eden meleklerle konuşmaktadır. Onların etrafında ateş yanmaktadır. Nemrud, İbrahima(a.s) seslendi: “Ey İbrahim senin Rabbin kimdir? Onun kudreti bu kadar büyüktür ben görüyorum. Ne büyük Tanrı imiş ve ben onun için kurban vermek istiyorum” dedi. İbrahim(a.s): “Benim Rabbim o kurbanı sen kendi dininde olduğun müddetçe senden kabul etmez, dedi. Haberlerde geldiğine göre Nemrut dört bin sığır kurban kesmiştir.”

¹⁷³ Enbiya, 21/69.

¹⁷⁴ Ç. T., v. 479, a..

Nemrudun kurban kestiğine dair ne Tevrat'ta ne de sahih hadislerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

8. Hz. Yakup ve Yusuf Hakkındaki Haberler

Hz. Yusuf, Yakup Peygamberin oğludur. Kur'an-ı Kerim'de onun kardeşlerinin ihanetine uğradığından, kuyuya atıldığından, kuyudan çıkartılıp Mısır'a giden bir kervana, kardeşleri tarafından köle olarak satıldığından bahsedilir. Mısır'da Mısır azizinin eşinin ona gönül verdiği ve ondan meram almak istediğinde Yusuf'un geri çevirmesi, ithama uğradığı, hapse atıldığı, hapisten çıktıktan sonra Mısır'a mali hizmetlerden sorumlu yetkili sıfatında tayin edilmesi vb. anlatılır.¹⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'in on ikinci suresi Hz. Yusuf'un adıyla anılır. Kur'an-ı Kerim Hz. Yusuf kıssası için "en güzel kıssa" (احسن القصص) diye nitelemektedir. Fakat Kur'an-ı Kerim'de bu kadar öz anlatılan bu kıssa etrafında birçok İsrailiyyat Tefsir kitaplarına girmiştir. Hatta Yusuf ile Zuleyha adı altında birçok hikâyelerle edebiyat alanına da etki etmiştir.

Tefsir kitaplarında bu konuyla ilgili birbirinden farklı rivayetler görmek mümkündür. Örneğin:

8.1.Hz. Yakub'un Yusuf'a Giydirdiği Elbisenin Özelliği

Kur'an-ı Kerim Yusuf'un kardeşlerinin babalarından onu gezmesi-dolaşması için götürmek istediklerini şöyle tasvir etmektedir: *"Yarın onu bizimle beraber gönder de gezsin, oynasın. Kesinlikle biz onu koruruz. Babaları dedi ki: "Onu götürmeniz beni üzer, korkarım ki onu kurt yer de sizin haberiniz bile olmaz. Dediler ki: "Vallahi biz böyle güçlü kuvvetli bir topluluk iken, buna rağmen onu kurt yerse, o zaman biz kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olmuş oluruz."*¹⁷⁶

Çağatayca Tefsir:

« بس چون یعقوب علیه السلام الارنینگ مبالغه سینی ایشیتی ویوسف علیه السلام کونگلی نینگ میلینی توز سیریگا و تاغ صحرا تماشاسیغه کوردی، کونگول هجران املی غه قویوب وربانی قضاسیغه رضا بیریب بویوردی تا یوسف نینگ باش و بدنینی یودیلا و ساچینی تاراب یانگی تون کیدوردیلار و ابراهیم علیه

¹⁷⁵ Bakınız: *Yusuf Suresi*, 12/1-111.

¹⁷⁶ *Yusuf*, /12-15.

السلام كويلاكىنى كيم جبرئيل عليه السلام اوچماحدين كىلتوروب ايردى ، نمرود اوتغه سالور وقتى دا انگا كيدوروب ايدى وميراث بيله يعقوب غه عليه السلام بيتيب تعوذى ديك انينگ بازوسىغه باغلاب ايدى...»¹⁷⁷

Tercümesi:

“...Yakup (a.s) oğullarının, Yusuf'u kendileriyle beraber götürmedeki ısrarını ve Yusuf'un da onlarla (dağları-çölleri gezmeyi) gitmeye istekli olduğunu görünce takdiri Rabhani rızasına bırakıp – gönülden istemese de- izin verdi. Yusuf'u göndermeden önce yıkayıp temizledi, saçlarını taradı ve yeni bir cübbe giydirdi. Bu cübbeyi, Cebrail (a.s) Hz. İbrahim'i Nemrut ateşe atarken cennetten getirmiş ve ona giydirmişti. Yakup (a.s)a da Hz. İbrahim'den miras kalmıştı. Bir cevşen/tılsım gibi Yakup (a.s)un koluna bağlamıştı.”

Rivayetin Tahlili:

Bu haberle ilgili Sa'lebi tefsiri dışında bir bilgiye rastlanmaz. Çağatayca tefsirin yazarı da anlaşılan Sa'lebiden aktarmıştır. Yalnız Sa'lebi tefsirinde olay biraz farklıdır: “Hz. Yusuf kardeşleri tarafından koyuya atıldığında çıplaktı, Hz Cebrail ona Cennet ipeklerinden dokunmuş bir gömlek getirdi. Bu gömlek; Hz. İbrahim ateşe atılacağı zaman Hz. Cebrail Cennetten getirmişti. Hz. İbrahim vefat edince ondan oğlu İshak'a ondan da Yakup(a.s) a miras kalmıştı. Yusuf (a.s) gençlik çağına geldiğinde babası Yakup bu gömleği ona giydirmişti.¹⁷⁸

Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılması sırasında kendisine vahiy edilmesi, sadece Kur'an'da vardır.¹⁷⁹ Ancak Yusuf'a Cebrail'in getirdiği gömlekten Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde ve Teratta da söz edilmemiştir.

8. 2.Hz. Yusuf'un Kaç Dil Bildiği

Yusuf suresi 54-55 ve 56. Ayetlerinde Yusuf'un (a.s) kralın rüyasını tevil ettikten sonra kendisinin -ödül olarak- Maliye bakanlığı gibi bir göreve getirilmesinden bahsedilir.

¹⁷⁷ Ç.T. v. 240, b.

¹⁷⁸ Sa'labî, Ebu İshak Ahmed(v. 427/1036), *el-Kaşf ve'l-Beyan(I-X)*, (Thk. Muhammed b. Âşûr), Daru'l-İhya et-Türasü'l-Arabî, Beyrut, 1422/2002, V/202.

¹⁷⁹ “Yusuf'u oturup bir koyunun derinliklerine bırakmayı kurtarmayı kararlaştırdılar. Biz ona, kardeşlerinin bu işlerini kendileri farkına varmadan haber vereceksin, diye vahiy ettik.” Yusuf, 12/15.

“Hükümdar dedi ki: "Onu bana getirin, kendime tahsis edeyim." Sonra onunla konuşunca da: "Sen bugün yanımızda gerçekten büyük bir mevki sahibisin, güvenilir birisin" dedi. O da, ona dedi ki: "Beni bu ülkenin hazineleri üzerine getir. Çünkü iyi korurum, iyi bilirim." Ve işte biz böylece Yusuf'u o yerde temkin ettik (yerleştirdik). Neresinde isterse orada makam tutuyordu. Biz rahmetimizi dilediğimize nasip ederiz. Ve iyilik edenlerin mükâfatını zayi etmeyiz ” buyrulmaktadır.¹⁸⁰

Yusuf'un (a.s) burada Mısır kralına söylediği “iyi bilirim” ifadesi üzerinde müfessirler çok durmuşlar. Neyi iyi biliyordu:

Katade: “üstlendiğim işi iyi bilirim”;

İbni İshak: “bana teslim ettiğim bu işten anlarım”;

A'ş'a: “sayımını bilir ve bana hangi dilde soru sorulursa bilirim”¹⁸¹

Kelbî: “Bu kuraklık yılın ne kadar süreceğini aklımda tutarım, açlığın ne zaman vuku bulacağını de bilirim”. Şöyle de denmiştir: “Bana gelen malların hesabını aklımda iyi tutarım”.¹⁸²

Çağatayca Tefsirde "Beni bu ülkenin hazineleri üzerine getir. Çünkü iyi korurum, iyi bilirim" ayetinin tefsirinde, kaynağını belirtmeden naklettiği şu haberde Hz. Yusuf'un 72 dil bildiğinden bahsedilmektedir:

« ایتی یوسف کیم قیلغیل مینی حکم قیلغوچی مصر بیرینینگ خزینه لاری یعنی منگا اولچه مصر ولا یتی نینگ حاصلی بولغای نقد و طعام لاردین خزینه چی قیل . درستلوق بیلہ کیم اسراغوچی مین نیمہ اندین ضایع قیلماس مین ، دانا دور مین و بیلور مین ملک مصالحی غه و هر نی قیلسام صلاحی دین خالی بولماغای. یا حساب اسراغوچی مین ودانا لغت غه هر کیم مینینگ بیلہ سوز ایتور. کیلتور و بتور لار کیم یوسف علیه السلام بیتیمیش ایکی نیل بیلور ایدی.»¹⁸³

¹⁸⁰ Yusuf, 12/54-56.

¹⁸¹ Tusî, Ebi Cafer Muhmmmed b. El-Hasan(v.406/ 1068), *et-Tibyan fî Tefsiri'l-Kuran(I-X)*, (Thk. Ahmed Habib Kasî el-Âmilî), Daru İhya et-Turasi'l-Arabî, ts. VI/66.

¹⁸² Sa'labî, *Tefsir*, V/231.

¹⁸³ Ç.T., v. 246, b.

Tercümesi:

“Yusuf(a.s) dedi ki: “beni Mısır ülkesinin hazinelerinden sorumlu yap, yani Mısırdaki hazinelerde yer ürünlerinden ve nakit ne varsa onlardan sorumlu kimse yap beni, dedi. Şüphesiz ki ben onları iyi muhafaza ederim ve ondan bir şey boşuna israf olmaz, dedi. Kralın maslahatına olan işleri iyi bilirim, yapacağım hiçbir iş onun maslahatının dışına çıkmaz, dedi. Şöyle de denmiştir: ‘onların hesabını iyi bilirim ve (başka) dilleri de iyi bilirim’ dedi, Yusuf’un(a.s)72 dil bildiği anlatılır.”

Hz Yusuf diğer peygamberler gibi bir peygamberdir. Onun birçok meziyetine Kur’an-ı Kerim ve Kitabı Mukaddes’te işaret edilmektedir. Ancak 72 dil bildiğine dair bir rivayete ne Kur’an’da ne da hadislerde rastlanır.

5.3. Hz. Yakub’un Oğullarının Hz. Muhammed Adıyla Yemin Etmeleri

Rivayete göre Hazreti Yusuf’un Bünyamin adında ana-baba bir kardeşi vardı ki diğer on kardeşi ise yalnız baba bir kardeşleri idi. Bu on kardeş de kendileri ile ana ve baba bir kardeş olmayan Hazreti Yusuf ile Bünyamini kendilerinden adetâ kardeş saymayarak onlardan «Yusuf ve biraderi» diye bahsederlerdi. Kur’an-ı Kerim’de şöyle anlatılmaktadır:

“Ve böylece Yusuf’a orada dilediği gibi hareket etmek üzere ülke içinde yetki verdik. Biz dilediğimiz kimseye rahmetimizi erdştiririz. Ve güzel davrananların mükâfatını zayi etmeyiz. İman edip de (kötülüklerden) sakınanlar için ahiret mükâfatı daha hayırlıdır. Yusufun kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler, (Yusuf) onları tanıdı, onlar onu tanımayıorlardı. Yusuf) onların yüklerini hazırlayınca dedi ki: "Sizin bababir kardeşinizi de bana getirin. Görmüyor musunuz, ben ölçęi tam dolduruyorum ve ben misafirperverlerin en iyisiyim. Eğer onu bana getirmezseniz, artık benim yanımda size verilecek bir ölçek (erzak) yoktur, bana hiç yaklaşmayın!" Dediler ki: Onu babasından istemeye çalışacağız, kuşkusuz bunu yapacağız. (Yusuf) emrindeki gençlere dedi ki: Sermayelerini yüklerinin içine koyun. Olur ki ailelerine döndüklerinde bunun farkına varırlar da belki geri gelirler. Babalarına döndüklerinde dediler ki: Ey babamız! Erzak bize yasaklandı. Kardeşimizi (Bünyamin'i) bizimle beraber gönder de (onun sayesinde) ölçüp alalım. Biz onu mutlaka koruyacağız. Ya'kub dedi ki: Daha önce kardeşi (Yusuf) hakkında size ne

kadar güvendiysen, bunun hakkında da size ancak o kadar güvenirim! (Ben onu sadece Allah'a emanet ediyorum); Allah en hayırlı koruyucudur. O, acıyanların en merhametlisidir. Eşyalarını açtıklarında sermayelerinin kendilerine geri verildiğini gördüler. Dediler ki: Ey babamız! Daha ne istiyoruz. İşte sermâyemiz de bize geri verilmiş. (Onunla yine) ailemize yiyecek getiririz, kardeşimizi koruruz ve bir deve yükü de fazla alırız. Çünkü bu (seferki aldığımız) az bir miktardır. (Ya'kub) dedi ki: Kuşatılmanız (ve çaresiz kalma durumunuz) hariç, onu bana mutlaka getireceğinize dair Allah adına bana sağlam bir söz vermediğiniz takdirde onu sizinle beraber göndermem!" Ona (istediği şekilde) teminatlarını verdiklerinde dedi ki: Söylediklerimize Allah şahittir.¹⁸⁴

Hz. Yakub'un oğullarına: "Hepiniz çaresiz kalmadıkça onu bana mutlaka getireceğinize dair Allah'tan bir yemin vermedikçe, onu, kesinlikle sizinle göndermem". Sözündeki Allah'tan bir yemin ifadesi ile ilgili olarak Çağatayca Tefsirde; Hz. Yakub'un oğullarının Hz. Muhammed'in adıyla ve azametiyle yemin ettikleri anlatılmaktadır:

Çağatayca Tefsir:

"« بیارماس مین بنیامین نی سیز لار بیله تا بیرگای سیز لار منگا محکم پیمانای خدای ذکری بیله . تیبان دا ای تییب دورکیم آنی سیز لار گا بیرماس مین تا انت ایچگای سیز لار محمد خاتم النبیین وسید المرسلین حق بیله ، کیلتورگای سیز لار منگا آنی مگر اولگیم سیز لار نینگ ایلانینگیزگا کیرگوزولگای عذاب نی وبارچه هلاک بولغای سیز لار . الار قبول قیلیب بیزنینگ حضرت پیغامبر صلی الله علیه وسلم منزلتی بیله آنت ایجتی لار کیم بنیامین ایشیدا غدر قیلماغایلار.»»¹⁸⁵

Tercümesi:

"Allah'tan bir yemin vermedikçe, onu, kesinlikle sizinle göndermem. Tibyan'da anlatıldığına göre; siz ta ki Hz. Peygamber'in azameti üzerine yemin etmezseniz onu sizinle beraber göndermem. Onu bana tekrar getireceksiniz Hz. Muhammed'in hakkı için, eğer getirmezseniz şiddetli bir azapla cezalandırılacak veya helak edileceksiniz. Onlar da bu şartı kabul edip Hz. Peygamber'in makam ve menzleti üzerine,

¹⁸⁴ Yusuf, 12/56-66.

¹⁸⁵ Ç.T., v, 248, a.

Bünyamini tekrar babalarına getireceklerine ve Bünyamin işinde ihanet etmeyeceklerine dair yemin ettiler.”

Rivayetlerin Tahlihi:

Burada Çağatayca Tefsirin müellifinin sözünü ettiği Tibyan Tefsirinden Tefsirin birçok yerinde alıntı yapılmaktadır. Çağatayca Tefsirin müellifi tefsirin isminden bazen Tibyan, bazen de Tibyan Tefsiri diye bahsetmiştir. Tabakat kitaplarında bu adda “*et-Tibyan Fi Tefsiri'l-Kuran*”, Şii ulemasından Şeyhuttaife (شيخ الطائفة) ve Şey Tûsî olarak da meşhur olan Ebu Cafer Muhammed b. Hüseyin et-Tûsî'ye ait tefsirden söz edilir. Tefsirin tam adı “*et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kuran*”dır. Hicri 5. Yüzyılda yazılmıştır. Şiilerce en muteber tefsirlerdendir.¹⁸⁶ Ahmed Habib Kasî el-Âmilî bu kitabı tahkik etmiştir. Fakat müellifin burada sözünü ettiği; Yakup(a.s)in oğullarına Bünyamin'i geri getireceklerine Hz. Muhammed(a.s.)'in azametiyle yemin etmelerini şart koymasına dair rivayete bu tefsirde(et-Tibyan) rastlanılmaz.

Hz. Peygamberin makamını yüceltmek adına söylenmiş olan bu haberin aklen kabul edilmesi zordur. Bu gün elimizde mevcut Kitabı Mukaddes tercümelerinde zaten böyle bir haberin var olduğu düşünülemez.

5.4. Hz. Yusuf'un Bir Mucizesi

Mümin suresi 34. ayetinde Yusuf (a.s) hakkında Cenabı Allah şöyle buyurmaktadır: “*And olsun ki, önce Yusuf da size açık delillerle gelmişti. Onun size getirdiği şeyler hakkında şüphe edip durmuştunuz. Nihayet o vefat edince "Allah ondan sonra peygamber göndermez" dediniz. İşte Allah o aşırı giden şüphecileri böyle saptırır.*”¹⁸⁷

“Hz. Yusuf'un Mısır halkı için yaptıkları, Yusuf Suresinde anlatılmaktadır. Yusuf Suresi dışında Kur'an-ı Kerim'de sadece burada kendisinden bahsedilen Yusuf peygamber yedi yıl süren kıtlık döneminde aldığı tedbirlerle Mısır ekonomisini ayakta tutabilmiş, onları açlıktan ve bugünkü tabirle krizden kurtarmayı başarmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Yusuf (a.s) peygamberliğini ilan edinceye kadar

¹⁸⁶ Şeyh Tusî, *et-Tibyan Fi Tefsiri'il-Kur'an*, VI/66.

¹⁸⁷ Mümin, 40/34.

yaptığı işlerden hoşlanıyor, onu takdir ediyor ve kendisine güveniyorlardı. Fakat ne zaman ki mucizeler göstererek peygamberliğine kesin deliller getirdikten sonra ondan şüphelenmeye başlamışlardı. Onların, peygamberliğinden şüphe etmelerine dayanak olabilecek bir delilleri de bulunmamakta idi. Dini kabullenmek istemeyenlerin tavrı hep bu şekilde olagelmıştır. Peygamberimiz da daha Kureyşliler tarafından el-emin/güvenilir lakabıyla şöhret bulmuştu. Ama peygamber olduktan sonra kendisine deli, büyücü ve kendi çıkarları peşinde koşan diye itham etmişlerdi. Oysa Yusuf de diğer peygamberlerimiz de peygamberlik görevleriyle ilgili toplumlarından bir maddi herhangi bir ücret yahut dünyevi bir manfaat istememiş, böyle bir beklentiye girmemişlerdi. Kur'anı Kerim de burada buna işaret etmektedir.¹⁸⁸ Ayette anlatılan (بينات) yani Yusuf(a.s)'un peygamberliğine dair "açık deliller getirmesi" ibaresi ile ilgili Çağatayca Tefsirde Hz. Yusuf'un Firavun'un ölen atını dua ederek dirilttiğinden bahsedilir.

Çağatayca Tefsir:

"« ودرستلوق بيله كيم كيلدى سيزلارگا يوسف بن يعقوب عليهما السلام موسى عليه السلام دين برون هويدا حجت لار بيله اينيب دور لار . موسى فرعونى همول يوسف عليه السلام زمانى نينگ فرعونى ايردى ويوسف عليه السلام انينگ قيمت ليغ آتيني كيم اولوب ايردى دعا بيله تيركوزدى و فرعون انگا ايمان كيلتوردى ويوسف عليه السلام كيم اوتى، فرعون، دين دين قايتى وتا موسى عليه السلام زمانى غه چه عمر تابتى . بس مؤمن ايتى كيم : يوسف عليه السلام موندن برون سيزلار گا روشن معجزه لار بيله كيلدى كيم آت نينگ تيركوزماكى ايردى وياش اوغلى نينگ تانوقلوغى انينگ پاك ليگى گا . وبعضى اينيب دور لار موسى فرعونى يوسف فرعونى نينگ اولادى دين ايردى وخداى يوسف بن ابراهيم بن يوسف بن يعقوب نى رسالت بيله انگا يباردى ويغيرمى ييل الار نينگ اراسيدا ايردى ومعجزه لار الارغه كورساتى وانگا ايمان كيلتورماديلار . بس فرعون آلى نينگ مومنى اندين خبر بيردى كيم يوسف سيزلار گا كيلدى . بس دايم بار ايردينگيزلار گمان دا اولچه گا كيم كيلتوروب ايردى سيزلار گا دين امريدين . تا اول وقت اوتى، ايتينگيزلار قوپارماغوسيدور خداى اندين سونگ يباريلگانى . يعنى چون بو رسول نينگ سوزين ايشيتمادوك بيز، اوزگا كيلماغوسيدور اول قورقونچ دين كيم انينگ سوزيني داغى قايتارغاي بيز . مونيگديك كيم خداى ازغوروو طغيان باديه لاريدا هر كيم نى كيم اول حد دين اوتگوچى دور انكار دا، شك توتقوچى اولچه دا معجزه بيله ثابت بولغاي .»¹⁸⁹

¹⁸⁸M.Said Şimşek, *a.g.e*, IV/387.

¹⁸⁹Ç.T.v. 501, b.

Tercümesi:

“Şüphesiz bundan önce de size Yakup oğlu Yusuf(a.s) açık deliller ile gelmişti. *Musa zamanındaki Firavun ise Yusuf zamanındaki Firavun idi. Yusuf (a.s) onun çok değer verdiği bir atı öldüğünde Allaha dua ederek diriltmişti. Firavun da bundan sonra Yusuf’un peygamberliğine iman etmişti. Ne zaman ki Yusuf(a.s.) vefat etti ve Firavun da dinden yani Hz. Yusuf’un dininden vazgeçti ve Musa (a.s) zamanına kadar hayat sürdü. İşte o dönemde mümin birisi çıkıp şöyle dedi: “Ne zaman ki Yusuf (a.s.) sizlere açık mucizelerle geldi ki; ölmüş atı dua ederek diriltti ve emzikteki çocuk onun suçsuzluğu için dile geldi.” Bazılarının dediğine göre; Musa zamanında yaşayan Firavun, Yusuf zamanındaki Firavun’un soyundan idi. Cenabı Allah onlara, Yusuf b. İbrahim b. Yusuf b. Yakubu(a.s) peygamber olarak gönderdi. O yirmi yıl onlar arasında dolaşıp Allahın dinini tebliğ etti ve birçok mucize gösterdi. Fakat ona iman eden kimse olmadı. İşte Firavun âlinin mümini bundan haber verdiği Yusuf adında onlara gelen peygamber budur. Öyle ki “sizler siz o dönemde de Yusuf’un getirdiği dine iman etmemişsiniz”. Nitekim o (Yusuf) vefat edince siz; “Allah bundan sonra hiçbir peygamber göndermez” demiştir. Yani biz bu Resul’un sözünü işitmedik, bundan başka da eğer birileri böyle korkutarak gelirse onu da inkâr ederiz” demiştiniz. İşte böyle tuğyan ve azgınlıkları içinde bırakır haddi aşan her kimseyi. Mucizelerle sabit olmuş şeyleri inkâr eden kimseleri de.”*

Bu haberde gene bazı farklı hususlar göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisinde: “Musa(a.s) zamanındaki Firavunun Yusuf (a.s) zamanında ona iman eden Firavun olduğu ve Hz. Musa zamanına kadar yaşadığıdır. Bu haber Vehb b. Münebbihten gelmektedir.¹⁹⁰ Bu, neredeyse imkânsızdır. Zira Hz. Yusuf’a Hz. Musa arasında neresinden bakılırsa yaklaşık dört yüz yıl vardır.

İkinci husus da Firavun’un çok değer verdiği bir atı öldüğünde Yusuf(a.s)ın duasıyla dirilmiş olması;

Üçüncü husus da buradaki Yusuf’un Hz. Yusuf soyundan gelen Yusuf adında başka bir peygamber olduğudur ve Firavun âlinden iman eden kişi de budur.

¹⁹⁰ Kurtubî, Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr(v.671/1272), *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an*(I-XXIV, Thk. Abdullah Mushin et-Turkî vd.), Muessase er-Risâle, Beyrut, 2006, XVIII/356.

Müellifin senedini belirtmediği bu haber İbni Abbas'tan gelmektedir.¹⁹¹ Bu haberlerin doğruluğundan şüphe edilir. İsrailiyyat olduğuna inandığım bu haberin tenkidine dair bir şey tespit edemedim.

6. Hz. Eyyûp Hakkındaki Haberler

Ahdi Atik'te başından geçenlerin tafsilatıyla anlatıldığı bir bölüm bulunan Eyyüp, Edom diyarının bir bölgesi olan ve Ölü Deniz'in güneydoğusunda yer aldığı söylenen Celile gölünün kuzeydoğusunda Utsa diyarında yaşamıştır.¹⁹²

Gene Kitab-ı Mukaddes'te onun yedi oğul, üç kız babası olduğundan, 7000 koyun, 3000 devesi, 500 çift öküzü, 500 dişi eşiği ve pek çok kölesi olduğundan bahsedilir.¹⁹³

Eyyûp(a.s)dan Kur'an-ı Kerim dört yerde bahseder.¹⁹⁴ O Kur'an-ı Kerimde sabır örneği olarak takdim edilir.¹⁹⁵ Eyyûb (a.s)in kim olduğu, hangi dönemde yaşadığı ve milleti konusunda farklı görüşler mevcuttur. Kitab-ı Mukaddes'te 42 baptan oluşan müstakil bir kitap onun adına tahsis edilmiştir.¹⁹⁶ Bu kitapta Hz. Eyyûp hakkında Kur'an'inkine muhalif bazı bilgiler görmek mümkündür.

Lübab'üt-Tevîl'de Vehb b. Münebbih'ten gelen bir habere göre Hz. Eyyüb'un İshak peygamberin soyundan geldiği anlatılmaktadır.¹⁹⁷

Kur'an-ı Kerim'de Eyyüp (a.s) vahiy gönderildiği,¹⁹⁸ onun hidayete erdirildiği bildirilmektedir.¹⁹⁹ Ayrıca hastalığıyla ilgili iki yerde ayrıntıya girilmeksizin özellikle olayın taşıdığı dini ve ahlaki mesajı kapsayan bilgiler verilmektedir.

¹⁹¹ Zamehşerî, Ebi'l-Kâsim Mahmud b. Omer(v. 538/1143), *el-Keşşâf An Hakâik Gavamizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akavil Fi Vucuhi't-Te'vil*(I-VI), (Thk. Âdi Ahmed Abdulmavcud ve Ali Muhammed Mua'avvaz), Riyad, 1998, V/346-347.

¹⁹² Yere miya'nın Meselleri, III/21;

¹⁹³ *Kitab-ı Mukaddes Tercümesi*, Eyub, I/7.

¹⁹⁴ Kur'an-ı Kerim'de Hz. Eyyûb'un isminin geçtiği yerler: *Nisa*, 163; *En'am*, 84; *Enbiya*, 83; *Sâd*, 41.

¹⁹⁵ *Sâd*, 38/41.

¹⁹⁶ Harman, Ömer Faruk, *DİA*, "Eyyûp" md., XII/16-17.

¹⁹⁷ **Hazin**, Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el- Bağdadi(v.), *Lübabü't-Te'vil Fi Me'ani't-Tenzil*(I-IV), Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, II/333; **Sa'lebi**, *Kıyasu'l-Enbiya*, s. 116; İbni Kesir, *el-Bidaye*, I/220, Taberi, *Tarih*, I/322.

¹⁹⁸ *Nisa*, 4/163.

¹⁹⁹ *Enam*, 6/84.

Enbiya suresinde Eyyüp (a.s)in yakalandığı bir hastalıktan ve imtihanından bahsedilir. Hastalığı sırasında O, Allaha şöyle dua etmiştir:

*“Eyyup da: “Başıma bir bela geldi, (sana sığındım), Sen merhametlilerin en merhametlisi sin” diye Rabbine dua etti.”*²⁰⁰

Ve gene Sâd Suresinde;

*“Kulumuz Eyyub’u da an. Bir zamanlar o, Rabbine şöyle nida etmişti: “Meşakkat ve acı ile bana şeytan dokundu”.*²⁰¹

Eyyup(a.s)ın bu duasıyla ilgili Tefsirlerde bazı şeyler anlatılır. Örneğin:

Onun bu hastalığı hakkında, Vehb b. Münebbih’ten gelen bir İsraili rivayette Onun Şeytan tarafından değişik şekillerde sıkıntıya sokulduğundan bahsedilmektedir.²⁰²

Çağatayca Tefsirde de Vehb b. Münbbih’e dayanan haberin bir bölümü şu şekilde geçmektedir:

«ايتورلار كيم حق سبحانه ايوب عليه السلام حقيده ايتيب دور كيم "انا وجدناه صابراً" وأني مسني الضّرُّ نكته سى منافى سى دور كيم شكايث ايمگاك دين صبر سيزليغ نينگ بيلگوسيدور وبيراو بووجه بيله تقرير قيلور كيم شيطانى نينگ شماتتى نينگ اولوغ ايمگاكى يتى كيم انينگ قاشيغه كيليب؛ منگا سجده قيل تا سيني بو بلادين قوتقارايين ! ايوب عليه السلام حق سبحانه غه انينگ ضرر يدين شكايث قيلدى نه اوزى نينگ ايمگاكى دين.»²⁰³

Tercümesi:

“Hz. Eyyüp hakkında şöyle anlatılır: “biz onu sabreden kullarımızdan bulduk.” İfadesi Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu” ifadesini nefyeder. Zira buradaki onun şikâyeti şu sebepten dolaydır: Şeytan Hz. Eyyüb’un yanına gelir ve: “bana secde edersen seni bu musibetten kurtarırım” diye ona teklifte bulunmuştu. Eyyüp (a.s) da bu yüzden şikâyette bulunmuştu.”

²⁰⁰ Enbiya, 21/83.

²⁰¹ Sâd, 38/41.

²⁰² Bkz. Hâzin, a.g.e., III/269-271.

²⁰³ Ç.T., v. 479, b.; 480, a.

Değerlendirme:

Eyyüp (a.s) takva sahibi, yoksullara karşı merhametli, dulları ve yetimleri kollayan, misafirlere ikram eden ve Allah'ın verdiği nimete şükreden bir insandır. Ona iki kişinin iman ettiği anlatılır.²⁰⁴

İblis'in onu saptırmak için gösterdiği çaba, malını, mülkünü ve ailesini kaybetmesi, ağır ve tiksindirici bir hastalığa yakalanması, uzun süre sabır ve metanet göstermesi, eşinin kendisini isyana taşviki, nihayet hastalığından şikâyet etmesi ve sonraki gelişmelerle ilgili verilen bilgiler İsraili kaynaktakilerle benzerlik arzeder. Ayrıca bu bilgilere Kuran ayetlerinin de ilave edildiği görülmektedir.²⁰⁵

7.Hz. Musa ve İsrail Oğulları Hakkındaki Haberlerde İsrailiyyat

İsrail Oğulları'na gönderilen ve kendisine Tevrat indirilen Hz. Musa, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'a göre büyük peygamberlerdendir.²⁰⁶ Tevrat'ta Hz. Musa hakkında çok detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu nedenle Çağatayca tefsirde de Hz. Musa ile ilgili ayetlerin açıklanmasında Tevrat'a sık sık başvurulmuştur.

7.1.Hz. Musa'nın ve İsrail Oğullarının Mısır'da İken Yaşadıkları

Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde Hz. Musa, kavmi İsrail Oğulları ve Firavun kıssasına yer verilmektedir. Kur'an'ın ve Tevrat'ın anlattığına bakılırsa İsrail oğulları Hz. Yusuf döneminde Mısır'a gelmişlerdi. Üvey kardeşleri tarafından kuyuya atılan Hz. Yusuf, oradan geçen bir kervan tarafından çıkarılmış, Mısra götürülüp oranın vezirlerinden birine köle olarak satılmıştır. Yusuf Suresinde de anlatıldığı gibi Mısırdaki iftiraya uğramış ve hapse atılmıştır. Sonradan iftiraya uğradığı anlaşılacak, dürüstlüğü ve rüya yorumundaki yeteneği gibi sebeplerle Mısır'da vezirliğe kadar yükseltilmiştir. Mısır ve çevre bölgelerde uzun süren bir kıtlık nedeniyle akrabalarını Mısra getirmiştir.

Tevrat'ın ifadesine bakılırsa Hz. Yusuf döneminde Mısır'a getirilen İsrail Oğullarının sayısı altmış altı kişidir. Burada bulunan Hz. Yusuf ve çocuklarıyla

²⁰⁴ Taberî, *Tefsir*, XVI/335-341.

²⁰⁵ Taberî, *Tarih*, I/322-325; *Sa'lebi*, *Kıssasü'l-Enbiya*, s. 117-121.

²⁰⁶ Harman, Ömer Faruk, DİA, "Musa" md., XXXI/207-208; Çonkor, Burhan, "*Tefhimü'l-Kuran'da İsrailiyyat'ın Ele Alınış Biçimi*" (Y. Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Konya, 2008, s. 79.

beraber İsrail oğullarının toplam sayısı yetmişe ulaşmaktadır.²⁰⁷Firavun onları güzel karşılamış ve hayvancılıkla uğraşmaları sebebiyle hayvanlarını otlatmaya müsait bir bölge olan “Goşen’e” yerleştirmiştir.²⁰⁸İsrail Oğulları Mısır’da Hz. Yusuf sayesinde mutlu günler yaşamışlardır.

Aradan asırlar geçtikten sonra sayıları artmıştır. İsrail oğulları zamanla, Mısırlıların inançlarını da kabul etmiş ve Mısır yönetiminin vatandaşları olmuşlardır.²⁰⁹Hz. Musa döneminde buzağıya olan tutkuları, Mısırlıların inançlarını benimsediklerini göstermektedir. Aslında onlar, Mısır halkının bir parçası olmuşlardı. Ne var ki farklı bir etnik kökenden geliyorlardı. Bu yüzden Mısır yönetimi onlardan endişe etmeye başlamıştı. Mısır yöneticileri, herhangi bir düşmanla yapacakları savaşta onların ihanet ederek düşman tarafını desteklemelerinden endişe ediyorlardı. Bu sebeple Mısır yöneticileri, İsrail oğullarını şehirlerin mabet ve heykellerinin yapımında, tarımda ve diğer ağır işlerde çalıştırmaya başlamışlardı. Mısırlılar artık onlara köle muamelesi yapmaktaydılar. Nihayet Hz. Yusuf’un Mısır yönetiminde sağladığı başarıları bilmeyen biri kral(Firavun) olmuş, İsrail oğullarının çoğalıp güçlenmelerinden daha da korkmaya başlamış ve erkek çocuklarını öldürmeye başlamıştır.²¹⁰Nitekim Kur’anı Kerim, Firavun’un, aralarına ayrılık tohumları ekerek, onlardan bir gurubun erkek çocuklarını öldürüp onları zayıf duruma düşürdüğünü haber vermektedir.²¹¹

Firavun’un Gördüğü Rüya

Bazı tefsir kitaplarında Hz. Musa’nın doğumu ile ilgili şöyle bir haber nakledilir: Mısır hükümdarı Firavun bir rüya görür ve kâhinlere rüyasının yorumunu yaptırınca onlar, İsrail Oğullarından doğacak bir çocuğun ileride kendi hükümranlığına son vereceğini söylemişlerdir. Firavun, kendi mantığına göre, gelecekteki bu olayı durdurmak istemiştir. Dolayısıyla İsrail oğullarının erkek çocuklarının tamamını öldürmeyi kararlaştırmıştır. Ancak erkek çocuklarının tamamının öldürülmesi, Firavun taraftarlarınca da tepkiyle karşılanınca kararını, bir

²⁰⁷ *Tekvin*, 46/26-27.

²⁰⁸ *Tekvin*, 46/33-34.

²⁰⁹ M. Sait Şimşek, *a.g.e.*, I/83.

²¹⁰ M. Sait Şimşek, *aynı yer*; Taberi, *Tefsir*, XVIII/156.

²¹¹ *Kasas*, 28/4.

sene doğan çocukları öldürmek, ertesi sene doğacakları öldürmemek şeklinde değiştirmek zorunda kaldı.²¹² Ne de olsa İsrail oğulları, Mısır halkının işçi sınıfını oluşturuyordu. İşçilerini ve kölelerini yitirmeleri durumunda ayak işlerini kendileri yapmak zorunda kalacaklardı.²¹³

Kur'an-ı Kerim'de de Tevrat'ta Firavun gördüğü rüya ile ilgili bir işaret yoktur. Bunu söylemiş olmakla Firavunun sadık rüya(lar) gördüğü ve kâhinlerin da rüya yorumlama yönüyle gaybi bildiklerini kabul etmiş oluyoruz. **Bakara suresinin Firavun İsrail oğullarını öldürmesinden bahsettiği 49-50. Ayetlerindeki يُدَّبَحُونَ** ifadesi geniş zaman anlamı ifade etmektedir. Ayrıca bazı ayetlerde, çokluk ifade eden “*yüzebbihune*” formunun kullanılması öldürme işinin çokça yapıldığını göstermektedir.²¹⁴

Asıl sebebi, Tevrat İsrail oğullarının çoğalmaları ve bir düşman saldırısında düşman tarafına destek vermelerinden korkulması şeklinde özetlemektedir.²¹⁵ Ancak bazı İslamî kaynaklar bu görüşün doğru olmadığını söylemektedir.²¹⁶

İşte böyle bir zamanda Musa (a.s) Mısır'da dünyaya gelmiştir.

Kurani Kerim:

*“...Biz ise yeryüzünde güçsüz düşürülenlere iyilikte bulunmak, onları yeryüzünde önderler yapmak ve onları mirasçılar kılmak istiyorduk. Ve onlara yeryüzünde güç vermek ve Firavun, Haman ve askerlerine, onlardan (gelecek diye) korktukları şeyi göstermek istiyorduk.”*²¹⁷

Tevrat:

...Ve Mısır'ın kralı İbrani ebelerle konuştu... Ve şöyle dedi: - İbrani kadınlara ebelik yaptığınızda çocuklara bakın, eğer oğlansa öldürün, fakat kız ise o

²¹² Taberi, *Tefsir*, (Turkî), XVIII/149-152.

²¹³ M. Sait Şimşek, *a.g.e.*, I/85.

²¹⁴ M. Said Şimşek, *a.g.e.*, I/84-85.

²¹⁵ *Çıkış*, I/8-16.

²¹⁶ Bkz. İbni Kesir, Ebu'l-Feda İsmail(v. 774/1372), *Kıyasu'l-Enbiya* (Thk. Abdulhay el-Fermâvî), Kahire, 1997, s. 379.

²¹⁷ Kasas, 28/5-6.

yaşayacaktır.²¹⁸...Ve Kadın gebe kalıp bir erkek çocuğu doğurdu ve onun güzel olduğunu gördü. Üç ay onu gizledi.²¹⁹

Çağatayca Tefsir:

"« كيلتوروبتور لار كيم فرعون مصرنينگ قابله لاريني موكل ايتى بنى اسرائيل نينگ يوكلوك خاتون لاريغه واوزگا جمعى نى داغى الارغه موكل ايتى كيم يوكلوك خاتونى كيم اوغول توغورغاي فى الحال اولتورگاي . دايه كيم موسى عليه السلام باشيغه موكل ايردى، توغورور وقت دا حاضر بولدى وموسى عليه السلام نى توتى وانينگ يوزيدا باقيب انينگ جمالبيغه واله بولدى واولوغ محبتى اول توغولغاندين انينگ كونگلى دا پيدا بولدى، ايتى اى خاتون؛ غم يما كيم مين سينينگ سرّينگ نى آشكارا قيلماس مين وموكل لارغه ايتايين كيم اول خاتون اولوك قيزى توغدى، انى كوم دوک، اما شرط اول دوركيم سنينگ فرزندينگ نى هيچ كيشى قرينداش لار وقونگشى لار دين كورماگابيلار. موسى نينگ اناسى اوچ آى يا كوبراكي انى ياشوردى وقولى اول دور كيم توغاندين سونگ جمعى موكل لاردين اوزينى اول ايوگا سالديلار وموسى عليه السلام وموسى نينگ ايگاچى سى انى كوتاريب تنوريدا كيم نان پيشورماک اوچون اوت ياقيب ايرديلار سالدى. اول گروه اوغول نى كورماى اول ايودين چيقيب بارديلار وموسى اناسى تنورنينگ باشيغه كيليب كوردى ، اوت گل وريحان بولوب وموسى عليه السلام انينگ بيله اوينار ايردى.»²²⁰

Tercümesi:

"Musa (a.s) hakkında şöyle anlatılır: "Firavun Mısır'ın ebelerini ve birçok kimseyi görevlendirmiş ve onlara: "Beni İsrail'den, doğan her erkek çocuğu öldüreceklerini tembih etmişti. Hz. Musa'nın annesine tayin edilen ebe kadın Hz. Musa'nın doğumu sırasında yanında bulundu ve Musa doğduktan sonra onun yüzüne bakıp kalbinde ona karşı bir sevgi ve acıma hissi uyandı. Musa'nın annesine şöyle dedi: "Endişelenme! Ben senin sırrını kimseye söylemem, ebelere; "o kadın ölü bir kız doğurdu ve biz de onu gömdük" diyeceğim. Bir şartla ki komşu – akrabalardan kimse senin bir erkek çocuğun olduğunu öğrenmeyecek. Musa'nın anası doğurduktan sonra üç ay veya daha fazla bir süre onu gizledi. *Başka bir rivayete göre Musa doğduktan sonra Firavunun adamları eve girdiler Musa'ya bakan kadın Musa'ya, yanmakta olan tandıra attı. Bekçiler çocuğu görmeden evden çıkıp gittiler. Musa'nın annesi (onlar gittikten sonra) gelip tandıra baktı, bir de ne görsün; tandırdaki ateş gül ve çiçek olmuş Hz. Musa onlarla oynamaktadır...*"

²¹⁸ Çıkış, I/14-16.

²¹⁹ Çıkış, II/2-3.

²²⁰ Ç.T., v. 411, a-b.

Çağatayca Tefsirde anlatılan; “Firavun’un İsrail oğullarının içinde görevlendirdiği adamların Hz. Musa’nın evine geldiğinde Musa’ya bakan ebe kadının görevlilerden gizlemek için Musa’yı yanmakta olan tandıra atması ve onlar gittikten sonra gidip baktıklarında tandırdaki ateşin gül olması ve Musa’nın güller içinde yatması” haberini doğrulayacak mahiyette bir bilgi bulunmamaktadır.

7.2. Hz. Musa’nı Denize Bırakılması

Hz. Musa’nın annesine, Allah Teâlâ vahiy ederek Hz. Musayı emzirmesini, eğer onu korumaktan korkarsa onu nehre bırakmasını emretmekte, sonunda oğlunu tekrar ona geri döndüreceğini ve oğlu olan Hz. Musanın Resullerden olacağını bildirmektedir.

İlgili ayet-i kerime mealen şöyledir:

*“Musa’nın annesine: “ Onu emzir. Kendisi hakkında kaygılandığında da onu denize at. Endişe etme; çünkü biz onu tekrar sana vereceğiz ve onu elçilerden yapacağız” diye vahyettik. Derken Firavun ailesi kendilerine hem bir düşman hem de bir üzüntü kaynağı olmasını takdir ettiğimiz Musa’yı buldu. Kuşkusuz Firavun, Hâmân ve askerleri günahkârlar idiler. Firavun’un hanımı dedi ki: “ Benim ve senin neşe kaynağın olabilir. Ne olur onu öldürmeyin. **Hem belki bize bir faydası olur. Belki de onu evlat ediniriz.**” Onlar işin farkında değillerdi. Musa’nın annesinin gönlü bomboş olmuştu. İnananlardan olsun diye kalbini pekiştirmemiş olsaydık neredeyse olan biteni ifşa edecekti. Annesi kız kardeşine dedi ki: “ Onu takip et” Onlar farkında değildi; ama (kız) uzaktan onu gözetliyordu.”²²¹*

Tevrat:

“...Daha fazla gizleyemeyeceğini anlayınca, hasır bir sepet alıp katran ve ziftle sıvadı. İçine çocuğu yerleştirip Nil kıyısındaki sazlığa bıraktı. Çocuğun ablası kardeşine ne olacağını görmek için uzaktan gözlüyordu. O sırada firavunun kızı yıkanmak için ırmağa indi. Hizmetçileri ırmak kıyısında yürüyorlardı. Sazların arasındaki sepeti görünce, firavunun kızı onu getirmesi için hizmetçisini gönderdi. Sepeti açınca ağlayan çocuğu gördü. Ona acıyarak, “Bu bir İbrani çocuğu” dedi.

²²¹ Kasas, 28/7-11.

Çocuğun ablası firavunun kızına, “Gidip bir İbrani sütüne çağırayım mı?” diye sordu, “Senin için bebeği emzirsin. Firavunun kızı, “Olur” diye yanıtladı. Kız gidip bebeğin annesini çağırdı. Firavunun kızı kadına, “Bu bebeği al, benim için emzir, ücretin neyse veririm” dedi. Kadın bebeği alıp emzirdi. Çocuk büyüyünce, onu geri getirdi. Firavunun kızı çocuğu evlat edindi. “Onu sudan çıkardım” diyerek adını Musa” koydu.²²²

Tevrat’ın ifadesi de Kur’an-ı Kerim’inki ile hemen hemen aynıdır. Ancak sonradan tefsir kitaplarında bu haberle ilgili olarak bazı uydurma şeyler nakledilmiştir.

Çağatayca Tefsir:

«القصة انى ياشورون اسرار ايرديلار ودايم قورقونچلوق ودغدغه ليق ايردى اول جهت بيله كيم فرعونى لار بورونعى دين آرتوق تفحص وتجسس غه مشغول بولدى لار. بو وقت دا الهى الهامى انگا بيتى انداق كيم ايتور” وحى قيلدوق بيز يعنى الهام بيردوك بيز موسى نينگ أنه سى ساريغه كيم يعقوب اولادى دين ايردى عليه السلام انينگ آتى نوخابز وتيسير دا وعين المعانى دا يوخابز ايتيب دور لار، شاه تخت اوليدا وهر تقدير بيله الهام بيردوك انگا اولكيم سوت بير واسرا انى . بس چون قورقسانگ انگا وفهم قيلسانگ كيم كيشى لار بيلديلار وانينگ قسدين قيلغوسيدور لار. بس سالغيل انى . مراد نيل سويى دور يعنى اندين سونگ كيم انى صندوق دا قويغان بولغاي سين نيل سويى غه تاشلا وقورقمه كيم اول ضايع بولماغوسيدور وقايغورمه انينگ فراقيدا . درستلوق بيله بيز انينگ قايتار غوچى سيدور بيز سنينگ ساريغه آز زمانى دا وجهى بيله كيم سنينگ كونگلونگ تىلاگان ديك بولغاي وقيلغوچى بيز انى يبارگانلاردين ، يعنى انگا نبوت شرفين ارزانى توتقو ميز دور وچون موسى عليه السلام نينگ اناسى انگلادى كيم فرعونى لار بنى اسرائيل اوغلانلاريني نينگ تجسس وتفحصى دا مبالغه سى باردور لار درودگرىگا بووردى كيم عمران نينگ آشناسى ايدى ، صندوقى بيش قاريش، بيش قاريش دا يونغاي . اول درودگر جزبيل بن صبورا ايردى، فرعون نينگ عمى نينگ اوغلى . چون صندوقى نى توكاتى وموسى نينگ اناسيغه تابشوردى، انينگ خاطريره اوتى، انينگ ياش اوغلى باردور وتيلار كيم صندوق دا قيليب موكل لار دين قاچورغاي . فرعون نينگ قويغان كيشى سى نينگ قاشيغه كيليب تيلادى كيم حال صورتين ايتقاي ، تيلين باغلادى اوزنينگ قايتيب كيلدى ، تيلادى كيم فرعون قاشيغه باريب نام ليغى قيلغاي ، كوزى سوقور بولدى . بيلدى كيم اول اوغول كيم كاهن لار نشان بيريپ دور لار ، بو دور. فى الحال كورماى انگا ايمان كيلتوردى . وفرعون آلى نينگ مؤمنى اولدور وموسى نينگ اناسى صندوق نى قير سورتوب موسى نى اندا اوكلاتى . صندوق نينگ باشيني هم قير بيله بيركيتيب نيل رودى غه سالدى و فرعون غه قيزى ابرص بلاسيغه مبتلا بولوب كهانت اهلى ايتيب ايديلار كيم فلان كون نيل رودى دا

²²² Çıkış, II/3-11.

کیچیک باشلیغ انسانی تاپیلغای و بوعلت انینگ آغزی نینگ سوی بیله کیتغای . اول معین کوندا فرعون و خاتون وقیز وانینگ محرم لاری نیل رودی نینگ قیراغیغه کیلیب وعده ایتیلگان انسان نینگ انتظاریدین ایلنور ایردیلاز کیم ناگاه اول صندوق سو یوزیدا کوروندی ، فرعون ملازم لاریغه بویوردی کیم انی توتونکیزلار و کیلتورونگیزلار . بس توتی لار موسی نی فرعون نینگ کیشی لاری تا بولغای یا اولغای فرعون لاریغه دشمن ایرلار گا کیم انینگ سببی بیله غرق بولغایلاز والوغ قایغوخاتون لاریغه کیم الارنی برده توتقای یعنی عاقبت دشمن وقایغو بولور الارغه . درسلوق بیله کیم فرعون وهامان والارنینگ لشکر لاری هر ایکی سی گا بار ایردیلاز خطا ایشلیک لار . کیلتوربتور لار کیم صندوق نینگ باشینی آچیب موسی نی کوردیلار ، انینگ محبتی حاضرلار و ناظر لارنینگ کونگی دا پیدا بولدی وفرعون دغدغه قیلدی کیم بو توغولغان نیتاک اولتورماک دین قوتولوب بولماغای کیم اول توغولغان کیم ایتور ایردیلاز بو بولغای ! فرعون نینگ خاتونی ایتی کیم مین منجم لاردین ایشیتیب کیم فلان کیچه دا بو اولچه دین فرعون غه توغار ایردوک ، خاطر جمع بولوب دور ، ایللیک بو یاش اوغول دین کوتارگیل وقویغیل تا اوز قیزیمیزی انینگ بیله علاج قیلالینگ . بس پاره انینگ آغزی نینگ سوی دین برص نینگ سیریگا سورتی لار، فی الحال یخشی بولدی.»²²³

Tercümesi:

“... Musa'yu bir zamana kadar gizlediler ve ailesi sürekli bir korku ve panik içinde idi. Zira Firavuniler İsrail oğulları içinde öncekinden daha çok arama yapıyorlardı. Bu esnada İlahî bir ilham **Musa'nın annesine yetti. Nitekim o Hz. Yakub'un soyundandı** ve onun adı **“Nuhabz”dı**. Teysir ve Aynu'l-Meâni'de **“Yuhâbz”** şeklindedir. Her takdir ile biz ona ilham verdik; onu emzirmesini ve onu korumasını söyledik. Eğer onu korumaktan korkarsan ve Firavun adamlarının öğrenip, onu öldürmeye teşebbüs etmelerinden endişe edersen onu denize bırak. Burada kastedilen **“Nîl Nehri”dir. Yani onu bir sandıkta koy ve Nîl suyuna bırak! Onun kaybolmasından korkma. Çünkü durum senin gönlünün istediği gibi olacak. Biz onu Resullerden kılacağız. Yani biz onu nübüvvetle şereflendireceğiz. Musa'nın annesi gördü ki, Firavun'un adamları İsrail oğullarının çocuklarını araştırmada çok aşırı gidiyorlar; İmran'ın dostu olan bir marangoza beş karış boyunda bir sandık yapmasını buyurdu. Marangozun ismi Cezbîl b. Sabura idi ve Firavun'un amcasının oğlu idi. Sandığı yapıp Musa'nın anasına teslim ettikten sonra gönlüne geldi ki onun bir küçük çocuğu var ve onun içinde koyup bekçilerden kaçırarak. Firavun'un koyduğu adamların yanına gelip bunu ifşa etmek istedi, dili tutuldu. Geri döndü,**

²²³ Ç.T, v. 411, a-b; 412, a.

*Firavun huzuruna varıp bunu ispiyonculuk yapmak istedi, gözü kör oldu. Anladı ki kâhinlerin kendisinden bahsettikleri çocuk budur. Derhal görmeden ona iman etti. Firavun âlinin mümini²²⁴ budur. Musa'nın annesi Musa'yı o sandığa koyup uyuttu. Sandığın içini ve dışını ziftle sıvadı ve kapattı, sonra da nehre bıraktı. **Firavun'un kızı alaca hastalığına yakalanmıştı. Kâhinler: "filan gün Nil'den akıp gelen bir sandıktaki çocuğun ağzının suyundan ona sürerse iyileşir" diye söylemişlerdi.** Belirlenen günde Firavun ailesi Nil kenarına çıkmış ve gelecek çocuğu bekliyorlardı. Birden su yüzünde o sandık görüldü. Firavun, adamlarına o sandığı tutup getirmelerini buyurdu. Öyle ki sandığı açıp Musa'yı görünce onların hepsinin kalbinde ona karşı bir sevgi ve ülfet doğdu. Firavun hemen heyecana geldi ve şöyle dedi: "Bu çocuk nasıl oldu da öldürülmekten kurtuldu!? Ya kâhinlerin söyledikleri çocuk bu olsa? Firavun'un eşi: "Ben müneccim(astrolog)'ların: "Doğmasını beklediğimiz Firavun'un saltanatını yıkacak çocuktan filan gece rahat olduk, kurtulduk" dediklerini duydum. Bu küçük çocuktan elini çek! Bırak **kendi kızımızı onun sayesinde sağlığına kavuşturalım, " der. Sonra o çocuğun(Musa) ağzının suyundan –firavun'un kızının yarasına- sürdüler, derhal iyileşti."***

Rivayetlerin Tahlili:

Rivayetlere baktığımızda, Hz. Musa'nın annesinin Hz. Yakub'un soyundan geldiği ve adının da "Nuhabz" veya "Yuhabz" şeklinde olduğunu görüyoruz. Sa'lebi tefsirinde Musa'nın annesinin isminden "Yuhabz" şeklinde bahsedilmiştir.²²⁵ Müfessirimiz de muhtemelen Sa'lebi'den aktarmıştır. İbni Kesir ise Suheyliden aktardığı bir habere göre Musanın annesinin ismi "Ayariha" dir.²²⁶

Gene Hz. Musa'nın annesine sandık yapan kişinin Firavunun amcaoğlu olduğu ve İmran'ın dostu olduğu yönünde gelen haber de İsrailiyyat'tandır.

Kâhinlerin Firavunun alaca hastalığına yakalanmış kızının filan günde nehirden bir sandık içinde akıp gelecek olan bebeğin ağzının suyundan sürüldüğü takdirde iyileşeceğini söylemeleri ve belirlenen günde firavun ailesinin nehir kıyısında

²²⁴ Mümin Suresi, 40/28. İbni Kesirin Süddiden naklettiği bir habere göre bu adam Firaun'un amcaoğludur. Ancak bu adamın marangoz olması hakkında bir bilgiye ne sahih hadislerde ne Tavat' ta yer verilmiştir.

²²⁵ Sa'lebi, *Tefsir*, VII/233.

²²⁶ İbni Kesir, *Kıyasu'l-Enbiya*, s. 381.

beklemeleri ve... yönündeki haberler de gene İsrailiyat'tandır. Özellikle bu son haberi tasdik ettiğimizde kâhinlerin gaybi bildikleri ortaya çıkar. Hâlbuki Cenab-ı Allah gayb bilgisini kendisinden başkasına bildirmez.²²⁷

7.3.Samirî'nin İsrail Oğulları İçin Yaptığı Heykel

Hız. Musa, Allaha ibadet ve onun buyruklarını almak üzere Tur'a çekilmiş olduğu sırada İsrail oğulları yoldan çıkmış, Samiri isimli şahsın azdırması ve onun yaptığı altın buzağı heykeline tapmağa başlamışlardır. Kuran-ı Kerim'de bundan haber vermektedir.

İsrail oğulları, *"Musa'nın arkasından kavmi, tutmuş süs takılarından böğüren bir buzağı heykeli edinmişlerdi. O buzağının kendilerine bir söz söylemediğini ve bir yol göstermediğini görmemişler miydi? Fakat yine de onu tanrı edindiler ve zalimlerden oldular."*²²⁸ *Ve ne zaman ki yaptıklarından pişman olup da saptıklarının farkına vardılar; Rabbimiz bize acımaz ve bizi bağışlamazsa, kesinlikle kaybedenlerden oluruz" dediler. Musa kızgın ve üzgün bir halde kavminin yanına döndüğünde "Arkamdan çok kötü şeyler yapmışsınız! Rabbinizin emrinin acele gelmesini mi istediniz" dedi ve elindeki levhaları atıp kardeşinin saçlarından tuttu, kendine doğru çekmeye başladı. Kardeşi: "Ey anamın oğlu! Bu topluluk beni zayıf görüp, hırpaladı; düşmanları bana güldürme. Beni bu zalimler güruhuyla bir tutma!" dedi. Bunun üzerine Musa; Ey Rabbim! Beni ve kardeşimi bağışla, bize merhamet et! Sen merhametlilerin en merhametlisisin" dedi. Allah: "Doğrusu biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Sâmirî onları saptırdı" dedi. Hemen Musa öfkeli ve üzgün olarak kavmine döndü (onlara şöyle) dedi: "Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaat ile söz vermedi mi? Size bu süre mi çok uzun geldi, yoksa Rabbinizden size bir gazap inmesini arzu ettiniz de mi, bana olan vaadinizden caydınız?"²²⁹*

Tevrat:

"Ve kavim dağdan inmek için Musa'nın geciktiğini görünce, Harun'un yanına toplandı ve ona şöyle dediler: Kalk, bizim için bir ilah yap. Önümüzden gitsinler; çünkü Musa'ya bizi Mısırdan çıkararak bu adama, ne oldu bilmiyoruz ve Harun onlara

²²⁷ En'am, 6/59. "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır. Onu, Ondan başkası bilemez..."

²²⁸ A'raf, 7/148-151.

²²⁹ Taha, 20/85.

dedi: *Karılarınızın, oğullarınızın ve kızlarınızın kulaklarındaki altın küpeleri kırıp çıkarın ve onları bana getirin.*"²³⁰

Çağatayca Tefsir:

"« وتوتی لار موسی قومی یعنی یاسادی سامری وانینگ ایگراشگوچی لاری موسی علیه السلام بارغانیدین سونگ طورغه پیرایه لاریدین کیم قبطی لاردین عاریت آلیب ایردیبار بوزاوی . یعنی بوزاو صورتیدا بدنی جان سیز انگا آوازی سیغیر آوازی دیک . کیلتوروتور لار کیم بنی اسرائیل کیچه کیم مصردین چیقیب کیلور ایردیبار اول جهت دین کیم فرعون قومی الاردین خبر تابماغایلار بهانه یاسادیلار کیم بیزنینگ عروس لیغ لاریمیز باردور وانگا مشغول لوق کورساتور میز وهر بیرى اوز دوست لاری دین کیم فرعونى لار اراسیدا بار ایردیبار پیرایه عاریت آلیبار ودریادین اوتگان وقبطی لارنینگ غرق بولگانیدین سونگ اول حلی لار لارنینگ ایلیکیدا قالیب ایردی . چون موسی علیه السلام طور عزیمتی نی قیلدی ، سامری هارون علیه السلام خدمتی غه کیلدی وایتی ؛ بو عاریت پیرایه لار کیم بنی اسرائیل ایلیکیدا قالیب دور ساتیب آلور لار وساتار لار وتصرف الارغه حرام دور . هارون علیه السلام بو یوردی تا انی توگال بیغیشتوردیلار وسامری غه ایتی کیم سین بولارنی امانت بیله اسرا ! سامری آلتون وکومیش پیرایه لارنی تصرف دا کیلتوردی وماهر آلتون چی ایدی . بارچه سینی ایریتیب قالیب دا قویدی وشخصی وبوزاو صورتی بیله یاسادی . اما بدنی ایردی جان سیز . بس عملی ایتی کیم اندین آوازی چیقتی سیغیر آوازی دیک . وکیلورتورلار سامری فرعون غرق بولماق وقتى دا جبرئیل علیه السلام نی کوروب ایدی ، آتقه مینگان وانینگ آتی نینگ تویاغی آستی دین بیر اوج توفراق آلیب اوزی بیله ساقلار ایدی . همین کیم بوزاو شکلی قالیب دین چیقیب کیلدی ، بوتوفراق دین قدری انینگ آغزیغه قویدی، خدای اول بوزاونی تیرکوزدی وفریادقه کیلدی . ابن عباس رضی الله عنهما ایتور کیم چون بوزاونینگ اونی جمعی نینگ قولاغیغه بنی اسرائیل دین بییتی سجده گا توشتی ، اولکیم بوزاو الارغه سوز ایتماغای وامر ونهی قیلماغای ویول کورساتماگای الارغه بولی کیم بیر ییگا بیینگای."²³¹

Tercümesi:

“Ve Samiri, Musanın (a.s) Tur dağına varmasının ardından kavmi Mısır’dan çıkarken Kıptilerden ödünç aldıkları süs eşyalardan onlar için ses çıkaran cansız bir buzağı(heykeli) yaptı. Nakledildiğine göre İsrail oğulları gece Mısırdan çıkacakları vakit Mısır halkından süs eşyalarını ödünç almışlar ve onlara bizim düğünümüz var diye bahane uydurmuşlardı. Nehri geçince bu süs eşyalar onların ellerinde kalmıştı. Ne zamanki Musa (a.s) Tur dağına gitti; Samirî, Harun (a.s) yanına geldi ve şöyle

²³⁰ Çıkış, 32/1-2.

²³¹ Ç.T, v.169, a.

dedi: “ İsrail oğullarının ellerinde bulunan bu (altın ve gümüş) eşyaları almamız gerekir. Zira İsrail oğullarının o mallarda tasarrufu haramdır. Harun (a.s) İsrail oğullarının ellerinde bulunan o eşyaları toplattı ve Samiriye onları iyi muhafaza etsin diye teslim etti. Samiri usta kuyumcu idi. Hepsini eritip bir kalıpta koydu ve buzağı şeklinde cansız bir heykel yaptı. Ama ona öyle bir şey yaptı ki o heykel buzağı gibi ses çıkarıyordu. Anlatırlar ki Firavunun boğulacağı esnada Samiri Cebrail (a.s.)’ı at üstünde gördü ve onun atının ayak izlerinden bir avuç toprak alıp kendisiyle beraber saklar idi. Ne zamanki Samiri o heykeli yaptı, bu topraktan biraz onun ağzına koydu. Cenabı Allah o buzağıyı diriltti ve o da bağırmaya başladı. İbni Abbas ’tan nakledildiğine göre; buzağının sesi İsrail oğullarının kulağına vardığında derhal ona secdeye kapandılar. Öyle ki buzağı ne onlara söz söyleyebilirdi ne de onları doğru yola hidayet edebilirdi.”

Rivayetlerin Tahlili:

İsrailoğulları uzun müddet Mısır halkıyla birlikte yaşamışlardı, bu beraberlik onlarda derin izler bırakmıştı. Tevhit inancı çözülmüştü. Nitekim denizi geçince puta tapan bir kavim görmüş ve Hz. Musa’dan kendileri için de tapacakları bir put yapmasını istemişlerdi. Hz. Musa da onların bu isteklerine şiddetle karşı çıkmış ve onları azarlamıştı. Hz. Musa’nın Tura 40 günlüğüne gitmesi onlar için bir fırsat olmuş, Hz. Harun’un bütün itirazlarına rağmen bir buzağı heykeli yapıp ona tapmaya başlamışlardı.²³² Bu günkü Tevrat nüshasında söz konusu heykeli yapanın Hz. Harun olduğu²³³ anlatılmaktadır. Bu Allahın peygamberine büyük iftiradır. Bir peygamberin put yaparak şirk inancına hizmet etmesi düşünülemez. Tevrat’ta yer alan Hz. Harun’un kavmine tapınmaları için bir buzağı heykeli yapmış olduğu iddiası, Tevrat’ın tahrif edildiğinin bir delilidir.²³⁴

Başta tefsir kitapları olmak üzer bazı İslami eserlere baktığımızda Musanın (a.s) dağa gittiğinde kavmi için Samiri’nin yaptığı putta sanki Hz. Harun’un da bu işte onayı varmış gibi gösterilmiştir. Yukarıda geçtiği gibi Çağatayca Tefsirde de Hz. Harun Samiri’nin isteği üzerine ona İsrail oğullarının yanında bulunan altınları

²³² M. Said Şimşek, *a. g. e.*, II/331.

²³³ *Çıkış*, 32/1-5.

²³⁴ M. Said Şimek, aynı yer.

toplatıp vermiştir. Bu da Tevrat'ta Hz. Harun hakkında da anlatılanların farklı bir versiyonudur.

Gene Çağatayca Tefsirde ve bazı diğer tefsirlerde²³⁵ anlatılan şöyle bir olay vardır: Firavun ve ordusunun denize İsrail oğullarının arkasından gireceği esnada Samiri'nin Cebrail (a.s) firavun önünden bir kısırağa binerek geçtiğini görür. Cebrail(a.s)ın atının ayağının izinden bir avuç toprak alarak yanında saklar ve ne zamanki İsaril oğulları için buzağı heykelini yaptığında o topraktan buzağının ağzına biraz koyar ve buzağı ses çıkarmaya başlar. Bu haber ve Vehb b. Münebbih'ten gelen "buzağı heykelinin eti ve kanı olduğu, ancak hareket edemediği yönündeki haberlerin tümü İsrailiyattandır ve garip haberlerdir."²³⁶

7.4. Sebt Günü Yasağına Uymayanların Akıbeti

Bugün mevcut Tevrat nüshalarında hiç bahsedilmeyen bu hadiseye Kuran-ı Kerim birkaç yerde temas etmektedir. İsrail oğullarının tarihiyle alakalı olan bu hadise hakkında Araf Suresinde Peygamber'e Medine Yahudilerine sorması istenmektedir.²³⁷

İbni Abbas, Mücâhid, İkrime, Katade, Suddi ve diğerlerinden gelen bir habere göre bunlar, "Eyle halkı" idiler.²³⁸ Cenab-ı Allah haftanın bir günü yani Cumartesi avlanma yasağı getirmişti. Bunlar bu yasağı çiğnediler ve kendilerini uyarılarına da dinlemediler. Neticede Allah'ın azabı onları yakaladı ve hepsi maymuna dönüştüler.²³⁹

A'raf Suresinin ilgili ayeti mealen şöyledir:

"Onlara deniz kıyısında bulunan o kent halkının durumunu sor. Balıklar, avlanma yasağı bulunan cumartesi gününde onlara sürüyle geliyor, cumartesi günü gibi tazim etmedikleri günlerde ise gelmiyordu. Yoldan çıkmaları sebebiyle onları işte böyle sınıyorduk. Her ne zaman içlerinden bir topluluk, "Allahın helak edeceği

²³⁵ Örnek için bkz. Bagevi, Ebi Muahammed el-Hüseyin b. Mesud(v. 516/1123), *Mealimu't-Tenzil*(I-VIII), (Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd.), Daru Teyyibe, (1409 h.), V/51.

²³⁶ Sa'lebî, *Tefsir*, IV/285.

²³⁷ Konuyla ilgili diğer ayetler şunlardır: Bakara, 2/65-66; Nisa, 2/ 47.

²³⁸ Taberi, *Tefsir*, IX/90-91, III/492; *Durru'l-Mensur*, III/136.

²³⁹ İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, V/591-592.

veya şiddetli bir azaba uğratacağı kimselere ne diye öğüt veriyorsunuz” demişse de onlar şu cevabı vermişlerdi: “Rabbimiz katında bir mazeretimiz olsun; hem belki de onlar vazgeçerler. Votka ki yapılan nasihatleri unuttular. Biz de kötülükten menedenleri kurtardık, zulmederek haksızlığa sapanları ise yoldan çıkmış olmaları sebebiyle çetin bir azaba uğrattık. Azgınlık edip kendilerine yasaklananı çiğnedikleri için de onlara, aşâğılık maymunlar olun!” dedik.²⁴⁰

Çağatayca Tefsir:

«» بس اول وقت کیم بویون تارتی لار اول نیمه دین کیم تییلیب ایردیلار بالیغ اولماقدین . ایتوق بیز الارغه کیم بولونگیزلار میمون بیراق بولغانلار وامیدسیز لار رحمت دین . کیلتوروتور لار کیم تیغوچی لار اندین سونگ کیم الارنینگ پند قبول قیلماغیدین نومید بولدیلار اولتوروشماقنی قویوب اوز اویلار و آلالار ارا تامی تارتی لار وایشیکی اوز محله سیدا قویوب کیلور بارور الارنینگ اولتورور بیرلاریگا باغلا دیلار . بیرکون اوز محله سیدین چیقیب کیلادی لار وکیشی فاسق لار محله سیدین چیقیب کیلایدور ایدی . تفحص دا توشتی لار بارچه سینی تابتی لار میمون بولوب دور هر میمون اوز کیشیلار نینگ ایزیدین یغلا یورور ایدی ویوز الارنینگ تونیغه سوارار ایردی . اوچ کون تیرییک ایردیلار وتورتونچی کون اولدیلار .»²⁴¹

Tercümesi:

“Ne zamanki balık avlamaktan menedilmişlerdi, onlar bu yasağı çiğnediler. Biz de onlara “aşâğılık maymunlar olun ve Allahın rahmetinden ümitsizler olun” dedik. Öyle anlatırlar ki onlara engel olmaya çalışanlar onların söz dinlemediklerini gördüler, **onlarla kendileri arasında bir duvar çektiler** ve küçük bir kapı bıraktılar ve onu kapalı tuttular. Bir gün baktılar kimse görünmüyor. Gidip baksalar herkes maymuna dönüşmüş ve maymunlar kendi akrabalarından olanların peşine düşüp ağlar ve yüzlerini onların elbisesine sürerdi. Üç gün hayattaydılar ve dördüncü gün hepsi ölmüştü.”

Burada gene İsrail oğullarının Allahın emrine itaatsizlerinden bahsedilmektedir. Kitap ehlinin ellerinde bulunan Tevrat nüshalarında bu olay anlatılmamaktadır. Peygamber (a.s) Mekke’den Medine’ye gelince orada büyük Yahudi aşiretleriyle karşılaşır. Onların tarihi hakkında hiçbir şey de bilmeyen peygamber’den Cenab-ı Allah İsrail oğullarına “deniz kıyısında bulunan ve

²⁴⁰ A’raf, 7/163-166.

²⁴¹ Ç.T, v. 173, a.

cumartesi çalışma yasağını çiğneyen topluluğun durumunu sormasını istemektedir. Söz konusu topluluk, balık sürüleri haftanın cumartesi günleri kıyıya akın ederken; diğer günler kıyıya yanaşmayınca değişik hilelerle cumartesi günü çalışma yasağını delmişlerdi. Onlar için cumartesi günü yasağının getirilmesi ise dünyaya olan düşkünlükleri sebebiyle idi.

Sözü edilen topluluk Yahudilerin tarihinde olan ve onlara ait bir cemaat idi. Peygamberin bu konuda hiçbir bilgisi yoktu ve onlardan da kimseden bu konuda bir şey duymamıştı. Bunu Cenabı Allah ona bildirmektedir. Bu da onun peygamberliğinin bir delilidir. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde peygamberliğini ilan etmesi üzerinden on sene geçmişti. Bir kısım müşrikler ve peygambere muhalif olan insanlar ara sıra gidip Yahudilere peygamberden bahsederlerdi. Onlar da bu insanlar peygamberden bazı sorular sormalarını ve bu sorulara cevap verdiği takdirde onun gerçek peygamber olduğunu söylüyorlardı. İbni Abbas'tan gelen bir habere göre bir keresinde Kureyş peygamber(a.s)in gerçek peygamber olup olmadığını öğrenmek için ve bazı sorular sormak için “Nazr b. Haris”, Ukbe b. Ebi Mui't'i kitap ehlinde olan Medine Yahudi âlimlerine göndermişlerdir. Onlar ise Hz. Peygambere “*Ahsabı Kehf, Zülkarneyn ve Ruh*” hakkında sorular yöneltilmesini, Muhammed(a.s)in bu sorulara cevap verebilirse peygamberliğinin tasdik edileceğini aksi takdirde bir yalancıdan ibaret olduğunu söylemişler. Onlar da gelip peygambere bu sorulara sormuşlar, peygamber onlara yarın size cevap veririm demiş; fakat on beş güne kadar vahiy gelmemiş. On beşinci gün peygamber üzgün bir halde iken Hz. Cebrail Kehf suresiyle beraber gelmiştir. Bundan başka da Yahudilerin peygamber (a.s) ı zor durumda bıraktıkları ve ona ihanet ettikleri olmuştur.²⁴² Kanaatimiz o dur ki: “Cenabı Allah da Peygamber (a.s) Yahudilere “deniz kıyısında bulunan o kent halkının durumunu sor” demek suretiyle; onların geçmişte de peygamberlerini zor durumda bıraktıkları, onları uyarınları dinlemedikleri, Tevrat'ı keyiflerine göre değiştirdikleri ve dünyaya düşkünlükleri hatırlatılmaktadır.

²⁴² Suyûtî, Celaluddin Ebi Abdurrahman(v.911/1506), *Lübabü'n-Nukûl fi Esbabü'n-Nüzûl*, Beyrut, 1422/2002, s. 168.

Maymuna dönüşen kent halkı için bu gün elimizde mevcut bulunan Tevrat nüshalarında bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak sonradan ihtida etmiş olan bazı Yahudilerden gelen bir takım haberler var ki tefsir kitaplarında da söz konusu ayetin tefsiri mahiyetinde anlatılmaktadır. Mesela Çağatayca tefsirin müellifinin kaynağını belirtmeden aktardığı “Cumartesi çalışma yasağını çiğneyenleri uyarınların kendileriyle maymuna dönüşen insanlar arasına bir duvar örmeleri ve maymuna dönüşen insanların üç gün sonra hepsinin öldüğünü anlatan haber İbni Abbas’tan gelmektedir.²⁴³

7.5. Hz. Musa Döneminde Öldürülen Şahıs

Bakara suresi 67-74. ayetlerinde gene Yahudi tarihinin bir başka safhası anlatılmaktadır. Bir katil olayı ve bu olay üzerine vuku bulan bir mucize zikredilmektedir. Müfessirlerin İbni Abbas’a ve başka sahabilere atfen anlattıkları olayın özeti şöyledir: İsrail oğullarından bir adam vardı, onun çocuğu yoktu. Yeğeni, amcasının malına varis olmak için onu öldürdü, geceleyin komşu beldede yaşayan kabileden birinin kapısına bıraktı. Sabahleyin de amcasının, onlar tarafından öldürüldüğünü iddia ederek hem amcasından mirası, hem de iftira attığı adamlardan amcasının diyetini almak istedi. Ötekiler suçu kabul etmediler. İki taraf arasında niz’a başladı. Tam da birbirlerine gireceklerken içlerinden bir kişinin tavsiyesi ile Hz. Musa’ya başvurdular. Hz. Musa da vahye dayanarak onlara bir sığır kesmelerini ve sığırın bir parçasıyla maktule vurmalarını emretti. Onun tarif ettiği özellikte bir sığır bulup kestiler, onun bir parçasıyla maktule vurdular. Maktul dirildi ve kendisini kimin öldürdüğünü söyledi.²⁴⁴

Kur’an-ı Kerim’de ilgili ayetin meali şöyledir:

“Hani bir zamanlar Musa kavmine demişti ki Allah, size bir bakara (sığır) boğazlamanızı emrediyor. Onlar da "Sen bizimle eğleniyor, alay mı ediyorsun?" dediler. Musa da: "Böyle cahillerden biri olmaktan Allah'a sığınırım." dedi.²⁴⁵ ...»

Çağatayca Tefsir:

²⁴³ Sa’lebî, *Tefsir*, IV/298.

²⁴⁴ Suyûtî, Celaluddin Ebi Abdurrahman(v.911/1506), ed-*Durru'l-Mansur*, I/402; İbni Ebi'd-Dünya, Hafız Ebi Bekr (v. 281/895), *Men Âşe Ba'de'l-Mevt*, Thk. Ebu Ma'az Ayem ed-Dımakî, Maktebetu's-Sunne, Kahire, 1413/1993, s. 53.

²⁴⁵ Bakara, 2/67.

"«درستلوق بيله كيم خدای بويورور سيزگا اولكيم بسمل قيلغای سيزلار سيغيري تا بعضی اندين اولوك گا اورالينگ وتيريليب ايتقاي كيم اولتورگوچی سی انينگ كيم دور . ايتی لار موسى قومی آیا توتار سين بيزلارنى افسوس اهليغه يعنى بيزنينگ بيله مسخره ليق قيلورسين. بيز سوربيزكيم عامل نی كيم اولتوروتور وسين ايتور سين كيم سيغير اولتورونگيز لار...»"²⁴⁶

Tercümesi:

"...Musa(a.s) şöyle dedi: "Şüphesiz ki Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor. Ta ki onun bir parçasıyla o ölüye vuracaksınız ve oda dirilip kimin öldürdüğünü söyleyecektir." Onlar da dediler ki: " Sen bizimle dalga mı geçiyorsun? **Biz sana 'Âmil'i' kim öldürdü**" diye soruyoruz; sen bize "sığır kesin" diyorsun."

Bu hadise bağlamında İslami kaynaklarda ve tefsir kitaplarında detaya girilmiştir. Öldürülen şahsın ismi, ne işle uğraştığı, öldüren kişinin maktulun nesi olduğu vs. birçok şey anlatılmıştır. Atadan ve Suddiden gelen habere göre maktulun isminden "Âmil" diye bahsedilmiştir. Onun güzel bir kızı vardı. Kardeşinin oğlu onu öldürüp mirasına el koymak ve kızını kendi nikâhına almak istedi.²⁴⁷

7.6. Kesilen Sığırın Adı ve Ölüye Vurulan Et Parçası

Bir sığır kemeleri ile memur edildiklerinde İsrailoğulları bu emre hemen yanaşmadılar. İş yokuşa sürüklemek için bahaneler aradılar. Onlar kesilecek sığır hakkında soru sordukça emir de zorlaştırıldı. Başta herhangi bir sığır kesmiş olsalardı, emri yerine getirmiş olurlardı, ama yapmadılar.²⁴⁸

"Onların, kesilecek sığırın niteliklerine dair sordukları onca soru, sığır kültürünün kendilerine ne kadar derin bir etki yaptığını gösterir. Bu kutsallık duygusundan kurtulmaları için de önlerine, en fazla değer verdikleri sığırın nitelikleri konuldu."²⁴⁹

"Musa, "Rabbim buyuruyor ki o, ne çiftte koşulup tarla süren, ne de ekin sulayan, ne de salma gezen ve hiç alacası olmayan bir sığırdır". Onlar da: "İşte tam

²⁴⁶ Ç.T., v. 10, a.

²⁴⁷ Sa'leb'i, Tefsir, I/213.

²⁴⁸ M. Sait Şimşek, a.g.e., I/105-106.

²⁴⁹ M. Sait Şimşek, a. g. e., I/106.

şimdi gerçeği ortaya koydun." dediler. Nihayet onu bulup boğazladılar. Az kalsın yapmayacaklardı." ²⁵⁰

Çağatayca Tefsir:

"...»اول سيغير مذبحه آتليغ ايدى وپرهيزگار بيگيتى نينگ ايلكيدا ايدى كيم اناسى نينگ خدمتى نى قيلور ايردى. القصة بنى اسرائيل ساتيب آلديلار انى انگا كيم انينگ تيرى سين قيزيل يارماق قه تولدور غايلار . بس اولتورديلار انى . ونكته انينگ اولتورماكيدا بوزاوغه تاپينغوچى لار نينگ سرزنشى ايدى الارغه كورساتى كيم اوشبو نوع اولچه سيزلار تاپينيب سيزلار بوغوزلاماق قابلى دور نه عبادت لايقى." ²⁵¹

Tercümesi:

"... Ve o sığırın adı 'Muzabbih'e' idi. Annesinin hizmetine bakan *dindâr* bir gence aitti. İsrail oğulları onu satın aldıktan sonra onun derisini altınla doldurup verdiler. O ineğin kesilmesindeki nükte /amaç buzağıya tapınanları yermekti. Yani onlara sanki şöyle denilmek isteniyordu: "Tapmakta olduğunuz bu şey(hayvan); ibadete değil, kesilmeye daha uygundur".

"Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki; o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır." Onlar, "İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin" dediler. Nihayet o sığırı kestiler. Neredeyse bunu yapmayacaklardı." ²⁵²

Çağatayca Tefsir:

"»بس ايتوق بيز كيم اورونگيز لار سيزلار اول اولوك گا كيم عامل دور اول سيغير نينگ بير پارچه سى بيله كيم قويروق نينگ توبى بولغاي ، يا تيل يا قولاق هر تقدير بيله . چون انگا اورديلار تيريلدى وقان انينگ بوينى دين آقار ايردى واوزينى اولتورگان لار نينگ آتى نى ايتى واول ايكى، انينگ آغا اينى سينينگ اوغلانلارى ايرديلار كيم مال واسطه سى بيله توزگا ايلتيب اولتوروب ايرديلار والار نينگ آتى نى ايتقاندين سونگ فى الحال يغيلىدى واولدى . انداق كيم بو اولوك نى تيركوزدى ، تيركوزور خدای بارچه اولوك لارنى وكورساتور سيزلارگا ، خطاب اول جماعه غه دور كيم عامل تيركوزماكى نينگ مجلسى دا حاضر ايرديلار وبولا آلور كيم حضرت رسالت زمان داغى منكرلاريغه كيم حشر انكارى قيلمانگيزلار كيم آخر خدای سيزلارگا كورساتور اوز قدرتى نينگ دليل لارينى تيركوزماك دا . مگر بولغاي سيزلار ، ساغيش قيلغاي

²⁵⁰ Bakara, 2/71.

²⁵¹ Ç. T. 10, b.

²⁵² Bakara, 2/71.

سيزلار وتابقای سيزلار كيشی كيم قدرتی باردور ونفسینی تیرکوزماک دا . هر آیینه بارچه نفس لارنینگ تیرکوزماک دا قادر بولغوسیدور.»²⁵³

Tercümesi:

“Kesilen sığırın etinin bir parçasıyla siz maktule (onun adı Âmil idi) vurun” diye buyurduk. *O vurulan et parçası; kuyruğun dibinden bir parçaydı* – dil veya kulak diyenler de var, her ne ise – ölüye vurdular. Maktulun kanı boynundan akar idi. O ayağa kalktı ve kendisini kimin öldürdüğünü söyledi. Ölürenler kendi kardeşinin çocuklarıydı. Malı bahane edip bir yere götürüp öldürmüşlerdi. Katillerin ismini söyledikten sonra tekrar yığıldı ve öldü. Öyle ki bu ölüyü diriltti Cenabı Allah. Nitekim bütün ölüleri diriltir ve size öldükten sonra tekrar diriltmenin mümkün olacağını gösterir. Bu hitap her ne kadar özelde o mecliste bulunanlara olsa da Hz. Peygamber döneminde haşri inkâr eden kimseleri de kapsar. Yani sizin inkâr ettiğiniz bu tekrar diriltmeye Cenab-ı Allah her zaman gücü yetendir.”

Fakat bu ayette özelliklerinden bahsedilen sığırın daha fazla açıklığa kavuşmasını isteyen bazı Müslüman yazarlarımız kesilen sığırın kimden satın alındığı, sığırın adının ne olduğu ve maktule vurulan et parçası hakkında ayrıntılı bir hayli açıklama yapma gereği duymuşlardır. Bu konudaki rivayetler Ata’dan ve Süddi’den gelmektedir.²⁵⁴ Bu konuda Kur’an’ın haber verdiğinin dışında açıklama babında gelen haberlerin tümünün İsrailiyyat’tan olduğu anlaşılmaktadır.

7.7. Hz. Musa ve Hızır Kıssası

İslamî literatürde “Musa ve Hızır Kıssası” olarak meşhur olmuş olan bu kıssada sadece Hz. Musa bilinmektedir. Hızır’ın kimliği ise ihtilaflıdır. Hakkında birçok şey söylenmektedir. Ancak hadis kitaplarında bu kulun isminden “Hızır” diye bahsedilmektedir.²⁵⁵ Hızır denmesinin sebebi; geçtiği yerin yemyeşil olması, Mücahid’den gelen bir habere göre namaz kıldığı yerin yeşillik olmasındandır.²⁵⁶

²⁵³ Ç.T., 10, b., 11, a.

²⁵⁴ Sa’lebî, *Tefsir*, 1/219.

²⁵⁵ *Buharî*, hadis: 3150; *Müsned*, II/312; *Tirmizî*, Hadis: 3151; *İbni Hibban*, Hadis: 6189.

²⁵⁶ Sa’lebi, Ebi İshak en-Neysapûrî(v.427/1035), *Kıyasu’l-Enbiya*, (*Araisu’l-Mecalis*), nş. Kazî İbrahim Sikenderkul vd., *Hayderi Matba’asi*, *Mombai*, 1294 h., s. 297; Çelebî, İlyas, *DİA*, “Hızır” md., XVII/406-408.

Hızır konusu başta Buhâri ve Müslim olmak üzere Tirmizi, İbni Mace ve Ahmed b. Hanbel'in hadis kitaplarının çeşitli bölümlerinde geçmekte, bunlarda Kehf suresindeki bilgiler tekrar edildikten sonra başka bilgiler de verilmektedir.

Kuran-ı Kerim'de Hz. Musa ile bu Salih kul arasında geçen olayın –özellikle de işari- tefsir kitaplarında detaylandırıldığını görmekteyiz. Musa ve Hızır kıssası, başlangıcından beri en çok tasavvuf çevrelerini ilgilendirmiştir. Bunun sebebi, kıssanın adeta tasavvufun iki ana ilkesi olan “irşadı” ve “ilm’i-ledün”nü temsil etmiş olmasıdır. Zira kıssada Allahın, kendisine Hz. Musa'nın bilmediği bir ilim(ledünni ilim) verdiği kul, Musa'ya kılavuzluk(irşad) yapmaktadır. Kıssa bundan dolayı daha hicri üçüncü yüzyıldan itibaren tasavvuf çevrelerinde özel bir ilgiye mazhar olmuş ve buna uygun bir yorum **getirilmiştir.**²⁵⁷

Mutasavvıflar genellikle Hızır'ın veli olduğunu kabul etmişlerdir. Onu melek veya peygamber olarak tanıtan rivayetleri muteber **saymamışlardır.**²⁵⁸

İlgili ayet-i kerime mealen şöyledir:

“...**(Muhammed!)** Bir vakit Musa genç adamına demişti ki: *"İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar gideceğim yahut senelerce gideceğim."*²⁵⁹

Çağatayca Tefsir:

"« كيلتوروتور لاركيم موسى عليه السلام فرعونى لار نينگ هلاكيدين سونگ بنى اسرائيل نى جمع قىليب خطبه او قودى كيم **فغان ايشيتگوجى لاردين حقيقتى** وبارچه اول كلمه لارنينگ اداسيدا وانينگ معنى لارى وحقايقى نينگ تأملى دا متحير بولديلار . بير او قوم اولوغلاريدىن ايتى ؛ يا كلیم الله هيچ كيشى بولغاي بير يوزيدىن سيندين دانا راق ؟ موسى عليه السلام ايتى بيلماس مين بو دنيا دا اوزوم دين داناراغى . وايتور لار انينگ مبارك ضميريدا بوصورت اوتى **آن سيز** كيم انينگ بيله تلفظ قىلغاي . حق سبحانه انگا وحى يباردى كيم بيرىگا **مجمع البحرين** دا بنده دور كيم اختصاص بيريب بيز انگا خاص علم بيله ، بارغىل اوزگا خاص لارينگدين بير او بيله وانينگ منزلى گا چه واوزونگ بيله بريان باليغ ايلتگيل كيم اول سيني يول كورساتگوجى دور . حضرت موسى عليه السلام يراق قىليب يوز يولغه كيلتوردى . چون ايتى موسى اوزى نينگ شاگردى وخادميغه يعنى يوشع بن نون غه عليه السلام تىلاكيگا هميشه بارغوم دور تا بيتگاي مين مجمع

²⁵⁷ Süleyman Uludağ, "Hızır", DiA, XVII/409-410.

²⁵⁸ Abu Abdurrahman es-Sulemi, s. 31-34; Kuşeyrî, Abdulkarim b. Havazin(v. 465/1072), Latâifu'l-İşârât(I-IV, Thk. Munir Abdurrahmalim Mahmud vd.), Mektebe et- Tefikiyye, ts. IV/76.

²⁵⁹ Kehf, 18/60.

البحرين غه كيم انينگ بيرى دور اول ملتقى فارس وروم بحريغه دور ملتقى ايدى. ايتورلار اول بير افريقيه دين دور وزادالمسير دا مغرب طنجه سى و كيلتورتورلار و شروان دربندينى داغى ايتيب دور.»²⁶⁰

Tercümesi:

“Nakledildiğine göre Musa(a.s), Firavun ve halkı helak edildikten sonra kavmini toplayıp onlara bir hutbe okudu, herkes bu sözlerin derin anlamları karşısında şaşırıldılar ve hayrette kaldılar. Kavmin ileri gelenlerinden birisi ayağa kalkıp şöyle dedi: “Ey Musa! Yeryüzünde senden bilgili kim var ki? Hz. Musa: “Benden bilgisini görmedim” dedi. Bunu söylerken; “Benden daha bilgili kimse var mı bu dünyada” diye kalbinden geçirdi. Hak Teâlâ o esnada: “İki denizin bitiştiği yerde kendisine katımızdan –özel- bilgi verilen bir kulumuz var, kendi yakınlarından birini yanına al ve onun yanına var ve yanında pişirilmiş balık al o sana yol gösterir” diye vahiy gönderdi. Hz. Musa hazırlık yapıp yola çıktı. Yolda hizmetçisi Yuşa b. Nun’a: “Ben iki denizin bitiştiği yerde –Fars ve Rum denizidir- birini aramaya gidiyorum. **Bir rivayete göre o yer Afrika bölgesinde bir yerdir. Zadu’l-Mesir’de Mağrib’in Tanca şehri diye geçer. Bir diğer rivayete göre Şirvan barajının olduğu yerdir.**”

7.8. Hızır’ın Öldürdüğü Çocuk

“Yine gittiler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında o kul hemen onu öldürdü. Musa: “Kıyas olmadan masum bir cana nasıl kıyarsın? Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın” dedi. O kul dedi ki: “Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin demedim mi sana?” (Musa) dedi ki: “Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam bana arkadaş olma! Hakikaten benim tarafımdan ileri sürülebilecek son mazerete ulaştın. Bunun üzerine yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yemek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındılar. Derken orada yıkılmak üzere olan bir duvar buldular. O kul hemen onu doğrulttu. Musa: “İsteseydin elbet buna karşı bir ücret alırdın” dedi. O dedi ki: “İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim.” Gemi, denizde çalışan bir kaç yoksula aitti. Onu kusurlu kılmak istedim, çünkü onların ilerisinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı. Oğlana

²⁶⁰ Ç.T., v. 314., a.

gelince, onun ana-babası mümin kimselerdi. Çocuğun onları azgınlık ve inkâra sürüklemesinden korktuk.²⁶¹

Çağatayca Tefsir:

"...» بس کیمه دین چیقیب باردیلار تا کینتی گا بییتی لار . کینت نینگ تاشیدا جمعی کیچیک یاش اوغلانلار اوینار ایردیلار ، اوغولی زیبا یوزلوق ، بییک بویوق ، انینگ ایرنیدا مبعی ظاهر بولغان، انینگ آتی خوش "لودخسرو" وانینگ اتاسینینگ آتی "تلاث" یا "گماردی" وانینگ اناسینینگ آتی "شاهویه" یا "رحما" . الارنینگ اراسیدا ایردی وموسی وخضر علیهما السلام بارور ایردیلار تا چون کوردیلار اوغولی نی کیم یاد قیلدوق بیز . خضر علیه السلام اوز یارلاری اراسیدین تیلاب تامی نینگ سونگیدا ایلتی . بس اولتوردی انی بوغوزلاب باغوب . ایتی موسی آیا اولتوردونگ سین اریغ نفسی نی کیم اولتورولگان بولغای ، یعنی اول پاک ایردی اولتورماک دین حق سیز . یعنی قصاص سیز نیتاک اولتوردونگ . هر آینه کیلتوردونگ سین پسندیده سیز نیمه نی .

بس اوتی لار وباردیلار تاچون کیلدیلار کینتی **اهلیگا کیم انطاکیه** ایردی واول کینت نینگ اهل کیچه کیم بولور ایدی دروازه نی باغلار ایردی لار وهیچ کیشی اوچون آچماس ایردیلار . آقشام نمازی ایردی کیم موسی وخضر علیهما السلام اول کینتگا بییتیپ تیلا دیلار کیم کینتگا کیرگیلار ، کیشی دروازه آچمادی ، آش تیلا دی اول کینت نینگ اهلیدین وایتی لار موندا غریب یتیب بیز وآچ داغی بار بیز ؛ چون بیزگا کینت دا بیر بیرمادینگیز لار ، باری بیزنینگ اوچون طعام بیارینگیز! بس باش تارتی لار اول قریه نینگ اهلی اندین کیم الارنی مهمانلیغ قیلغایلار . الار کیچه آچ کینت نینگ تاشیدا ایردیلار وتانگدا یوز یولغه قویدیلار...»²⁶²

“... (Musa ile Hızır) gemiden indikten sonra bir kente vardılar. **O kentin dışında küçük çocuklar oynamaktaydı. Onların arasından yakışıklı, uzun boylu, bıyıkları yeni görünmeye başlamış, adı 'Lud-ı Husrev', babasının adı 'Telas' ya 'Gumardi' idi; annesinin adı 'Şahviye' ya Rahma idi. O da çocuklar arasında oyunla meşguldü. Hızır'la Musa geliyorlardı. Hızır söz konusu çocuğu çağırıp bir dama götürdü ve oracıkta boğup öldürdü. Musa: “sen günahsız bir kimseyi sebepsiz nasıl öldürürsün? ! diye itiraz etti. Şüphesiz sen nahoş bir iş yaptın,” dedi.**

...daha sonra bir kente geldiler oraya **Antakya** deniyordu. O kent ahalisi gece olunca şehir kapılarını kapatırlar ve dışarıdan gelen kimse için şehir kapılarını açmazlardı. Akşam namazı idi; Musa ve Hızır (a.s) o kentin yakınına geldiler ve içeri girmek istediler, ancak bekçi kapıyı onlara açmadı. Yemek istediler, yemek de

²⁶¹ *Kehf*, 18/74-80.

²⁶² *Ç.T.* v. 316, a.

vermediler. Musa ile Hızır onlara: “yer vermediniz, bari yemek verin! Uzak yoldan geliyoruz, açız” dediler. Ahali onları misafir etmekten de çekindiler. Onlar geceyi şehir dışında aç geçirdiler. Sabah erkenden yola koyuldular...”

Rivayetlerin Tahlili:

Hakkında birçok menkıbe söylenen Hızır'ın Kur'an-ı Kerim'de gerçekte kim olduğu belirtilmediği gibi Musanın (a.s) uşağıyla nereye ve ne zaman bu yolculuğa çıktığı da açıkça anlatılmamıştır.

Ayetlerin anlatımından anlaşılan, Hz. Musa'nın iki denizin birleştiği yere gitmesi ve orada karşılaşacağı kimseden bir şeyler öğreneceği, önceden Allah tarafından ona bunun söylendiğini gösterir. Dolayısıyla bu yolculuğun amacı bazı konularda Hz. Musa'nın eğitilmesidir. Bu sebeple o uşağını yanına alır ve yolculuğa çıkar. Hz. Musa gayet heyecanlıdır ve söylenen yere gitme konusunda da gayet azimlidir. Muhtemelen gideceği yerin mesafesini de iyi bilmemektedir. Bu sebeple iki denizin birleştiği yere vardıklarında, balıklarını unuturlar; o da sıyrılıp denizdeki bir menfezden yoluna gitmiştir.

İki denizin birleştiği yere gelmişler, görecekleri kişiyi orada göremeyince de biraz daha yola devam etmişler. Bir şeyler yemek üzere mola verdiklerinde beraberlerinde taşıdıkları balığı kaybettiklerinin farkına varmışlar. Aslında uşak balığın denize dalarak kaçtığını görmüş ama bunu Hz. Musa'ya söylemeyi unutmuştu. Balığın nerede kaçıp gittiğini söyleyince Hz. Musa buluşma yerinin orası olduğunu söylemiştir. Geldikleri yolu izleyerek geri dönerler ve aradıkları kişiyi de orada bulurlar.²⁶³

Kıssada sözü edilen iki denizin birleştiği yer ve şahıstan Kur'an-ı Kerim söz etmemektedir. Buranın neresi olduğu bilinmemektedir. Bu kişinin Allah'ın kullarından biri olduğu söylenmektedir. Rivayetlerde ise bu kişinin adının Hızır olduğu belirtilmektedir. Çağatayca Tefsir'de Fars-Rum denizi, Afrika bölgesi, Mağrib'in Tanca şehri ve Şirvan Barajı şeklinde dört yerin isminden söz

²⁶³ Şimşek, a. g. e., III/279.

edilmektedir. Mucahid ve Katade Fars ve Rum denizinin birleştiği yer demiştir.²⁶⁴ Neresi olduğu bilinmeyen bu yer hakkında söylenenler, geybı taşlamaktan öteye gitmez.

İnsanların akıllarının esrarengiz şeylere yatkın olması, bu tür menkıbevi şeyleri dinlemekten zevk almaları kıssacıların da işine gelmiş ve birçok şey de kendilerinden katarak kıssayı güzel bir üslupla insanlara anlatmışlardır.

“Kuşkusuz bu rivayetlerin sahih olanları vardır, olmayanları da vardır. Ancak sahih olduğu söylenen rivayetlerde de kelime değişiklikleri olması kaçınılmazdır. Özellikle bu kıssa ile ilgili sahih olduğu söylenen rivayetler çok uzun olduklarından söz konusu ettiğimiz hususlar bu rivayetlerde fazlasıyla vardır.”²⁶⁵

Gene tefsir kitaplarında Hızır’ın öldürdüğü çocuğun ismi, babasının ve annesinin ismi, Hızır’ın onu nasıl öldürdüğü yolunda anlatılan haberler vardır. Bunların İsrailiyyat’tan olduğu açıkça bellidir.²⁶⁶

8. Hz. Davut Hakkındaki Haberler

Davut (a.s) İsaril oğullarına gönderilen ve kendisine Zebur verğilen peygamberdir. Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde Hz. Davud’un çeşitli özellikleri belirtilmekle beraber gerek soy kütüğü gerekse hayat hikâyesiyle ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Bu konuda diğer İslami kaynaklarda yer alan bilgiler de İsrailiyyat türünden olup Kitab-ı Mukaddes’teki malumata büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.²⁶⁷

Kitab-ı Mukaddes’te onun, Hz. İbrahime kadar varan şeceresi yer alır.²⁶⁸ Gene K.Mukaddes’te ve İslami kaynaklarda onun bazı özellikleri anlatılmaktadır.²⁶⁹

²⁶⁴ Taberî, *Tefsir* (Turkî), XV/309.

²⁶⁵ Şimşek, *a. g. e.*, III/277-278;

²⁶⁶ Ebi Muhammed Abdulhak b. Galib İbni Atıyye el-Enduûsî(v. 546/1151), *el-Muharreru'l- Vecîz Fi Tefsîr Kitabi'l-Aziz*(I-VI),(Thk. Abdissalam Abdışşafi Muhammed), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, III/527.

²⁶⁷ Harman, Ömer Faruk, *DİA*, “Davut”, IX/21-23.

²⁶⁸ Bkz. *Semuel*, XVI/13; *Rut*, IV/18-22; *Matta*, I/1-6; *Luka*, III/31-35.

²⁶⁹ “Kitabı Mukaddes’te, onun iyi çeng çaldığı, cesur bir yiğit olduğu, sözünde tutarlı ve yakışıklı olduğu(I. *Semuel*, XVI/18), İslami kaynaklarda, bedeni ve saçı kızıl, mavi gözlü, az saçlı, kısa boylu(Taberî, *Tarih*, I/476-477), kısa boylu, sarı benizli ve mavi gözlü olduğu(Sa’lebi, *Araisu'l-Mecâlis*, s. 206) yönde rivayetler bulunmaktadır.

Davut ve Süleyman (a.s), hakkında en çok israiliyyat nakledilen peygamberlerdendir. Davud ve Süleyman (a.s) Kuran-ı Kerim’de peygamberler zümresinden sayılırken kendisine Zebur verildiği anlatılır. Tevrat’ta ondan peygamber olarak değil, sadece kral olarak yâd edilir. Ebu Hüreyreden gelen bir habere göre Hz. Peygamber: “*Davud’a (Zebur’u) okumak kolaylaştırıldı, öyle ki bineğinin hazırlanıp eğrlenmesini emrederdi, bineğine eğer vurulmazdan önce, okunanı okuyuverirdi. Kendisi sadece elinin emeğini yerdı*”, buyurmuştur.²⁷⁰

Gene Kuran-ı Kerim’de Hz. Davud’dan ilk defa, Calut’u öldürmesi münasebetiyle şu şekilde bahedilmiştir: “*Talut’un askerleri Calut’un askerlerine karşı çıktıklarında şöyle dediler: Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam tut ve kâfir millete karşı bize yardım et*”, derken Allahın izniyle onları buzuguna uğrattılar. Davud da Calut’u öldürdü.”²⁷¹

Bu ayet ışığında da İslami kaynaklarda Hz. Davudla ilgili birçok şey nakledilmiştir. Ancak konunun genişlemesi endişesinden biz onlara girmeyeceğiz.²⁷²

Kur’an-ı Kerimde, Calut’u öldürmesinden sonra Davut (a.s)’a hükümdürlük ve ailesine ilim, hikmet, peygamberlik ve saltanat verildiği bildirilir.²⁷³ Onlara, kuşların dilinin öğretildiğinden²⁷⁴ ve yeryüzünde hiçbir beşere verilmeyen birçok meziyetler verildiğinden gene Kuranın birçok yerinde bahsedilmektedir.²⁷⁵ İsrail oğulları tarihinde Peygamberlikle hükümdarlık ilk defa Davud (a.s) şahsında bir araya gelmiştir.²⁷⁶ “*Şüphesiz biz Davud’a ve Süleyman’a ilim verdik. “Bizi mümin kullarından birçoğuna üstün kılan Allaha hamd olsun” dediler. Ve Süleyman da Davud’un yerine geçmiş ve demişti ki: “Ey insanlar bize kuşların dili öğretildi ve bize herşeyden verildi. Şüphesiz ki apaçık lütuf budur.*”²⁷⁷

²⁷⁰ Buhari, Enbiya, 1426.

²⁷¹ Bakara, 2/259-251.

²⁷² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Taberi, *Tarih*, I/476-478; Sa’lebi, *Araisu’l-Mecâlis*, s. 206-207; *I. Semuel*, XVI/1-13.

²⁷³ Bakara, 2/251.

²⁷⁴ Dağlar ve kuşların Hz. Davudla beraber Allahı tesbih etmişler, onları, Cenabı Allah Davudun emrine vermiş, onlar sabah akşam onun tesbihine katılmışlardır. (*Enbiya*, 79; *Sebe*, 10; *Sad*, 18-19)

²⁷⁵ *Enbiya*, 80; *Sebe*, 34; *Sad*, 17-20,25;

²⁷⁶ İbni Kesir, *Kıyasu’l-Enbiya*, s. 248.

²⁷⁷ *Neml*, 27/16-17.

Kuran-ı Kerim Hz. Davud ve Süleyman'ın kendilerine verilen nimetler konusunda Cenab-ı Allah'a hamd ettiklerini zikreder. Gene Hz. Davudun ibadete çok düşkün oluşu, günah işlemekten titizlikle kaçındığı, Allahı çok zikrettiği ve Hz. Peygamberin Davudun (a.s) kıldığı namazı övdüğü nakledilir.²⁷⁸

Fakat Hz. Davud ve Süleyman hakkında ehli kitap çevreden İslami kültüre çokça asılsız haberler girmiştir. Muteber tefsir kitaplarında Hz. Davud ve Süleyman(a.s)la ilgili bir hayli rivayet vardır. Biz burada sadece Çağatayca Tefsirdekileri ele alıp değerlendirmeye çalışacağız. Örneğin: Neml Suresi 16-17. ayetleri ile ilgili olarak; *Çağatayca Tefsirde Davut (a.s) hakkında şöyle bir olay anlatılır:*

«میراث آلدی سلیمان داود دین نبوت یا علمی وایتیب دور لار ملک گا انینگ بیله کیم قایم مقامی اول بولغای اوزگا اوغلانلاریدین باشقه . ایتور لار داود علیه السلام غه اون توقوز اوغولی ایردی وهر بیر یگا مُلک داعیه سی بار ایردی . حق سبحانه نامه مهر قیلیب کوکدین یباردی واندانچه مسئله یاد قیلدی وویوردی کیم هر کیم سینینگ اوغلانلارینگ دین بو مسئله لارگا جواب بیرسه سیندین سونگ مُلک وارثی بولغای . داود علیه السلام اوغلانلارینی یغیب واحبار و اشراف نی حاضر قیلیب مسئله لارنی اوغلانلاریغه ایتی کیم سبز ایتینگیز لار نیمه لارنینگ یاقو راغی قایسی دور ونیمه لارنینگ بیراق راقی نی دور وقایسی دور ؟ اولکیم انینگ بیله انس کوبراک دور ؟ ونی دور وحشت اندین آرتوق راق دور وقایسی دور لار ایکی قایم وایکی مختلف وایکی دشمن وقایسی ایش دور کیم انینگ سونگی یخشی دور وقایسی ایش دور کیم انینگ سونگی یمان دور ؟ داود علیه السلام نینگ اوغلانلاری جوابدین عاجز کیدیلار. سلیمان علیه السلام : نیمه اگر اجازت بولسه مین جواب ایتیین ! داود علیه السلام انگا اجازت بیردی. و سلیمان علیه السلام : نیمه لارنینگ یاقو راغی آدمی غه آخرت دور ونیمه لارنینگ بیراق راغی اولچه اوتار دنیا دین ونیمه لارنینگ انسی آدمی نینگ بدنی دور روح بیله ونیمه لارنینگ وحشت لیغ راغی خالی بدن روح دین ، اما قایم لار بیر وکوک دور لار و مختلف لار کیچه وکوندوز وایکی دشمن اولوم و تیریکلیک و ایشی کیم سونگی انینگ محمود دور ، اوگوک لوک دور ، حلم دور آچیق وقتی دا . و ایشی کیم انینگ سونگی مذموم دور ؛ تیزلیک دور اچیق لیق وقتی دا . و بومسئله لار جوابی کیم اینگان کتاب نینگ موافقی ایدی ، بنی اسرائیل نینگ اولوغلاری بارچه سلیمان علیه السلام نینگ فضل وکمالیغه معترف بولدیلار وداود مُلک نی انگا تابشوردی وینه کون وفات قیلدی سلیمان تخت قه اولتوردی .»²⁷⁹

²⁷⁸ Buhari, *Teheccüd*, 7; *Sevm*, 55-57.

²⁷⁹ Ç.T. v. 402, a.

Tercümesi:

“Ve Süleyman Davut’tan Nübüvvet ilmini miras aldı. Davud’un diğer çocuklarından ayrı bir meziyete sahip olan Süleyman aynı zamanında babasının tahtına da varis oldu. Nakledilir ki Davut (a.s)’ın on dokuz oğlu vardı ve her birinin Davut’un saltanatında gözü vardı. *Hak Teâlâ Hz. Davut’a gökten ağzı kapalı bir mektup gönderdi ve orda birkaç meseleye cevap verilmesi isteniyordu. Ve Cenabı Allah, Davut (a.s) a şöyle buyurdu: “Senin oğullarından hangisi bu sorulara cevap verirlerse senden sonra o senin tahtının varisi olacaktır”.* Davut (a.s) oğullarını topladı memleketin ileri gelenleri ve kanaat önderlerini de çağırdı. Onların huzurunda oğullarına meseleleri okudu:

“Söyleyin bana o şeyin uzağı nedir ve en yakını hangisidir?

Kendisine karşı çokça sevgi ve ilgi duyulan şey nedir?

Ve kendisinden en çok nefret edilen şey nedir?

Ve her zaman ayakta olan iki şey nedir ve birbirine zıt olan iki şey nedir?

Ve hangi iş onun sonu iyidir ve hangi iş var ki onun akıbeti kötüdür?” Davut (a.s) oğulları bu sorulara cevap vermekten aciz kaldılar. Süleyman (a.s) izin istedi ve sorulara kendisinin cevap verebileceğini dile getirdi. Davut(a.s) ona icazet verdi. Süleyman:

“İnsanoğluna en yakın şey ahrettir ve uzağı ise geçici dünyadır. İnsanoğlu için en çok sevdiği şey kendi nefsi ve ruhudur. Korkunç olanı de Ruhtan arındırılmış(cansız) bedendir. Sürekli ayakta duran şey ise yeryüzü ve gökyüzüdür. İki zıt şey; gece ile gündüzdür. İki düşman ölümle hayattır. Övülen ve beğenilen şey ise bolluk zamanında cömertlik yapmaktır. Beğenilmeyen ve nahoş olan şey ise kırgınlıkta ileri gitmektir” diye cevap verdi. Süleyman’ın verdiği cevaplar kitaptakine uygundu. Büyükler ve orada hazır bulunanların hepsi Süleyman’ın fazileti ve kemaline şahit oldular ve Davut(a.s) memleketi ona teslim etti ve ertesi gün de vefat etti. Süleyman da tahta oturdu.”

Rivayetlin Tahlihi:

Hz. Davut hakkında tefsir kitaplarında ve diğer İslamî kaynaklarda birçok bilgi mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Davut ve oğlu Süleyman'ın meziyetlerinden, onlara verilen nimetlerden ve peygamberlikten çokça bahsedilmiştir.²⁸⁰

Hadis kitaplarında Hz. Peygamberden Davut (a.s) hakkında bazı sahih hadisler bulunmaktadır.²⁸¹ Ancak daha sonradan Hz. Davud ve Süleyman hakkında tefsirlerde bazı haberler anlatılmıştır. Örneğin: Sad Suresi 24. ayetinin tefsirinde Taberi'de Hz. Davud hakkında anlatılar bu türdendir.²⁸²

Gene Allah Teâlâ'nın Hz. Davuda ağız kapalı bir mektup göndermesi, bu mektup içerisinde bazı soruların olması ve Davud'un vefatından sonra onun tahtına oturacak oğlunun bu soruların cevabını bilmesi" haberi nakledilir. Kur'an-ı Kerim'de ve sahih hadislerde böyle bir olaydan söz edilmemişken Tevrat nüshalarında Hz. Davudun kendisinden sonra Süleyman'ı veliaht tayin ettiği yazılıdır.²⁸³ Gene Hz. Davudun on dokuz çocuğunun bulunduğunu söyleyen Sa'lebi de tefsirinde bu rivayet için bir sened göstermemiştir.²⁸⁴

9. Hz. Süleyman (a.s) Hakkındaki Haberler

Hz. Süleyman, kendisi gibi kral peygamber olan Davud'un (a.s.) (en küçük) oğludur babasına saltanat ve peygamberlikte vâris olmuştur. Rivâyetlere göre Hz. Dâvud'un 19 evlâdından biri olduğu halde, diğer 18 kardeşinden ilim, hikmet, takvâ gibi özellikleri ile küçük yaşlarından beri sivrildiği için, babasının mânevî alanlardaki miraslarına sahip olmuştur. Hz. Davud'un vefatı üzerine İsrâiloğulları krallığını devraldı. Babası gibi önce sultan, sonra peygamber oldu. Mescid-i Aksâ'yı yedi yılda inşâ ettirdi. Kudüs'de vefat etti. Rivâyete göre Hz. Süleyman, beyaz tenli, iri gövdeli, nur yüzlü bir zat olup tüy ve kılları çoktu; beyaz elbise giyerdi. Kitab-ı Mukaddes 'te 31 baktan meydana gelen Süleyman'ın Meselleri'nin O'na ait olduğu

²⁸⁰ Kuranı Kerimde Hz. Davut için bkz. *Bakara*, *Nisa*, 163; 251; *Enbiya*, 79-80; *Sebe*, 10-11; *Sâd*, 17-25.

²⁸¹ *Buhari*, Hadis: 1131, 3419, 3420; *Müslim*, Hadis: 1159;

²⁸² Bkz. Taberî, *Tefsir*, XX/61-65.

²⁸³ Bkz. Kitabı Mukaddes, I. *Krallar*, I/32-45.

²⁸⁴ *Sa'lebi*, *Tefsir*, VII/193.

Yahudi kaynaklarında zikredilir. Bu bölümde Hz. Süleyman'ın hikmetli sözlerinden örnekler bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de rüzgârın ve cinlerden bir topluluğun onun emrine verildiği anlatılır.²⁸⁵

Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayeti mealen şöyledir:

*"Süleyman'ın emrine de rüzgârı verdik. Sabah gidişi bir aylık, akşam dönüşü bir aylık yol idi. Erimiş bakır kaynağını da ona sel gibi akıttık. Hem Rabbi'nin izniyle elinin altında cinlerden de çalışan vardı. Onlardan da kim emrimizden çıkarsa ona ateş azabından tattırırdık."*²⁸⁶

Çağatayca Tefsir:

"«مسخر ایتیلدی سلیمان غه یل ؛ انینگ بارماغی تانگ بیرآی لیغ یول بارور ایدی وکیچه دا داغی بیر آی بارماغی . تانگ **تتمر دین** چیقیب و قیلوله **شیراز** استخریدا اینار ایردی ، **کیچه کابل** غه بارور ایردی . اندا کیچه قونار ایردی . وروان قیلدوق بیز انینگ اوچون ایریلگان باقر بولاغینی؛ تا کانای دین چیقار ایردی آقار سودیک و اول بیریدا **یمن صنعا یاوقی** دین و آی دا اوچ کون آقار ایردی و اول باقیر دین هرنی تیلار ایردیلار بولور ایدی . ورام قیلیدلی انگا دیولاردین کیم ایش قیلغای انینگ الیدا انینگ پروردگاری نینگ فرمانی بیله و مقرر و هرکیم اوپورولسه و مایل و بولسه دیولاردین و باش بورس بیزنینگ فرمانیمزدین و سلیمان طاعطیدین ؛ تات تورورمیز انگا یاندورولغان اوت عذابیدین عقبی دا وایتورلار دین دا فرشته قامچی اوت دین ایلیک دا ایردی مقرر بولوب ایردی کیم موکل بولغای دیولارغه و هر کیم سلیمان علیه السلام فرمانیدین باش تارتسه اول اوتلوق تازیانه نی انگا اورغای وانی کویدورگای . ایتار ایردیلار سلیمان اوچون اولچه تیلار ایردی یخشی غرفه لار و خوب منظر لاردین . **وسیط دا کیلتور و بتور کیم محراب منزلی نی ایتور لار کیم درجه انگا بارماق کیراک** و ایتیب دور لار؛ محاریب موند اورووش نینگ بیر لاری دور و بیبیک قلعه لار و ارجمند حصارلاردیک و دیولار سلیمان علیه السلام اوچون یمن ولایتی دا عجیب حصارلار یاساب ایردیلار : **مراج ، بینون ، هنده ، هنیده ، نلقوم و غمدان دیک** و انینگ امثالی دیک . و یاسار ایردیلار تمثال **لار** و ملائکه و انبیا صورت لارین وضعیدا کیم عبادت زمانی دا ایردی تا کیشی **لار** انی مشاهده قیلیب همول وجه **بیله تاپغایلار** . اول زماندا تصویرلار اتخادی مباح ایدی . **وعین المعانی** دا کیلتور و بتور لار کیم تمثال لار تیمور دین آدمی لار نینگ صورتی بیله یاسار ایردیلار و حق سبحانه اورووش **وقتی دشمن لار بیله روح الارغه اورار ایردی** . تا اورووش دا قوی و بیرک بولغای لار . و ایتیب دور تمثال ایکی ارسلان یاساب ایردیلار ، انینگ تختی نینگ اوستیدا **وایکی قاپچیر نینگ هیاتی ایتیب تخت اوستیدا** . چون سلیمان علیه السلام تیلاسه ایردی کیم تخت غه مینگای اول ایکی شیر اوزی نینگ بازولارینی کوتارور ایردیلار تا ایاق انگا

²⁸⁵ Enbiya, 21/81.

²⁸⁶ Sebe, 34/12.

قويوب يوقارى بارور ايردى وچون تخت دا اولتورورسه ايدى كركس لار اوزينينگ قنات لارى بيله انگا
گولاگا قيلور ايرديلار». ²⁸⁷

Tercümesi:

“*Ve rüzgâr, Süleymanın (a.s) emrine verildi. Onun gündüzün esmesi bir aylık yol, gece dahi bir aylık yol alırdı. Sabah Tedmur’dan çıkarsa öğlene Şiraz tepelerine iner ve geceye Kabil’e varırdı. Orda gecelerdi. Gene onun için ermiş bakır madenini akıttık. Öyle ki Yemen/San’a yakınında bir madenden üç gün akar idi. O bakırdın istedikleri aleti yaparlardı. Gene cinlerden bir gurubu onun hizmetine verdik, onlar Allahın emriyle Süleyman’ın yanında bazı işleri yaparlardı. Cinlerden kim bir itaatsizlik yapar da bizim ve Süleyman’ın emrine karşı gelirse, biz ona ateş azabını tattırırız. Süleyman (a.s) ne isterse onu yaparlardı. Örneğin: Güzel evler ve güzel mekânlar. Maharib (محاريب) büyük kala ve hisar gibi savaş yapılan yerler için kullanılır. Zira Cinler Yemen vilayetinde Süleyman (a.s) için muhteşem hisarlar yapmışlardı. Merah, Beynûn, Hinde, Huneyze, Nulkûm ve Gamdan bunlardan birkaçıdır. Gene bunlar dışında melekler ve nebilerin heykellerini de yaparlardı. O zamanda insanlar o heykelleri önlerine koyup –sanki onlar gibi ibadet ettiklerini düşünerek- ibadet ederlerdi. O zamanda heykellere tutunmak mubahtı. Aynu’l-Meanî’de anlatılan bir habere göre heykeller demirden insan suretinde idi. Hak Teâlâ savaş zamanlarda o heykellere ruh verirdi. Ta ki savaşta güçlü ve dayanıklı olsunlar. Diğer bir rivayete göre Süleyman’ın tahtının üstünde, heykel iki aslan suretinde idi. Süleyman (a.s) tahta çıkmak istediğinde o aslanın sırtına ayağına koyar, aslan da omuzlarını kaldırır ve Süleyman da tahtına çıkardı. Tahtta oturduğu zaman akbabalar kanatlarıyla ona gölge ederlerdi.”*

9.1. Hz. Süleyman’ın Kaç Hanımı Vardı?

Hz. Süleyman’ın çok hanımı olduğu gene rivayetler arasındadır. Ancak biraz abartılıdır. Bir rivayette 70 kadının olduğundan bahsedilmektedir.²⁸⁸

Kitabı Mukaddes’te Süleyman(a.s) hepsi de kral kızı olan 700 karısı ve 300 de câriyesi olduğu anlatılır:²⁸⁹ Gene Kitabı Mukaddeste onun, bu evliliği - Musa

²⁸⁷ Ç.T., v. 455, b. 456, a.

²⁸⁸ Buhari, *Nikâh*, 119.

²⁸⁹ I. Krallar, XI/1-3.

şeriatına göre yasak olmasına rağmen- ülke güvenliğini sağlamak ve krallığının varlığını sürdürmek için yaptığı anlatılır. Firavun'un kızı başta olmak üzere, Moab, Ammon, Sayda ve Hitti gibi bölge krallarının kızlarıyla evlilik yapmıştır.²⁹⁰

Yine Kitab-ı Mukaddes'te 8 baptan meydana gelen ve O'nun yazdığı iddia edilen Neşideler Neşidesi bölümünde, bir peygambere hiç de yakışmayacak aşk ve harem hayatından bahseden cümleler vardır.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Süleymana verilen nimetleri hatırlatırken;

*“Yoksa onlar Allahın lütf ve kereminden insanlara verdiği nimetleri kaskanyorlar mı? Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermiştik. Hem de onlara büyük mülk ve saltanat ihsan ettik.”*²⁹¹

*“Şüphesiz ki ona huzurumuzda bir yakınlık ve güzel bir makam vardır.”*²⁹²

Kitab-ı Mukaddes'teki Hz. Davud ve Süleyman hakkında anlatılan bazı bilgilerin İslami eselere aynen alındığını görüyoruz. Örneğin:

Çağatayca Tefsir:

«بس دستلوق بيله كيم بيز بيردوك ابراهيم اولاديغه كيم موسى وداود وعيسى دور لار عليهم السلام . يعنى توریه وزبور وانجیل وحلال وحرام علمی وپیردوک بیز الارغه نبوت بارلیغی بيله اولوغ پادشاه لیغ . انداق كيم يوسف وداود وسليمان عليهم السلام دا بار ایردیلار وایتور لار الوغ ملك جفت لار كوبلوگی دور . انداق كيم صحف قه بیتیب تور: داود نینگ یوز خاتونی وسليمان غه مینگ خاتون بار ايكاندور . وبوسوز دا يهود نینگ تعریضی دور كيم اگر سیزلار نینگ حسدینگیز محمد صلی الله علیه وسلم جفت لار كوبلوگی واسطه سی بيله دور . بس داود وسليمان علیهما السلام حسدقه سزاوار راق دور لار.»²⁹³»

Kitabı Mukaddes, aynı yer.

²⁹⁰ I. Krallar, IX/ 15-19.

²⁹¹ Nisa, 4/54.

²⁹² Sad, 38/40.

²⁹³ Ç.T., v. 90, a.

Tercümesi:

“Şüphesiz biz verdik İbrahim evladına ki onlar Musa, Davud ve İsa (a.s)’dır. Yani Tevrat, Zebûr, İncil, Peygamberlikle helal-haram bilgisini ve saltanat verdik. Nitekim Yusuf, Davut ve Süleyman(a.s) da var idi. Derler ki **büyük mülk eşlerin ve çocukların çok olmasıdır**. Öyle ki Suhuf’ta yazılıdır: **Davut (a.s)’ın yüz ve Süleyman(a.s)ın da bin tane hanımı var idi**. Bu, Hz. Peygamberin çok evliliğini eleştiren Yahudilere bir cevaptır. Burada şöyle demek istenmiştir: “Siz Hz. Peygamber’i çok hanımla evli” diye eleştiriyorsunuz; hâlbuki Davut ve Süleyman eleştirilmeye daha uygundur”.

9.2. Hz. Süleymanın Tahtına Ceset Atılması

“Ant olsun, biz Süleyman’ı denemeden geçirdik. Tahtının üstünde bir ceset bıraktık. Sonra (eski durumuna) döndü”.²⁹⁴ “Rabbim, beni bağışla ve benden sonra hiç kimseye nasib olmayan bir mülkü bana armağan et. Şüphesiz sen, karşılıksız armağan edensin.”

Çağatayca Tefsir:

««كىلىنوروتورلار كيم حق سبحانه سليمان عليه السلام غه اوغولى ارزانى توتى جماعتى ديو لار نينگ قورقونچى دين كيم اول داغى اتاسى ديك الارنى تسخير حوزه سيغه كيركوزگاي . ييغىليب انينگ اولتورماكيگا اتفاق قيلديلار ، حضرت سليمان خبر تاپيب بولوت فه تاپشوردى تا انينگ سوت بيرماكيگا قيام كورساتگاي والارنينگ شريدين ايمن بولغاي . قضارا اول اوغول اولدى وانينگ اولوكين سليمان عليه السلام تختى غه تاشلاديلار . انداق كيم حق سبحانه خبر بيردى ؟ درستلوق بيله كيم بيز سينادوق و فتنه سالدوق بيز سليمان نى وتاشلادوق بيز انينگ تختى غه انينگ اوغلى نى روح سيز تنى . سليمان عليه السلام اولچه دين قيليب ايردى اوكوندى ؛ بس قايتى خدايغه و عالمى لار غه ظاهر بولدى كيم توكل خدای دين اوزگا گا قيلماماك كيراك .»²⁹⁵

²⁹⁴ Sâd, 38/34.

²⁹⁵ Ç.T. v. 485, b.

Tercümesi:

“Nakledildiğine göre Cenabı Allah Süleyman(a.s)a bir çocuk bağışladı. Cinler, gelecekte bu çocuğun da babası gibi kendilerini kontrol altına alacağından endişe ederek onu öldürmeye teşebbüs ettiler. **Süleyman (a.s) bu durumdan haberdar olunca çocuğu buluta teslim etti ta ki bulut onu emzirsin, onun bakımını üstlensin ve bu şekilde cinlerin şerrinden korunsun. O çocuk kazaen öldü ve onun cesedini Süleyman(a.s)ın tahtının üstüne attılar. Öyle ki Cenabı Allah bu konuda şöyle haber verir: “And olsun, biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne onun oğlunun cesedini bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi ve herkesçe apaçık bilindi ki yalnız Allaha tevekkül etmek gereklidir.”**

Çağatayca Tefsir:

«وَلَبَابُ دَا كَيْلْتُورُوتُورُ كَيْمِ سَلِيمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ غَهْ أَغْرِيغْ بُولْدَى اُولُ يَانْغَلِيغْ كَيْمِ بَدْنِ ضَعِيفَى نِينْغِ غَايْتَى دِينَ رُوحِ سِيزِ كُورُونُورِ اَيْرُدَى . اَنِى تَخْتِ قَهْ اُولْتُورُغُوزُورِ اَيْرُدِيَلَارِ تَا مَلِكِ نِينْغِ اَيْشَلَارَى خَلَلِ تَاپْمَاغَايِ . بَسِ قَايْتَى صَحْتِ قَهْ . وَمَشْهُورِ اُولْدُورُ كَيْمِ اَوِي نِينْغِ تَرْكِي نِينْغِ وَاَسْطَهْ سِي بِيْلَهْ اَنِينْغِ مَمْلَكْتَى نِينْغِ يُوْرُوكِي صَخْرِ جَنِي نِينْغِ اَيْلِيكِيغَا تُوْشْتَى وَقِيْرُقِ كُونِ سَلِيمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَخْتَى دَا اُولْتُورُدَى ، يِنَهْ اُولُ خَاتَمِ سَلِيمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اَيْلِيكِيغَا كَيْلِيْبِ مَمْلَكْتِ گَا قَايْتَى وَنِيْازِ يُوْرِيْدِيْنِ دَعَاغَهْ مَشْغُولِ لُوقِ كُورُسَاتِيْبِ اَيْتَى : اَيِ مِيْنِيْنْغِ پُرُورْدُگَارِيْمِ ! يَارْلَقَا مِيْنَى اُولْجَهْ مِيْنِدِيْنِ صَادِرِ بُولْدَى وَبَاغِيْشَلَا مَنْگَا پَادِشَاهِ لِيْغَى كَيْمِ سَزَاوَارِ اَوْتَمَاقِ وَلايِقِ بُولْمَاغَايِ بِيْرَاوْگَا مِيْنِدِيْنِ سُونْگِ تَا مُونْدَاقِ مَلِكِ مَنِيْنْغِ مَعْجَزِيْمِ بُولْغَايِ يَا كِيْشَى مِيْنِدِيْنِ قِيْلَا اَلْمَاغَى صَخْرِ جَنِي دِيْكَ ...»²⁹⁶

“Ve Lübab’da şöyle anlatılır: Süleyman (a.s) öyle bir hastalığa yakalandı ki vücudunu hissetmiyor ve cansız görünürdü. Memleket işleri aksamasın diye onu tahta oturturlardı. Bir zaman sonra sağlığına tekrar kavuştu. Meşhur rivayete göre Süleyman (a.s)in devlet işlerinin yürüttüğü yüzüğü kaybolmuş ve cinlerden birinin eline geçmişti. O cin kırk gün Hz. Süleyman’ın tahtında oturdu. Sonra o yüzük Süleyman (a.s)in eline geçti ve tekrar memleket işlerinin başına döndü...”

Rivayetlerin Tahlili

²⁹⁶ Ç.T., 486, a.

Hız. Süleyman'ın emrine verilen rüzgârdan Kur'anı Kerimde "sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay(lık yol) olan"²⁹⁷ şeklinde bahsedilir. Bu ayeti kerime ışığında tefsir kitaplarında birçok şey söylenmiştir. Mesela Çağatayca tefsirde, bu rüzgârın Hz. Süleyman'ı sabah Tedmur'dan Şiraz'a, akşama da Kabil'e götürdüğü anlatılır.

Gene "erimiş bakır ocağını da onun için sel gibi aktıktık" ayeti hakkında; Yemen'in San'a şehri yakınında haftanın üç gününde bir madenden bakır aktığı anlatılmıştır. Kur'anı Kerim bu madenin neresi olduğunu belirtmez.²⁹⁸

Cenab-ı Allah önce Hz. Davudu övmüş, sonra da imtihan ettiğini beyan ederek, "Ben onu uyardım, Davud da tevbe ve secde etti demiştir."²⁹⁹ Aynı şekilde Allah, Hz. Süleyman hakkında, Beni çokça zikreden bir kuldu,³⁰⁰ dedikten sonra, Andolsun biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üzerine bir ceset bıraktık, sonra bize (tevbe ederek) yöneldi,³⁰¹ demiştir.

Tefsirde anlatılan hususlardan biri de Cinlerin Hz. Süleyman için yaptıkları şehirlerin isimleridir. Sebe Suresinin 13. Ayetinde cinlerin Süleyman (a.s)in dilediği şekilde "kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar" yaptıkları anlatılır. Ancak bu şehirlerin nerede olduğu ve isimlerin ne olduğu belirtilmez. Bunları merak eden bazı müfessirler kitaplarında zikretme gereksinimi duymuşlardır.

Çağatayca tefsirde Hz. Süleyman döneminde insanların heykelleri önlerini koyup ibadet ettikleri ve o zamanda heykellere tapmanın bir sakıncası olmadığı anlatılmaktadır. Bu haber tamamen asılsızdır ve yalandır. Hz. Ali (r.a), hilafeti döneminde Davud ve Süleyman (a.s) hakkında yalan haber rivayet edenlere ceza olarak 160 değnek vurulma haddi koymuştur.³⁰²

²⁹⁷ Sebe, 34 /12.

²⁹⁸ Na'na'a, a.g.e., s. 312; Muhammed Ebu Şehbe, *İsrailiyyat ve'l-Mevdu'ât fi Kütübi't-Tefsir*, Mektebe es-Sunne, ts., s. 270.

²⁹⁹ Sad, 24.

³⁰⁰ Sad, 38/30.

³⁰¹ Sad, 38/34.

³⁰² *Tefsiru'n-Nesefti*, III/188; *Buhari, Nikâh*, Hadis: 119, Kefaret, Hadis: 9; *Müslim*, Eyman, Hadis: 22-25; *Tirmizi*, Nüzûr, Hadis: 7; *Nesaî*, 43.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Davudun ve Hz. Süleyman'ın saltanatları döneminde zelleme maruz kaldıkları ve işledikleri hatanın farkına vararak hemen tevbe ve istiğfar ettikleri, bunun sonucunda Cenab-ı Allah'ın onları affettiği anlatılır.³⁰³

Bu kıssa ile ilgili Mevdûdî çok güzel bir değerlendirmede bulunur: “Cenab-ı Allah her iki kıssada da iki hususu anlatmak istiyor. Birincisi, Peygamber hata yaptığında, onlar bile sorgulanmadan bırakılmazken, diğerlerinin özelliği ne ola ki? İkincisi, "Bir kul bir hata yaptıktan sonra, asla inat etmemeli ve hatasının farkına varır varmaz tevbe etmelidir. Bu davranışları sonucunda Allah bu kullarını (Hz. Davud ve Hz. Süleyman) affetmiş ve ayrıca onların derecelerini yükseltmiştir.

Bu bölüm Kur'an'ın en müşkül yeridir ve kesinlikle sarih bir şekilde tefsir edilemez. Hz. Süleyman'ın: *Rabbim beni affet ve bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayan bir saltanat ver*³⁰⁴, şeklindeki duasını İsrailoğullarının tarihi ışığında değerlendirirsek şayet, Hz. Süleyman'ın, kalbinde oğlunun tahta geçmesi arzusunu taşıdığını ve bu muhteşem saltanatın zürriyeti boyunca devam etmesini istediğini anlarız. Bu arzu ve istek kendisi için bir fitne (imtihan) olduğu için Allah onu uyarmıştır.

Hz. Süleyman'ın içine düştüğü fitne acaba nedir?

Onun tahtı üzerine ceset bırakılmasının anlamı nedir?

Bu cesedin oraya bırakılmasıyla, nasıl bir uyarı oldu da, Hz. Süleyman hemen tövbe etti?

Bu soruların cevaplanmasında müfessirler 4 ayrı yol takip etmişlerdir. Bir grup müfessir, çok uzun bir efsane rivayet etmiştir. Ancak bu efsanenin ayrıntılarında birçok ihtilaf vardır. Bu efsane şu şekilde özetlenebilir:

“Onlara göre karısı 40 gün putlara tapmış olmasına rağmen, Hz. Süleyman'ın bundan haberi olmamıştır. Diğer bir rivayete göre, Hz. Süleyman birkaç gün evden çıkmamış ve mazlumların şikâyetlerini (dinleyip) , dertlerini halletmemiştir. Bunun üzerine şu şekilde cezalandırılmıştır: Güya şeytan, onun ins, cinn ve rüzgârlara hükmettiği yüzüğünü çalmıştır. Yüzüğü çalınca bu güçten mahrum kalan Hz.

³⁰³ Sad, 38/25.

³⁰⁴ Sad, 38/35.

Süleyman 40 gün sersem sersem dolaşmıştır. Fakat onun yerine şeytan hüküm sürmüştür.”³⁰⁵

Hatta bazı kimseler daha da ileri giderek, Hz. Süleyman'ın hanımlarının bile o şeytandan korunamadıklarını ileri sürmüşlerdir. En sonunda devlet büyükleri ve âlimler, şeytandan şüphelenmiş ve onun Hz. Süleyman olmadığını anlamışlardır. Şeytan'a Tevrat'ı göstermişler ve o Tevrat'ı görünce hemen kaçmıştır. Kaçarken yüzüğü denize düşürmüş veya kendisi atmıştır. Yüzüğü bir balık yutmuş, tesadüfen balığı da Hz. Süleyman yakalamıştır. Balığın karnını temizlemek için yardığında kendi yüzüğünü bulmuş ve bulur bulmaz da tüm ins ve cinn emrine hazır olmuştur.³⁰⁶

Oysa Hz. Süleyman'ın gücü yüzüğe dayanmıyordu. Ayrıca Allah, şeytana, peygamberlerin suretine girme gücünü ve insanları bu şekilde saptırma izni vermiş değildir. Allah hakkında böyle bir suizanda bulunmak da mümkün değildir ki O, peygamberini hataları dolayısıyla cezalandırmak için, şeytanı onun suretine soksun ve böylece ümmetinin mahvolmasına göz yumsun. Bu mümkün değildir. Yine en önemlisi, bizzat Kuran bu yalanları reddetmektedir. Kuran'da, Hz. Süleyman'ın bu imtihandan sonra af dilemesi üzerine, onun hatasının affedildiğinden ve sonra da şeytanlarla rüzgârın emrine verildiğinden bahsedilir. Tefsirlerde ise, tam aksine, şeytanın bu yüzük dolayısıyla Hz. Süleymana tabi olduğu söylenir.³⁰⁷

Diğer bir grup müfessire göre, Allah, Hz. Süleymana bir evlad verince, şeytanlar, Hz. Süleyman'dan sonra onun hükümdar olup kendilerinin yine esir kalacağını düşünerek korkmuşlar ve bu yüzden çocuğu öldürmeye karar vermişlerdir. Hz. Süleyman bunu öğrenince çocuğunu büyümesi için bulutlarda saklamış. Allah Teâlâ da Hz. Süleymanın kendisine tevekkül etmeyerek bulutlara güvenmesine öfkelenmiş ve çocuğun cesedini tahtına bırakmıştır. Bu hikâye de Kur'an'a aykırıdır ve hiçbir kaynağa dayanmaz.

³⁰⁵ Abula'la *Tefhimi'l-Kur'an*(I-VII), (tr. Muhammed Hân Kayanî vd.), İstanbul, 1991, V/73; Salebi, *Araisu'l-Mecalis*, s. 410-413.

³⁰⁶ Mevduğî, *Tefhim*, V/74; İmam Alauddin Ali b. İbrahim el-Bağdadî(v.?), *Lübabu't-Tevîl fi Meani't-Tenzil*(I-VI), Matba'tü'l-İsikame, Kahire, 1381 h. , VI/46-50.

³⁰⁷ Hz. Süleymanla ilgili olarak anlatılan haberler için bkz. Salebi, *Tefsir*, VII/194-198; Taberî, *Tefsir*,(Turki), XVIII/27-32; *Tarih*, I/487-493; İbni Mulekken, İmam siracuddin Ebi Hafs Omer b. Ali b. Ahmed el-Ansarî(v.804/1402), *Kıyasu'l-Enbiya ve Menakibu'l-Kabail*, Thk. Ahmed Hâc Muhammed Osman, Mektebe el-Mekkiyye, 1418/1998, s. 226-232; Salebi, *Araisu'l-Mecalis*, s. 410-418; İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, II/305-311;

Üçüncü bir grup müfessire göre ise, Hz. Süleyman: Bu gece, 70 hanımım la birden yatacağım ve her hanımım dan bir mücahid doğacak diye yemin etmiştir. Ancak bu yemini yaparken "inşaallah" demediği için o gece sadece bir hanımı hamile kalmış ve ondan da yarısı ceset bir çocuk doğmuştur. Bunu üzerine hanımı bu çocuğu Hz. Süleyman'ın tahtı üzerine bırakmıştır." Bu hadisi Ebu Hureyre'nin Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet ettiği nakledilir. Bu hadisi Buhari, Müslim ve diğer muhaddisler çeşitli senetlerle nakletmişlerdir. Buhari'de bile muhtelif yerlerde ve muhtelif senetlerle bu hadis nakledilmiştir. Bu hadislerde Hz. Süleyman'ın hanımlarının sayısı bazen 60, bazen 70 bazen 90 veya 99, bazılarına göre 100'e kadar varmıştır. Çoğunluğunun rivayet senetleri kuvvetli hadislerdir. Bu yüzden hadisin sıhhat bakımından reddedilmesi (tenkit edilmesi) mümkün değildir. Fakat hadisin aklen kabul edilmesi ise imkân haricidir. Çok kuvvetli bir ihtimale göre Hz. Peygamber (s.a.) bu olayı Yahudilere istinaden ve başka birine misal olarak anlatmıştır. Dinleyenler de yanlış anlamışlar ve Hz. Peygamber'den (s.a.) bu olayı gerçek bir hadiseymiş gibi rivayet etmişlerdir. Ayrıca hadislerin hiçbir bölümünde Hz. Süleyman'ın tahtı üzerine atılmış olan ceset ile yarı ceset çocuğun bir ilgisi olduğuna dair bir ima bile yoktur. Dolayısıyla bu olayı, Hz. Peygamberin (s.a.) bu ayetin tefsiri olması münasebetiyle anlattığını iddia etmek mümkün değildir.

Diğer bir yorum ise İmam Razi tarafından yapılmıştır. Hz. Süleyman bir hastalığa yakalanmış veya başka bir tehlike dolayısıyla sıkıntı ve üzüntü içinde zayıflayarak bir deri bir kemik kalmıştı. Yani, öyle bir hale gelmiş ki, cansız ceset denecek kadar zayıflamıştır. Fakat bu yorum Kur'an'a uymaz. Çünkü Kur'an'daki ifade aynen şöyledir: Andolsun biz Süleyman'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık, sonra bize yöneldi." Bu ayeti okuyan herhangi bir kimse, söz konusu cesedin Hz. Süleyman'ın cesedi olmadığını hemen anlar. Anlaşılan odur ki, Hz. Süleyman bir hata yapmış ve bunun üzerine Allah kendisini uyarmıştır. Sonuçta ise hatasını idrak eden Hz. Süleyman, Allah'a yönelmiştir. Hz. Süleyman'ın tahtı üzerine bir cesedin bırakılması muhtemelen şu şekildedir: Hz. Süleyman önce mirasını (saltanatını) bu ehliyetsiz, kabiliyetsiz ve hiçbir özelliğe sahip olmayan oğluna bırakmak istiyordu. Dolayısıyla Hz. Süleyman bu isteğinden vazgeçti ve bu saltanatın kendisi ile birlikte son bulmasını, nesiller boyunca devam etmemesini Allah'a dua ederek talep etti. İsrailoğulları tarihinden de, Hz. Süleymanın kendi

yerine geçmesi için kimseye vasiyette bulunmadığı ve herhangi bir tavsiye de yapmadığı anlaşılmaktadır. Fakat Hz. Süleyman'dan sonra devletin ileri gelenleri Hz. Süleyman'ın oğlunu tahta çıkarmışlar ve kısa bir süre içinde İsrailoğulları'na bağlı 10 kabile Kuzey Filistin'de ayrı bir devlet kurmuştur. Beytül-Mukaddeste ise sadece Yahuda kabilesi kalmıştır.³⁰⁸

10. Hz. İlyas Hakkındaki Haberler

İlyas (a.s) da İsrail oğullarına gönderilen peygamberlerdendir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İlyas'ın kavminin "Ba'l" adında bir puta taptığından bahsedilmektedir.

İbni Cerir et-Taberinin verdiği bilgiye göre "Hzkil (حزقيل)- Tevratta Hezekiel-peygamberin vefat etmesinin ardından İsrail oğulları, Cenab-ı Allah'ın Tevrat'ta kendilerinden aldığı söze uymayı bıraktılar ve putlara tapınmaya başladılar. Cenabı Allah onlara İlyas b. Yasin b. Pinhas b. El-İzar b. Harun b. İmran'ı peygamber olarak gönderdi."³⁰⁹

Kuran-ı Kerim'de onun isminden iki yerde bahsedilmektedir. Biri Ena'm suresi, ayet 85'de diğeri de Saffat suresi, ayet 123-128'de, Saffat suresinde İlyas hakkında şöyle denilmiştir:

"Doğrusu İlyas da peygamberlerdendir. (O), milletine: (Allah'a karşı gelmekten) sakınmaz mısınız? Yaratanların en iyisi olan, sizin de Rabbiniz, sizden önce gelen atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı bırakıp da Ba'l'e mi taparsınız? demişti. Bunun üzerine İlyas'ı yalanladılar. Onun için Allah'ın ihlâslı kulları müstesna; onların hepsi (cehenneme) götürüleceklerdir. Biz sonrakiler arasında İlyâs'ı (onun şerefli ismini) bıraktık. İlyas (a.s.)'a selâm olsun."³¹⁰

Çağatayca Tefsir:

"« ودرستلوق بيله كيم الياس بن ياسين بياريلگانلار جمله سيدين دور خلق دعوتى غه . ياد قيل انى كيم ابتي اوزى نينگ گروهیغه : آیا قورقماس سيزلار الهی عذابيدین ؟ آیا تاپینور سيزلار بعلنی خدای ليق بيله .

³⁰⁸ Mevdûdî, Tefhim, V/74-77; Kitabu Mukaddes, I. Krallar, XII-XV; Râzî, İmam Muhammed Fahrudin(v. 604/1207), Mefatihul-Gayb(I-XXXII), Daru'l-Fikr, XXVI/207; Salebî, Tefsir, VIII/201-205.

³⁰⁹ I. Krallar, XVIII/1-6; Taberi, Tarih, I/541-545.

³¹⁰ Saffat, 37/125-129.

و اول بتی ایردی یگیرمی قاری انینگ بویی و تورت یوزلوک ایردی . "بک" بیرری نینگ آتی دور شام دین و بعل کیم اندا ایردی انی بعلبک اتادیلار و بوآت بیله مشهوربولدی . القصة الیاس ایتی اوقورسیزلار بعلنی و قویارسیزلار یاراتقوچیلارنینگ یخشی راغی نینگ عبادتینی . مراد خالقین دین صورت تارتقوچی لار دور . خدای سیزلارنینگ پروردگارینگیزدور و سیزلارنینگ بورونقی اتالارینگیزنینگ پروردگاری دور ، بس انگا تاپیننگیز لار وانگا شرک کیلتورمانگیز لار . حق سبحانه الیاس نی بعلبک اهلیغه بیاردی والارنینگ پادشاهی بار ایردی "احاب" آتلیغ ؛ اول دا مسلمان ایردی . آخر دا اوز خاتونی ازبل نینگ از غورماغی بیله بت تاپینغوچی بولدی والیاس علیه السلام دعا قیلدی تا اوچ ییل آچلیغ قه مبتلا بولدیلار والیاس قه رجوع کورساتیب اوز خللی تدارکی نینگ چاره سین ایستادیلار . الیاس بویوردی کیم ایمان کیلتورماک کیراک و حق نینگ بیرلیگیگا اقرار قیلماق کیراک . الار متامل بودیلاروالیاس ایتی اگر تیلارسیزلار کیم مینینگ دینیم نینگ حقیقتی و بطلانی هویدا بولغای ، کیلینگیزتا اوز خداییم نی اوقویوم و سیزلار اوزبت لارینگیز نی اوقونگیز لار . هم قایسی اجابت قیلسالار ، تاپینماق قه سزاوار بولغای لار . مونگا رضا بیریب اوز بتی نی یا ساب و کوب اوگوب ، ماقتاب اندین یامغور تیلادیلار . اجابت اثری اندین ظاهر بولمادی والیاس دعا قیلدی فی الحال یامغور کیلدی وانینگ قومی انکارنی آرتوردیلار . بس تکذیب قیلدیلار ، مگر خدای نینگ بنده لاریغه اریغ ایتیلگان لار شرک و نفاق شایبه سیدین . کیلتوروتورلار کیم الیاس ملول بولوب خدای دین تیلادی کیم عذاب اینماسدین بورون انی قوم نینگ اراسیدین چیقارغای، فرمان بییتی کیم فلان کوندا فلان بیرگا بارغای وهرنی انگا ظاهر بولغای انگا مینگای . ولیسع نی اوزینینگ خلیفه سی قیلدی .

الیاس بیلگولوک زماندا مقرر مکان غه باردی و شیرری نینگ صورتی یا آتی اوت دین انینگ آلیغه کیلدی و حق سبحانه انگا قنات و یونگ بیریب ، طعام و شراب بیریب و وقاع اندین کیتاریب و فرشته لار بیله پرواز غه کیلدی . وانینگ صفتیدا ایتیب دور لار هم انسی دور هم ملکی ، هم ارضی دور هم سماوی . اول موکل دور بیابان لار غه . انداق کیم خضر دریا لار دا . و عرفات دا بیرری بیرری بیله ملاقات قیلور لار و رمضان آیدا بیرری بیرری بیله بیت المقدس دا روزه آچارلار و جمعی امت نینگ صالح لاریدین الارنی کورار»³¹¹

Tercümesi:

“Ve şüphesiz İlyas b. Yasin, halkın doğru yola davet edilmesi için gönderilen peygamberler cümlesindedir. Nitekim o kendi kavmine şöyle demişti: “Siz ibadet için Ba’l’a mı tapıyorsunuz”.

Ba’l, yirmi zira’ boyunda ve dört yüzü olan bir puttu. “Bek” ise Şam’da bir yerin adıydı, Ba’l ise orada bulunuyordu, orayı “Ba’l-Bek” diye isimlendirdiler ve bu adla meşhur oldu. Hak Teâlâ onlara İlyası (a.s) gönderdi. İlyas onlara: “Siz

³¹¹ Ç.T., v. 479, a. ve b.

Yaratanların en iyisi olan, sizin de Rabbiniz, sizden önce geçen atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı bırakıp da Ba'l'e mi taparsınız?" dedi. O ki sizin de ve sizin atalarınızın de yaratıcısıdır, ona tapınız, ondan korkunuz ve Ona ortak koşmayınız" dedi.

"Ahab" adında onların bir hükümdarı vardı. O ilk başlarda Müslüman idi, ancak daha sonra eşi Ezbil'in sapıtması ve teşvikiyle puta tapmaya başladı. İlyas (a.s) dua etti, Allah Teâlâ üç yıl onlardan yağmuru kesti ve onlar üç yıl boyunca açlığa yakalandılar. Sonunda İlyas(a.s)in yanına gelip ondan bu duruma bir çare istediler. İlyas(a.s); iman getirmek ve günahlardan tövbe etmek gerektiğini söyledi. Onlar düşündüler ve İlyas(a.s) onlara "benim dinimin gerçekliği size belli olacak, gelin ben kendi Rabbima, siz de kendi ilahlarınıza dua edin. Hangisi duaları kabul ederse o ibadete daha laiktir " dedi. Onlar bu şartı kabul edip kendi putlarını süsleyip, ona övgüler yağdırarak isteklerini onların huzurunda dile getirdiler ve yağmur istediler. Fakat icabet eseri belli olmadı ve hiçbir faydası da olmadı. İlyas(a.s) ise dua etti. Derhal yağmur geldi. Bu sefer – Allaha ortak koşmaktan ve toplum içinde kargaşa çıkarmaktan temiz kulları dışında - onlar inkârlarını arttırdılar ve onu yalanladılar. Şöyle anlatırlar: "İlyas(a.s) sıkıntılı bir hal içinde, kavmine azap inmeden önce kendisini kavmi arasından çıkarmasını Rabbinden istedi. "Filan gün, filan yere varacaksın, önüne ne çıkarsa ona bineceksin" diye vahiy geldi. İlyas, "Li Yesa'" ı kendi yerine bırakıp oradan ayrıldı ve belirlenen vakitte belirlenen yere geldi. Karşısına bir aslan veya at çıktı ve İlyas'ın yanına geldi. Hak Teâlâ o aslana kanat, yiyecek ve içecek verdi. Cenabı Allah insanlık fetretini İlyas (a.s)'dan kaldırdı ve o meleklerle beraber semalara yükseldi.

Onun hakkında şöyle anlatırlar: "İlyas(a.s) hem melektir, hem beşer, hem yeryüzüne aittir ve hem de semalara aittir. O çöllerden sorumludur. Öyle ki Hızır denizlerden sorumludur. Arafat yerinde birbiriyle görüşürler ve Ramazan aylarında Kudüs'te oruçlarını açmak için bir araya gelip iftar ederler. Ümmetin Salihlerinden onları orada görenler olur..."

”

Rivayetlerin Tahlili:

Hz. İlyas'ın ismi "İlya" olarak geçmektedir.³¹² Onun kısa tarihçesi şu şekildedir: Hz. Süleyman'ın ölümünün ardından saltanatı, Rehobam adındaki oğluna kalmış, bu kralın beceriksizliğinden dolayı devlet ikiye bölünmüştür. Kudüs ve Güney Filistin, Hz. Davudun torunlarına kalırken, Kuzey Filistin, merkezi Şamriya olmak üzere "İsrail" adıyla müstakil bir devlet haline gelmiştir. Her iki devletin durumu da birbirinden kötü bir haldeydi. Öyleki, İsrail devleti kurulduğunda bile şirk, putperestlik, zulm, fisk ve fücür içindeydi. Hatta İsrail hükümdarı Ahab, komşu devlet (Sayda) hükümdarının kızı Ezbil ile evlenir. Bu evlilikten sonra ülke boyunca şirk ve fesat eskisinden daha de çoğalır. Bu kraliçenin talkin ve Teşvikiyle kendisi de şirke düşen İsrail kralı Ahab, İsrail'de Baal tanrısı adına mabedler, adak yerleri vs. inşa ettirir. İşte böyle bir dönemde Hz. İlyas onlara uyarıcı olarak gelir ve onları Allaha davete başlar. İlyas (a.s), krala gelerek: "Şayet sen bu şirk üzere ısrar edersen Allah sana su vermeyecek, hatta toprağına kırağı bile düşmeyecek" diyerek onu uyarır. Sonunda İlyas peygamberin bu uyarısı gerçekleşmiş ve tam üç yıl onların topraklarına yağmur yağmamıştır. Bunun üzerine Ahab, İlyas (a.s)ı arattırmaya başlamış ve onu bulduğunda da kendisinden yağmur yağması için Allaha dua etmesini istemiştir. Hz. İlyas dua etmeden evvel şart koşarak İsrail oğullarının hepsini toplamış ve Allah ile Baal arasındaki farkı göstermeye çalışmıştır. O "Baal Tanrısına tapanlar tanrılar için kurban kessinler, ben de Allah için keseceğim. Ateş kimin kurbanına gelirse, bilinsin ki o hak üzeredir" dedi ve hükümdar Ahab da bu şartı kabul etti. Bunun üzerine Karmal dağında İsrail oğullarıyla Baala tapan 850 kişi toplandı. Sonuçta ateş Hz. İlyas'ın kestiği kurbanı değince, İlyas(a.s) Baal'in sahte bir ilah olduğunu ve gerçek ilahın ise sadece Allah olduğunu ve kendisini peygamber olarak görevlendirdiğini ispatlamış oldu. Dolayısıyla Baal putuna tapanlar yenilmiş oldular ve İlyas(a.s) onları öldürttü. Sonra da yağmur duasında bulundu ve tüm ülke yağmurla sulandı. Fakat böyle bir büyük bir mucizeyi gördükten sonra bile hala Allaha ortak koşmaya devam eden hükümdar karısı Ezbil'in yıkıcı etkisinden kendisini kurtaramadı.

³¹² I. Krallar, XVIII/1-3, II. Krallar, I/3; Murtazâ Rezevî, *Kabalâ ve Payân-ı Tarikhesh*, Binsh-i New Yay. Tahran, 1390 h., s. 139.

Kraliçe Ezbil, İlyas(a.s)ın Baala tapanları öldürtmesinden dolayı ona karşı öfkeliydi ve İlyası öldürmeye yemin etmişti. Bu şartlar altında İlyas(a.s) bulunduğu yeri terk etmek zorunda kaldı ve yıllarca bir mağarada yaşam sürdürdü. Kitab-ı Mukkades'in Krallar kitabında onun Allaha kavminden yakındığını anlatan bir parça bulunmaktadır: “*Ve orada bir mağaraya girdi ve orada geceledi; ve işte ona Rabbin sözü geldi, ve ona dedi: İlya, burada ne işin var? Ve dedi: Orduların Allahı için çok kıskanç oldum. Çünkü İsrail oğulları senin ahdini bıraktılar, senin mezbahalarını yıktılar ve senin peygamberlerini kılıçla öldürdüler ve ben yalnız kaldım ve almak için benim canımı arıyorlar.*”³¹³

Birkaç sene sonra İlyas (a.s) Allah'ın emriyle yeniden İsraille döner ve hükümdarla ailesinin hidayeti için uğraşır. Ancak bütün çabaları boşa gider. Umutları kesilen Hz. İlyas “*Allahım bu hanedanı yok et!*” diye beddua eder ve daha sonra da Allah onu kendi katına alır.³¹⁴

Gene Çağatayca Tefsirde Hz. İlyasın ateş ile birlikte yukarı kaldırıldığı yolundaki haber Kitabı Mukaddesin II. Krallar bölümünden iktibas edilmiştir.³¹⁵

Gene İlyas(a.s)ın kavminin yanından ayrılırken kendi yerine el-Yes'a i bıraktığı anlatılmaktadır. Ancak Ç. tefsirde Hz. İlyasın kanatlı bir aslana binip göğe yükseldiği haberi gariptir. Gene Hızır İlyasın ramazan aylarında Kudüste bir araya gelip iftar ettikleri ve bazı Salih kulların onları görmeleri haberi, tasavvuf erbabınca uydurulmuştur.

11. Hz. Musa İle Hz. İsa Arasında Kaç Peygamber Geldi?

Bir peygamberin vefat etmesinden gene bir peygamberin gönderilişine kadarki ara dönem için ve Hz. Peygambere vahyin gelmediği zamanları ifade için Fetret dönemi denmiştir. Fetret kelimesi lügatta, bir şeyin şiddetini kaybedip gevşemesi ve zayıflaması” anlamındaki fütür masdarından isim olup “zaaf, gevşeme, gücünü ve tesirin yitirme” manasına gelir. Fetret daha ziyade Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında geçen tebliğsiz dönem için kullanılır. Bu dönemde yaşayan topluluklara da

³¹³ I. Krallar, XIX/9-11.

³¹⁴ Kitabı Mukaddes, I. Krallar, XVII, XVIII, XIX, XXI; II. Krallar, I-II; II. Tarihler, XXI(den özetle); Taberi, Tarih, I/460-464; Murtezevî, a.g.e., s. 138-139.

³¹⁵ II. Krallar, II/1-11.

“fetret ehli” denir. Ayrıca Ku’ran’ın indirilişi esnasında vahyin kesintiye uğradığı zaman için de “Fetret” ibaresi kullanılır.

Kur’an-ı Kerim’de, kendilerini Cennetle müjdeleyen ve cehennemle korkutan bir peygamberin gelmediğini ileri sürmemeleri için Hz. Peygamberin Ehl-i Kitab’a fetret döneminde gönderildiği bildirilirken de fetretin terim anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

*“Ey Kitap Ehli! Peygamberlerin arasının kesildiği bir sırada size Resulümüz geldi, gerçekleri açıklıyor ki (yarın kıyamet gününde): “bize bir müjdeleyici ve uyarıcı gelmedi” demeyiniz. İşte müjdeleyici ve uyarıcı geldi. Allah, her şeyde kadirdir.”*³¹⁶

Hadislerde, Peygamber (s.a.s)’in fetret döneminde yaşayıp ölenlerin ahirette bir nevi imtihana tabi tutulacağını ifade ettiği nakledilir.³¹⁷Yine ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber’in, İslam öncesi dönemde yaşayan ve Hz. İbrahim’in dinine inanan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ile Vereka b. Nevfel’in cennetlik olduklarını söylemiştir.³¹⁸

Fakat kendisi ile Hz. İsa arasında bir peygamberin gelip gelmediğini haber vermeyen Hz. Peygamber hakkında Çağatayca Tefsir’de İsa(a.s)’la Hz. Muhamed arasının altı yüz yıl olduğu ve bu arada Cenab-ı Allah’ın, üçü İsrail Oğullarından ve birisi Araplardan olmak üzere dört peygamber gönderdiği anlatılmaktadır. Mesela:

Çağatayca Tefsir:

«ای یهود و نصاری ! درستلوق بيله کیم کیلدی سیزلارگا بیز نینگ یبارگانیمیز، روشن قیلور سیزلار اوچون حق یولینی اوزولماک گا وحی دین و وقتور پیغامبر لار یبارماکیدین تا ایتماغای سیزلار ؛ کیلمادی بیزگا مزده بیرگوچی و نه قورقوتقوچی سی کافرلارنی قیامت عذابی بيله . و خدای بارچه نیمگا قادر دور اگر تیلاسه پیغامبرلاری بیرری بیرری نینگ سونگیدین یبارور . انداق کیم مینگ بییتی یوز بییل مدتی دا کیم موسی و عیسی علیه السلام اراسی ایدی ، مینگ پیغامبر یباردی . و اگر تیلاسه فترت و انقطاع پیغامبر یبارماکی گا یول بیرسا . انداق کیم آلتی یوز بییل دا کیم عیسی و محمد علیه السلام مدتی دا ایدی ؛ تورت پیغامبر یباردی .

³¹⁶ Maide, 5/19.

³¹⁷ Beyhakî, *el-Esmâ ve 's-Sifât*, I/417-418.

³¹⁸ Beyhaki, aynı yer.

اوچ بنی اسرائیل دین **وخالد بن سنان عرب دین** . و بو آیه دا منت قویار بنده لارگا کیم وقتی دا کیم وحی آثاری مندرین رسالت اخباری منقطع ایدی ، مین سیز لارگا پیغامبری بشیر و نذیر بیاردیم.»³¹⁹

Tercümesi:

“Ey Yahûd ve Hıristiyan gurubu! Şüphesiz Peygamberlerin yaşamadığı dönemlerde de bizim elçilerimiz size gelmiştir. Onlar size apaçık ayetleri açıklar. Ta ki siz: “bize ne bir Müjdeci ne de bir uyarıcı geldi” demeyesiniz. Yani inkar edenleri kıyamet azabıyla korkutan bir elçi. Allah her şeye gücü yetendir. İsterse elçileri birinin diğerinin ardından gönderir. Öyle ki Musa (a.s) ile İsa (a.s) arası bin yedi yüz yıldır. Bu dönemde Cenabı Allah bin peygamber yolladı. Bu fetret dönemi peygamber gönderilmeyi gerekli kılsa da tabii, nitekim Hz. Peygamberle Hz. İsa arasında altı yüz yıl olmasına rağmen Hak Teâlâ üçü Beni İsrail’den Halid b. Sinan Araplardan olmak üzere sadece dört peygamber göndermiştir.

Bu ayette Cenab-ı Allah, kullarına: “Peygamberlerin olmadığı dönemlerde de ben size sizi doğru yola hidayet edecek, size müjde verecek ve sizi uyaracak bazı elçiler” gönderdim” demekle minnette bulunur.”

Değerlendirme:

Tarihsel olarak ispatlanması zor olan bu haber hakkında eleştiri babında bir şey bulamadık. Peygamberimizden önce Halid b. Sinan adında bir peygamberin Araplardan geldiğine dair haberi, Çağatayca Tefsirin yazarı İbni Arabinin Fususu'l-Hikem adlı eserine dayanarak yazmıştır. İbni Arabî Hz. İsa ile Hz. Muhammad arasında gelen Halid b. Sinan adındaki peygamberin peygamberliğini izhar edemeyen bir nebi olduğunu söylemektedir.³²⁰

12. Hz. İsa Hakkındaki Haberler

Hz. İsa Kur'an-ı Kerim'de İsa b. Meryem ve Mesih şeklinde zikredilen kendisine İncil'in verildiği, Hz. Muhammed'i müjdelediği bildirilen, Allah'tan bir

³¹⁹ Ç.T., v, 113, b.

³²⁰ İbni Arabî, Muhiddin b. Arabî(v.637/1239), *Fususu'l-Hikem*, nş. Abu'l-A'la Afiffi, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut, ts., s. 213-214.

ruh ve kelime” olarak tavsif edilen, ancak kul olduğu vurgulanan peygamberdir. Hıristiyanlık’ta ise İsa Mesih Tanrı’nın oğlu, dolayısıyla Tanrı kabul edilmektedir.³²¹

Âlimler arasında ihtilafli konulardan birisi de Hz. İsa’nın tekrar yeryüzüne gelip gelmeyeceğidir. Buhari’nin Ebu Hüreyreden tahriç ettiği şu hadiste Hz. Peygamber: “*Meryem oğlu (İsa) aranızda inip imamınız de sizden olduğu zaman sizin haliniz nasıl olur bakalım*”, buyurmuştur.³²²

Diğer taraftan Hz. İsa’nın dünyaya ineceğini bildiren açık bir ayet bulunmamakla birlikte dolaylı olarak bunu ifade eden iki ayet bulunmaktadır. Söz konusu bu iki ayetin içeriğinden onun geleceğine delil çıkarılmıştır.

*“Andolsun, Kitap Ehliden hiç kimse yoktur ki, ölümünden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet gününde o, onların aleyhine şahit olacaktır.”*³²³

*Meryem oğlu, ancak kendisine nimet verdiğimiz ve İsrail oğullarına örnek kıldığımız bir kuldür. Eğer dileseydik, size bedel, sizin yerinizi tutacak melekler var ederdik. Şüphesiz o Kıyametin (kopacağına) bir bilgisidir. Artık onun hakkında asla şüphe etmeyin, bana uyun, bu doğru bir yoldur. Sakın şeytan sizi yoldan çevirmesin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır.*³²⁴

Yukarıdaki ayetlerde geçen “Ona” ve “o” zamirlerinin kime delalet ettiği kapalıdır. Bazı müfessirler bu zamirlerin Hz. İsa’ya delalet ettiği görüşündedirler, buna göre “O, kıyametin kopacağına bilgidir.” İfadesinden kıyamet alametlerinden olduğu hükmü çıkar.³²⁵

Hz. İsa’nın dünyaya tekrar geleceğini anlatan hadisler çoktur. Deccal ve Mehdi’nin zuhurunu, Hz. İsa’nın semadan yeryüzüne indirileceğini bildiren

³²¹ Ömer Faruk Harman, “İsâ”, *DİA*, XXII/465.

³²² Buhari, *Enbiya*, 1439.

³²³ Nisa, 5/159.

³²⁴ Zühuf, 43/59-62.

³²⁵ Ayetin yorumu hakkında bkz. Taberî, *Tefsir*, VI/352, XI/204; *Keşşaf*, I/580-581; *Neseî*, I/260-261; İbni Kesir, *Tefsir*, I/576-577, IV/131-132.

hadislerin çokluğu nedeniyle eş-Şevkanî bubların mütevatir derecesine ulaştığını belirtmiştir ve bu konuda bir eser yazmıştır.³²⁶

Mesih, Mehdi ve Decceal konusndaki haberlerin farklılığı ve çokluğu nedeniyle tefsirlerde de bunların bir kısmına rastlanır.

Çağatayca Tefsirde Hz. İsa ile ilgili şöyle bir olay anlatılır:

Çağatayca Tefsir:

« ودرستلوق بیله کیم عیسی علم دور ساعه غه یعنی انینگ بیله بیلور کیم قیامت نینگ کیلماکی نینگ . یاوقتی کیم قیامت علامت لارینینگ بیرى عیسی علیه السلام نزولی دور کیم دجال تسلطی دین سونگ کوک دین اینیب کیلور مناره بیضا یاوقیدا کیم دمشق شرقی سینینگ طرفی دور، ایکی رنگی تون کیگان بولغای واوزی نینگ هر ایکی ایلینینگ ایاسینی ایکی فرشته نینگ قنات لاریغه قویوب و مبارک رخساره سی تیرلاب . چون باش توبان سالسه قطره لار انینگ یوزیدین توکولور وچون باشی یوقاری قیلسه اول قطره لار انینگ یوزیدا مروارید دیک روان بولغای . انینگ نفسی هر کافر گا کیم بیته اولگای وهر بیرگا انینگ کوزی توشسه ، انینگ نفسی بینگای . بس دجال نیلاکیدا روان بولغای **ولد** بابی دا کیم موضعی دور شام ولایتی دا ، انگا بینگای وانی اولتورگای واندین سونگ یأجوج - و مأجوج چیقیب کیلگای وعیسی علیه السلام قیامت یاوقلوغی نینگ بیلگوسیدر . بس قیلمانگیزلار وجدل کورساتمانگیزلار قیامت کیلماکیدا وایگراشینگیزلار مینینگ رسولیم نینگ شرعیغه . بو دور توز یول کیم اندا یول آزماغای . وکیراک تیماغای سیزلارنی شیطان سلوکیدین اوزی نینگ وسوسه سی بیله . بس انینگ متابعتین قیلمانگیزلار و قدم انینگ مخالفین یولینینگ تاشقاری قویمانگیزلار . درستلوق بیله کیم اول سیزلارگا دور آشکارا دشمنی.»³²⁷

Tercümesi:

“Şüphesiz İsa (a.s) kıyametin bilgisidir. Yani kıyametin kopuşu onunla olur, ya da onun yeryüzüne inmesinden sonra kıyamet kopacak ki Deccalın yeryüzüne musallat olmasının ardından inecektir. O Şam şehrinin doğusunda bulunan ‘Beyaz Minare’den üzerinde iki renkli bir kaftan giymiş bulunduğu halde ve ellerinin ayasını iki meleğin kanatlarına koymuş halde ve mübarek yüzünden ter damlaları damlamakta iken inip gelecektir. Başını aşağı kılsa yüzünden ter damlayacaktır ve yüzünden damlayan o terler her biri bir inci tanesi gibi olacaktır. Nefesi yetişen her

³²⁶ Şevkanî'nin eserinin adı, “*et-Tevzih fi Tevaturi ma Cae fi'l-Mehdi ve'd-Deccâl ve'l-Mesih*”tir. Bu konuda kitap yazarların birisi de Muhammed Enver Keşmirîdir. Abdulfattah Abu Guddenin tahkikini yaptığı bu eserin ismi: *et-Tasrih bima Tevatere fi Nuzûli'l-Mesih*'tir.

³²⁷ Ç.T., v. 524, b; 525, a.

kâfir ölecektir ve onun nefesi gözünün düştüğü her tarafa ulaşacaktır. Sonra Deccalı aramaya çıkacaktır ve onu Şam yakınında Veled kapısında yakalayıp öldürüyor. Onu öldürdükten sonra Yecuc ve Mecuc çıkıp gelecektir. İsa (a.s) ise Kıyametin yaklaşacağına bilgisidir. Siz bu konuda tartışmaya girmeyiniz ve benim Resulümün şeraitine tutununuz. Doğru yol budur ve onda azgınlık yoktur. Siz bu yolda olunca şeytan sizi vesveseye getirmesin ve sizi azdırmasın. Siz onu onun ardına düşmeyiniz ve onun adımlarına uymayınız. Zira o sizin apaçık düşmanınızdır.”

Rivayetlerin Tahlihi:

Hiz. İsanın kıyametten önce yeryüzüne geleceğini net olarak bildiren ayet Kur’anda yoktur. Hadislerde Hiz. İsa’nın Şam’ın doğusundan beyaz minareye ineceği, Mehdi ile buluşacağı anlatılır. Bu konuda Ebu Hüreyre’den gelen, Buhari ve Müslim’in de sahihlerinde aldıkları haber şu şekildedir: *“Allah’a yemin ederim ki İsa’nın âdil bir hakem olarak aranızda inmesi yakınlaşmıştır. O indiğinde haçları kırıp, domuzu öldürür, cizyeyi kaldırıp maymunu öldürür ve İslam’dan başkasını kabul etmez.”*

Hıristiyanlıktan ilk devirlerde dinimize geçenlerin yaydığını sandığımız bu uydurma, Kuranı Kerim ayetleriyle de uyuşmaz. Zira Kur’anı Kerim’de Haç(Salip)’tan hiç bahsedilmemesine rağmen burada görüyoruz. Kur’an-ı Kerimde Hiz. İsa ile ilgili olarak Cenabı Allah: *“Ey İsa, seni vefat ettireceğim, seni kendime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden ayıracağım...”*³²⁸ buyurmaktadır. Gene Kuranı Kerime baktığımızda Kuranın Hiz. İsa hakkında verdiği bilgi içinde onun öldüğü ve öldürülmediğinin anlatıldığını görüyoruz. İman esaslarından olmyan ikinci derecedeki meselelerin veya geleceğe ait olan hadislerin her biri hakkında kesin delil istenilmez. ³²⁹Nuzülün ispatı için ileri sürülen deliller, onu inkar edeni dinden çıkaracak derecede kesinlik arzetmediğinden Hiz. İsa’nın nuzülüne inanmayan kişi asla tekfir edilmez.³³⁰

³²⁸ *Ali İmran, 55.*

³²⁹ Said Nursî, Sözlür, s. 341;

³³⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Emrullah Fatış, *Kur’an’da Hiz. İsa (Doğumundan Ölümüne) Kutsallaştırılmış Uydurmaları Mehdi-Masih-Deccal Modellerindeki Payı*, Kayserî, 2000, s. 228; Samî Baybal, *İbrahimî Dinlerde Mesihin Dönüşü*, s. 210-222.

13. Hz. Peygamber (s.a.s) Hakkındaki Haberler

Hz. Peygamber hayatta iken onun adına yalan uyduran bazı kimseler çıkmıştı. Hz. Peygamber de bunu duyunca çok öfkelenmiş ve “kim benim hakkımda/adıma yalan uydurursa Cehennemdeki yerine hazırlansın”, diye uyarmıştır. Onun bu uyarısının etkisi az sürmüştü ki Hz. Ömer'in vefatının ardından kendi menfaatları uğruna Peygamber adına yalan uyduran şahıslar çoğalmıştır. İbni Hazm'ın Abdullah b. Bureyde yoluyla Hatib el-Aslemî'den aktardığı bir bilgiye göre Hz. Peygamber hayatta iken Medine'ye iki mil mesafede olan Leyis Oğulları kabilesine, üzerinde ipek bir cüppe giymiş adam gelmiş ve onlara şöyle demişti: Bu üzerimdeki cübbeyi görüyorsunuz, bunu, Resulullah bana giydirdi. Bana “ sizin malınız ve kanınız üzerine hükmetmemi buyurdu.” O adam zamanında söz konusu kabileden bir kıza talip olmuş, onlar ise bu adama kızlarını verememişlerdi. Adam ise maksadına ulaşabilmek için bu yola başvurmuştu. Leyis Oğulları, Peygamber(a.s)'a bir elçi gönderdiler. Peygamber(a.s): “Allah düşmanı yalan söylemiştir” buyurdu ve sonra da bir adam gönderdi. Ona: “Eğer onu diri yakalarsan kafasını uçuri ölü ele geçirirsen, yak” diye tenbih etmiştir.³³¹

Ancak daha sonraki dönemlerde Peygamberin şanını yüceltmek adına terhib amaçlı birçok haber uydurulmuştur. Bu haberlerin bir kısmı da tefsir ve hadis kitaplarında tenkide tabi tutulmadan nakledilmiştir. Örneğin: Çağatayca Tefsirde bunlardan iki tanesini aşağıya aldık.

13.1.Hz. Peygamberin Ashab-ı Kehf'i Görmek İstemesi

Çağatayca Tefsirde Kehf Suresi ayet 21'in tefsirinde şöyle bir olay anlatılmaktadır:

Ayet-i Kerime mealen şöyle:

“Yine başkalarının onlara rast gelip bulmalarını sağladık ki Allahın sözünün gerçek olduğunu, kıyametin mutlaka kopacağını bilsinler. Hani onlar aralarında durumlarını tartışıyorlardı; dediler ki: “Onların üzerine bir bina dikin; Rableri

³³¹ Muhammed Ebu Şehbe, *a.g.e.*, s.32-33.

onların durumlarını daha iyi bilir.” Tartışmada galip gelenler ise “Üzerlerine bir mescid yapacağız” dediler.³³²

Çağatayca Tefsir:

«امام ثعلبی تفسیریدا مذکور دور کیم حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم غه انینگ آرزوسی بولدی کیم اصحاب کهف نی کورگای . جبرئیل علیه السلام کیلدی کیم یا رسول الله ! سین الارنی دنیا دا کورمانگ دور ؛ اما اوز اصحابینگ نینگ احباریدین تورت کیشی یبارگیل تا الارنی سنینگ دینینگ گا اوندانگایلار . اولحضرت ایتی کیم نیتاک یبارابین وکیمنی بارماق بووریین ؟ جبرئیل ایتی : اوز مبارک رداینگنی یایغیل وصدیق وفاروق ومرتضی وابو ذرغه (رضی الله عنهم) ایتقیل تا هر بیرى بیر ساریغه اولتورغایلار و **روخا** یلینی کیم سلیمان علیه السلام گا مسخر ایردی ، تیلانگیل . خدای انی سنینگ مطیعینگ قیلدی وبوورغیل تا الارنی کوتاریب اول غارغه ایلنگای . حضرت انداق قیلدی وصحابه غارینگ ایشیکینگ یتیب تاشی کوردیلار والارنینگ ایتی یاروقلوق کوروب اون کوتاریب حمله کیلتوردی . اما چون انینگ کوزی الارغه توشتی ، قویروق تیراتا باشلادی وباشی بیله اشارت قیلدی کیم کیرینگیزلار . الار کیریب ایتی لار : السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته . حق سبحانه الارنیک بدن لاریغه روح نی ینه کیلتوردی تا قوبتی لار وسلام نینگ جوابی نی قایتا بیردیلار . صحابه رضی الله عنهم ایتی لار : نبی الله محمد بن عبدالله ، سیزلارگا سلام یتکوردی . الار ایتی لار وعلی محمد رسول الصلاة والسلام . بس دعوت قیلدی لار الارنی اسلام دینی گا والار قبول قیلدی لار وحضرت پیغامبر غه سلام یتکوروب ینه اوز اویقولاریدا تکیه قیلدیلار وینه مهدی چیقماغی وقتی دا حضرت رسول صلی الله علیه وسلم نینگ اهلی وبتی دین بولوب تیریک بولغایلار ومهدی الارغه سلام قیلغای ، جواب بیریب اولنگای لار وقیامت دا مبعوث بولغای لار .»³³³

Tercümesi:

“İmam Salebi Tefsirinde şöyle anlatılır: “Hz. Resulullah, “Ashabı Kehf’i” görmek istedi. Cebrail (a.s) geldi ve: “Sen onları bu dünyada göremezsın, ashabının büyüklerinden dört kişiyi gönder ta ki onları senin dinine davet etsinler.” Hz. Peygamber: “ben nasıl ve kimleri göndereyim” dedi. Cebrail(a.s) : “Abanı yere ser! Ebu Bekri, Ömer’i, Ali ve Ebu Zeri dört köşesine oturt. Sonra da Hz. Süleyman’ın emrine verilen “Ruha” rüzgârını çağır. O rüzgâr onları, Ashabı Kehf’in yattığı mağaraya götürecektir,” dedi. Hz. Peygamber Cebrail(a.s)in dediği gibi yaptı. O dört sahabe mağaranın kapısına gelip indiler ve baktılar ki kapıda bir taş vardır. Ashabı Kehf’in köpeği ışığı görünce hareket geçti. O (Elçileri) görünce kuyruk sallamaya başladı ve başıyla içeri girmelerini işaret etti. Onlar içeri girdiler ve

³³² Kehf, 18/21.

³³³ Ç.T., v, 309, a.

Ashabı Kehf'e Hz. Peygamberin selamını ilettiler. Hak Teâlâ ashabı Kehf'in bedenlerine tekrar ruh verdi. Onlar ayağa kalktılar ve selama karşılık verdiler. Ashap: "Allahın Nebisi Muhammed b. Abdullah sizlere selam yolladı" dediler. Onlar peygamberin selamını aldılar ve peygambere salât ve selam getirdiler. Ashap sonra da onları Hz. Peygamberin dinine davet ettiler. Onlar daveti kabul edip, peygambere selamlarını iletip tekrar uykularına döndüler. Onlar Mehdi çıkacağı vakitte tekrar Hz. Peygamberin ehli baytından olarak uykularından uyanacaklardır. Mehdi de onlara selam verecektir. Onlar da cevap verdikten sonra tekrar ölecekler ve kıyamet günü tekrar diriltileceklerdir."

Çağatayca tefsirde bu olay bu kadar anlatılır. Fakat Sa'lebî tefsirinde daha mufassal olarak anlatılmıştır. Sa'lebi bu olayı daha da detaylandırarak, devamla şunları de eklemektedir: "Sonra ashaptan her biri gene kendi yerlerine oturdular, rüzgâr onları tekrar Hz. Peygamber'in huzuruna götürdü. O esnada Cebrail (a.s) da Hz. Peygambere gelmişti. Peygamber (a.s) onlara, "Ashabı Kehfî, ne durumda buldunuz? Ve size ne cevap verdiler" diye sordu. Ashap: "Biz onların huzuruna girdik ve senin selamını ilettik. Sonra onların hepsi birden ayağa kalktılar ve selama karşılık verdiler. Biz senin risaletini onlara tebliğ ettik. Onlar kabul ettiler ve senin Allahın gerçek peygamberi olduğuna ikrar ettiler. Seni peygamber olarak gönderdiği için Allaha hamd ettiler ve sana selam yolladılar" dediler. Resulullah (a.s) şöyle dua etti:

((اللَّهُمَّ لَا تَفْرُقْ بَيْنِي وَبَيْنَ اصْحَابِي وَاجِبَائِي وَاخْتَانِي ، وَاعْفِرْ لِمَنْ احْبَنِي وَاحِبِ اَهْلِ بَيْتِي وَحَامَتِي وَاحِبِ اصْحَابِي))³³⁴

Peygamberi yüceltmek adına uydurulan bu haberi İsrailiyyat'tan saymak haksızlık olur. İsrailiyyatın tarifinde de geçtiği gibi yoğunluk olarak Yahudi ve Hıristiyan kültüründen ve kültüründen İslami kültüre geçmiş haberler İsrailiyyat deniyordu. Ancak Müslümanlar tarafından uydurulan bu tür haberlere baktığımızda İsrailiyyatın bile sınırlarını zorlamaktadır. Bu haberleri nakledenler niyetlerinde samimi olabilirler. Ancak bunları Kur'an-ı Kerim'in tefsiri mahiyetinde millete anlatılması ne kadar doğrudur? Bir de bu haberde Ashab-ı Kehf'in, Mehdinin

³³⁴ Sa'lebi, *Tefsir*, VI/156-157.

çıkacağı zamanda tekrar dirilecekleri anlatılır. Mehdilik konusu burada anlatmaya sığmayacak ve başlı başına bir sorundur. Mesele şu ki Müslümanların birçoğunu yanında hala bu tür haberlerin tartışılır olduğunu bile söylemek zordur. Bunlar hala bazı İslam ülkelerinde cami kürsülerinden millete anlatılmakta ve cemaat bunlarla çoşturulmaktadır. Menkıbe niteliğinde olan bu tür haberleri tefsir kitaplarına girmiş olması ve İslami bir kılıf giydirilerek halka anlatılması doğru değildir. Bir tefsir problemi olarak bu tür haberlerin İsrailiyyat dışında ayrı olarak ele alınması gerekiyor.

13.2. Hz. Meryem'le Firavun'un eşi Âsiye'nin Ahirette Hz. Peygamberle evlendirileceği

Tahrim Suresinin 5. Ayetinde Peygamber hanımlarına hitaben şöyle buyurulmaktadır:

*“Şayet o sizi boşayacak olursa Allah ona sizden hayırlı, Allaha teslim olmuş, inanmış, sebat ederek itaat eden, tövbe eden, ibadet eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verecektir.”*³³⁵

Ayeti Kerime

Çağatayca Tefsir:

«...»(ثیباتِ وابکارا) ابن عباس رضی اللہ عنہما ایتیب دور ثیب فرعون نینگ خاتونی آسیه و بکر مریم عیسیٰ علیہ السلام نینگ آنہ سی. حق سبحانہ وعدہ قبلیب دور کیم ایکیسی نی جنت گا حضرت رسول صلی اللہ از دواجی نینگ حبالہ سی کیرکوز گای «...»³³⁶

İbn-i Abbas'tan şöyle buyurmuştur: Tahrim Suresi beşinci ayetinde anlatılan dul ve bekâr kadınlar ifadesindeki “dul kadın”la kastedilen Firavunun hanımı Asiye; bakireden kasıt da Hz. İsa'nın annesi Meryem'dir. Hak Teâlâ Peygamberimize, cennette o ikisiyle evlendireceğini vaat etmiştir.

Bu haberi değerlendirme babında gene Peygamber (a.s)ın şu sözü çok yerindedir: *“Hiristiyanların Meryem oğlu İsa Mesihi uçurduğu gibi beni de*

³³⁵ Tahrim, 66/5.

³³⁶ Ç.T., v, 603, a.

uurmayınız. Ben sadece Allah'ın kuluyum, benim için: “Allah'ın kulu ve elçisi deyiniz”³³⁷

³³⁷ *Buhari, Enbiya, 1438.*

SONUÇ

Müellifi meçhül Çağatayca Tefsirde İsrailiyyat konusunu Peygamberler kıssası çerçevesinde ele aldığımız bu çalışmamızda sonuçları özetleyecek olursak:

Bilindiği gibi Kur'an kıssaları muteşabihattan kabul edilmiştir. Bunlardan hüküm çıkarılması için muhkem ayetlerden bir delile ihtiyaç vardır. Kur'an'daki başta kıssalar olmak üzere bazı konularda ehl-i kitaptan bilgi alışverişi olmuştur. Bu bilgiler kasıtlı olarak değil bilakis Kur'an-ı Kerim'i açıklanması, ayetlerin desteklenmesi gibi sebeplerle olmuştur. Ehl-i kitaptan alınan bu tür bilgiler için "İsrailiyyat" kelimesi kullanılırken, zamanla bu kültürden giren her türlü bilgi için kullanılır olmuştur. Bu haberlerin nakli konusunda İslam uleması görüşlerini özetle şöyle açıklamışlardır:

İslam'a uygun olan israili rivayetlerin nakli ve kullanılması caizdir.

İslam'a uygun olmayan yani Kur'an ve Sahih hadislerle çelişki arzeden bu tür haberlerin nakledilmesi ve kullanılması kesinlikle caiz değildir.

Gene bu tür haberlerden yanlışlığı ve doğruluğu bilinmeyen ve ispatlanamayanları konusunda âlimlerimizin bir kısmı bunların rivayetinde bir sakınca görmediği halde diğer bir kısım âlimlerimiz bunların bir faydası olmayacağı gerekçesiyle naklinin caiz olmadığını savunmuşlardır.

Umumen Kur'an-ı Kerim'de kısaca değinilen peygamber kıssalarının detayları üzerinde yoğunlaşan bu rivayetlerin, insanlara öğüt vermek amacıyla kullanılması, geçmiş peygamberlerin (a.s) hayatlarını uzun uzadıya anlatılıp bizim peygamberimiz Muhammed'in (s.a.s) örnek hayatının ikinci plana itilmesi gibi bir durum ortaya çıkarmıştır.

Bu kıssalar ışığında Çağatayca Tefsire baktığımızda müellifin bu haberlerin kimden geldiğini belirtmediği, Kitab-ı Mukaddes'le Kur'an-Kerim'i mukayese yapıp bir değerlendirmede bulunmadığını görüyoruz. Öyle ki önceki semavî kitaplar tahrif edilmiştir. Oysa Kur'an-ı Kerim'e beşer eli değmemiştir.

Çağatayca Tefsir'de peygamber kıssaları etrafında anlatılan İsraili kaynaklı haberlerden birçoğunu müellif "Taberi Tefsiri"nden ve "Tarihi"nden ve diğer bazı

İslamî kaynaktan aktarmıştır. Ancak hiçbir yerde Taberî'yi ve alıntı yaptığı diğer kaynaklara atıfta bulunmamıştır.

Gene Çağatayca Tefsir'de İsraili rivayetlerin kimden geldiği ve bunların İslam'a uygun olup olmadığına işaret etmede yeteri derecede bir itina gösterilmemiştir.

İsrailiyat türünden bu bilgilerin Çağatayca Tefsire neden alındığını ve müellifin bu haberleri, ayetlerin tefsirine katkı olması bakımından bunlardan faydalanmasının sebebini ve arka planını araştırarak olursak:

İlk dönemlerde bilgi ve kültür seviyesi düşük olan Araplar, kendilerine en yakın coğrafyada yaşayan ve kendilerinden fazla bilgi ya da kültüre sahip olan ve semavi dine mensup Yahudi ve Hıristiyanlardan etkilenmişler. Müslüman Arapların bu etkileşimi sonradan Müslüman olan kavimler üzerinde de etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Araplardan sonra ikinci aşamada Müslümanlığı toplu halde kabul eden kavimler arasında bu tesiri görmek zor değildir. Türklerin dini edebiyatında ilk dönemlerde Peygamberler kıssası adı altında kitaplar yazılmış ve Hz. Yusuf gibi bazı peygamberlerin hayatını konu alan özel kitaplar da yazılmıştır.

Peygamberlerin peygamberlik sonrası Allah tarafından özel bir koruma altında oldukları nasslarla sibittir. Ancak ehl-i kitap menşeli bazı haberlerde peygamberlerden bazılarının masumiyetine gölge düşüren fragmanlar da mevcuttur. Nitekim Süleyman ve Davut (a.s)la ilgili anlatılan ve Çağatayca Tefsirin müellifinin de tefsirde hiçbir değerlendirmede bulunmadan naklettiği haberlerin tartışılabilirliği ortadadır.

İsraili rivayetler ehl-i kitap ve onların kitaplarından alınan bu bilgiler ayetlerin tefsirine katkı olması bakımından değil, eleştirilmek ve yanlışlığını ortaya koymak amacıyla başvuru bilgileri olmalıdır.

Netice olarak Çağatayca Tefsirin müellifi, diğer müfessirlerin hiç kullanmadıkları ya da az kullandıkları İsrailiyata tefsirinde geniş yer vermiştir. Bu haberlerin Çağatayca Tefsirde yer alması bu eserin tefsir açısından değerini azalttığını düşünsek de bu bilgilerin dilsel bir değerinden söz edebiliriz. Zira tefsirin yazıldığı dönem için düşündüğümüzde bu haberler yaygın olarak anlatılıyor da olabilir. Bu gün için Çağatayca'nın bugünkü temsilcisi konumunda olan Özbekçe'de

yapılacak bir Kur'an-ı Kerim tefsirinde yeni bir yöntemle Kur'an'da geçen peygamber kıssalarını diğer Semavi kitaplarla karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra ayrıntıya dalmadan orta bir anlatım tercih edilebilir. Bazı peygamberler hakkında Kitab-ı Mukaddes'te yer alan haberlerin yanlışlığına işaret edilerek bu kitapların (Tevrat ve İncil) orijinallerinin tahrif edildiğini ve bu güne kadar safiyeti koruyularak ulaşan tek dini kitabın Kur'an-ı Kerim olduğunu anlatmak gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah, Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB, yay., 1979.
- Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Thk. Süleyman b. Salih el-Hazrecî, Matab'atü'l-Ûlûm ve'l-Hikem, Medine,1417/1997, s. 274.
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Askalanî, Ahmed b. Ali İbn-i Hacer (v.852 h.), “Fethu'l-Bari Bi Şerhi Sahih'i-İmam Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari” Kitabı Tefsiri'l-Kuran, Tefsir-i Suretu Feth, Thk: Abdulkadir Şeybetül Hamd, Medine, 2001.
- Ata, Aysu, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi: (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK yayınları, Ankara, 2004.
- Aydar, Hidayet, “Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi”, İstanbul, 1996.
- Aydar, Hidayet, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı I, (İstanbul 1999).
- Bagevi, Ebi Muahammed el-Hüseyn b. Mesud(v. 516/1123), *Mealimu't-Tenzil*(I-VIII), Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd., Daru Teyyibe, (1409 h.).
- Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1-2, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1998.
- Barthold, Wilhelm, *Orta Asya'da İslam'ın İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide*, (tr. K. A. Çelebi), Türkiyat Mecmuası, II, 1962.
- Bolay, Süleyman Hayri, *DİA*, “Adem” md., TDV, yay., İstanbul, 1988, I/358-359.
- Buhari
- Cerrahoğlu, İsmail, Tefsirin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller(Doktora Tezi), Ankara, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yay. Ankara, 1996.
- Çonkor, Burhan, “*Tefhimu'l-Kuran'da İsrailiyyat'ın Ele Alınış Biçimi*” (Y. Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Konya, 2008.
- Ebi Bekr, İbni Ebi'd-Dünya, “*Men Âşe Ba'del Mevt*”, Thk. Abu Muaz Eyme ed-Dimaşkî, Mektebe es-Sünne, Kahire, 1413/1993.

Ebu Reyve, Mahmud, *Edva Ale's-Süneti'l-Muhammediyye*, Daru'l-Mearif, Kahire, ts.

Ebu Şehbe, Muhammed Mahmud, *el-İsrailiyyat ve'l-Mevduat Fi-Kütübi't-Tefsir*, Mektebe es-Sunne, Kahire, 1973.

Eckmann, "Eastren Turkic Translations Of the Koran" *Studia Turcica*, c. 17, Budapast, 1971.

Eckmann, Janos, "Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung", *Ural-Altäische Jahrbücher*, 31, 1959.

Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev: Günay Karaağaç,) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3412, 1988, s. XIV.

el-İsfahanî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillan, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatu'l-Eşfiya*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1996.

El-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makâlât*, Daru's-Selam, 2012.

El-Vahidî, Ebu'l-Hasan, Ali b. Ahmed(v.468/1075), *el-Vecîz Fi Tefsir Kitab'î-Aziz(I-II)*, Thk. Safvan Adnan Davudî, Daru's-Siyase, Beyrut, 1415/1995.

en-Nevevî, Şerhi Sahihi Müslim(I-XVIII), Matba'a el-Mısıriyye, Kahire, 1347/1929

Erdoğan, Abdulkadir, *Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri*, Ankara, 1938.

Es-Salih, Subhî, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhû*, Dımaşk, 1959.

Es-San'ânî, Abdurrazzak b. Hümam (v. 211/826), *el-Musannef(I-XII)*, Thk. Habibu'r-Rahman el-A'zamî.

Ez-Zehebî, Abu Abdillan Şemsuddin Muhammed(v.748 h.), *Tezkiretü'l-Huffaz*, (Thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muellimî), Dairetu'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

ez-Zehebî, Ebu Abdillan, Şemsiddin Osman, *Mizanu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed İvad), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,(?)

ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (v.748 h.), *Tarihu'l-İslam ve Vefeyât-i Meşâhiri'l-A'lam (I-LIII)*, (Thk: Abdussalam Tedmurî), Daru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1990.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrailiyyat Fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, Mektebe Vehbe, Kahire, 1990.

Fatiş, Emrullah *Kur'an'da Hz. İsa (Doğumundan Ölümüne) Kutsallaştırılmış Uydurmaları Mehdi-Masih-Deccal Modellerindeki Payı*, Kayserî, 2000.

Hamidullah, Muhammed, "Kuran-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümelere", (Çev. Dr. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul, 1965.

Hamidullah, Muhammed, *Kuranı Kerim Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, 2000.

Harman, Ömer Faruk, "İbrahim" md., *DİA*, XXI/266-268.

Hâzin, İmam Alaüddin Ali b. İbrahim el-Bağdadî (v. Yedinci Yüzyıl), *Lübabu't-Tevîl fî Meani't-Tenzil*(I-VI), Matba'tü'l-İsikame, Kahire, 1381 h. , VI/46-50.

İbni Arabî, Muhiddin b. Arabî (v.637/1239), *Fususul-Hikem*, nş. Abu'l-A'la Afîfî, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, ts.

İbn-i Haldun(v.809 h.), *Mukaddime*, Beyrut, 1988.

İbn-i Hişam, *Es-Siretü'n-Nebeviyye* I-VI, (Thk. Taha Abdurrahuf Sa'd, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1991.

İbn-i Kesir, Hafız İmadüddin Ebi'l-Feda İsmail (v.771/1369), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (I-XXI), (Thk. Abdullah b. Musin et-Turkî), Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirastü'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Dari Hicr, 1420/1999.

İbn-i Kuteybe, İmam Ebi Muhammed Abdullah b. Müslim (v. 276/889), *Te'vilü Muhtelefu'l-Hadis*, (Thk. Muhammed Muhiddin el-Asfar), Mektebtü'l-İslamî, Berût, 1419/1999.

İbn-i Mulekken, İmam Siracüddin Ebi Hafs Omer b. Ali b. Ahmed el-Ansarî (v.804/1402), *Kıyasu'l-Enbiya ve Menakibu'l-Kabail*, (Thk. Ahmed Hâc Muhammed Osman), Mektebe el-Mekkiyye, 1418/1998.

İbn-i Sa'd, Muhammed b. Muni' ez-Zuhri (v.230 h.), *Kitabu't-Tabakati'l-Kebir*, (Thk. Ali Muhammed Omer), Mektebtü'l-Hancî, Kahire, 2001.

İbni Teymiyye, Takiyyiddin Ahmed b. Abdulhalim (v. 728/1328), *Mukaddeme Fi Usûli't-Tefsir*, (Thk. Adnan Zerzur), Dımaşk, 1392/1972.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali(v. 597 h.), *Kitabu'l-Mevduât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1966.

İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebi'l-Hasan (v. 630/1232), *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe*(I-VI), (Thk. Ali Muhammed Mu'avved), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

- İbrahim Hatiboğlu, “İsrailiyyat”, DİA, XXIII, 195.
- İnan, Abdulkadir, “Kur’an-ı Kerim’in Eski Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme”, Ankara, 1961.
- İnan, Abdülkadir, “Eski Türkçe Üç Kur’an Tercümesi”, Türk Dili I, 6, Nisan, 1952.
- İnan, Abdülkadir, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Kuran Tefsiri”, TDAY, Belleten, 1962.
- Kesikoğlu, Osman, Kuran-ı Kerim ve Başka Dillere Çevrilmesi Konusunda Açıklamalar, DİB, Meali, (önsöz).
- Kitabı Mukaddes (Türkçe Tercümesi), Ohan Matbaacılık, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2006.
- Korkmaz, Zeynep, *Merzubname Tercümesi*, Ankara, 1973.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981.
- Kurtubî, Abi Omer Yusuf b. Abdillâh (v. 463/1073), *el-İstiab fî Ma’rifeti’l-Ashâb* (Tashih ve Hadislerinin Tahricini yapan: Âdil Murşid), Daru’l-A’lam, Urdun, 2002.
- Kurtubî, Abi Omer Yusuf b. Abdillâh(v. 463 h.), *el-İstiab fî Ma’rifeti’l-Ashâb*, Daru’l-A’lam, Urdun, 2002.
- Mehmet Ergün, “Âlusî’nin Rûhu’l-Meanî Tefsirinde Âdem ve Yaratılış Kıssası Çerçevesindeki İsrailiyyat”, (Y. Lisans Tezi), Isparta, 2006.
- Muhammed Abdulazîm ez-Zerkanî, *Menahilü’l-İrfan Fi Ulûm’il-Kuran (I-II)*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Müsaid Müslim Abdullâh Âli Ca’fer, *Eser’t-Tatavvuri’l-Fikrî Fi’t-Tefsir Fi’l-Asri’l-Abbâsî*, (Gelişme Döneminde Tefsir, Çev: Muhammed Çelik), İzmir, 2006.
- Na’nâ’a, Remzi, *el-İsrailiyyat ve Eseruha Fi Kütübi’t-Tefsir* Beyrut, 1970.
- Ölmez, Zuhâl Kargı, “Çağatayca Sözlükler” *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi)*, S: 6, 1998.
- Özkan, Halit, “Temim ed-Darî”, *DİA*, XL/419-421.
- Perventa, Mohammad Salih, “Tefsir Şerif Yenabiu’l-Ulûm”, *Mecelle-i Âriyanâ*, Yıl: 1336 g.t., S. 8, Kabil, s. 1-8.

Poyraz, Yakup, “Uzaktaki Yazılarımız, İngiltere Ulusal Kütüphanesi’ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmalarımız”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S: 16, Yıl: 2011, s. 403-405.

Râzî, İmam Muhammed Fahrüddin (v.604/1207), *Mefatihü'l-Gayb(I-XXXII)*, Daru'l-Fikr, 1401/1981.

Sa'labî, Ebu İshak Ahmed (v.427/1036), *el-Kaşf ve'l-Beyan(I-X)*, (Thk. Muhammed b. Âşûr), Daru'l-İhya et-Türasü'l-Arabî, Beyrut, 1422/2002.

Sa'lebi, Ebi İshak en-Neysapûrî(v.427/1036), *Kıyasu'l-Enbiya, (Araisu'l-Mecalis)*, nş. Kazî İbrahim Sikenderkul vd., Hayderi Matba'ası, Mombai, 1294 h.

Sağol, Gülden, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi, Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 1993.

Semenov, Aleksandr Aleksandrovich, *Sobranie Vostoçnih rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR, IV*, Taşkent, 1957.

Suat Ünlü, “Ku'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kuran Tercümeleeri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, (Ocak-Nisan) 2007.

Suyûtî, Celalu'd-Din, Abdurrahman b. Ebi Bekr (v. 911h.), *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kuran*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1967.

“_____” *ed-Durri'l-Mensûr Fi't-Tefsir bi'l-Me'sûr(I-XVII)*, (Thk. Abdullah b. Muhsin et-Turkî), Merkezu Hicr ve'd-Dirâstî'l-Arabiyye el-İslâmiyye, Kâhire, 2003.

“_____”, Suyûtî, *Lübabü'n-Nukûl fi Esbabî'n-Nüzûl*, Beyrut, 1422/2002.

Şimşek M. Sait, *Hayat Kaynağı Kuran Tefsiri(I-V)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.

Taberi, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir(v. 310/923), *Tarihu't-Taberî (Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk I-XI)*, (Thk. Muhammed Ebi'l-Fazl İbrahim), Daru'l-Mearif, Mısır, (II. bsk), 1378/1967.

“_____”, Taberi, *Camîu'l-Beyan An Tevili'l-Kuran*, (I-XVI), (Thk. Muhammed Şakir), Mektebtü İbni Teymiyye, Kahire, ts.

Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş*, İstanbul, Simurg yay., 2003.

Topaloğlu, Ahmet, Muhammed b. Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kuran Tercümesi*, (önsözü) İst. 1976.

Tusî, Ebi Cafer Muhmmmed b. El-Hasan(v.406/ 1068), *et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kuran(I-X)*, (Thk. Ahmed Habib Kasî el-Âmilî), Daru İhya et-Turasi'l-Arabî, ts.

Üşenmez, Emek, “Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, Yıl: 6, (2009), s. 682-687.

W. Barthold, “Ein Denkmal aus Der Zeit der Verbreitung der Islams in Mittelasien”, *Asia Major*, II, 1, 1925.

Yargıcı, Atilla, “Tefsirlerde İsrailiyat Konusuna Eleştirel Bir Yaklaşım” *HÜİFD*, Yıl: 11, S. 15, 2006.

Işıcık, Yusuf, *Kuran Meali*, baskı: 3, Konya, 2010.

Zebîdî, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Abdullatif (v. 893/1487), *Tecrid-i Sarih Li Ahâdisi'l-Câmiî's-Sahih*, nş. Ziyauddin Dagıstânî, Dâru b. Kayyim, ts.

Zülfikar, Hamza, “Çağatayca Bir Kuran Tefsiri”, *Türkoloji Dergisi*, c. 6, S. 1, 1974, s. 179-181.

“_____, Zülfikar, “Çağatayca Kuran Tefsiri: Dilbilgisi İncelemesi, Metin, Dizin.” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, 1970.

“_____, Zülfikar, “Ahmet Yesevi'den Hikmetler” *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S. 124, Şubat, 1973.

http://islom.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2215&Itemid=90

<http://quran.com/26>, 01-02-2013, (çevrimiçi).

İNDKESLER ³³⁸

(Kitaplar İndeksi)

Ahkâf: 11/1; 21/84; 22/4, 64; 24/15, 23, 31, 35; 25/27, 30/15; 31/12; 36/57; 38/1, 39/18, 42; 41/34.

Arais Tefsiri: 2/183.

Alamatu's-Sa'at: 27/82.

Aşerât-ı Hamidî: 10/24; 21/83.

Avârifu'l-Me'arif: 24/61.

Aynu'l-Me'anî: 7/116, 143, 155, 179; 9/111; 10/2, 10, 58, 62; 12/21; 13/23; 14/17; 15/91; 17/13, 79; 18/50, 19/62; 22/27; 25/25; 26/79; 27/28, 82; 28/7, 9, 27; 30/28; 31/20; 34/10, 13; 40/44; 41/11, 33,34; 42/17, 24; 43/45; 44/10; 45/29; 56/75; 59/24; 67/12; 78/38.

Bahru'l-Hakaik: 2/30, 54, 246; 3/ 133; 4/58, 113; 5/6, 15, 35, 120; 7/ 26; 8/28; 9/ 41; 10/1, 62; 11/24, 56; 12/3; 15/ 23,44; 16/90; 17/1, 44,70, 79; 18/72; 19/48; 21/83, 101; 23/2, 115; 26/1, 70, 80; 28/1, 83; 29/41, 69; 30/51; 36/35, 55; 37/3; 39/1, 67; 41/1; 42/24; 47/15; 50/16; 53/30; 54/55; 57/3; 93/6; 95/3.

Bahru'l-Ulûm: 31/21.

Basair: 97/8.

Cevâhiru't-Tefsîr: 2/151; 97/5; 112/4.

Câmi'il-Usûl: 19/56; 36/1.

Dimyatî Tefsirî: 4/17; 7/112; 8/9; 10/2, 108; 16/21, 26, 92; 26/176; 44/1.

Durcu'd-Durer: 44/38.

El-Emalî: 9/35.

³³⁸ İndekste, tefsirde geçen Sahabe ve Peygamber isimlerine yer vermedik.

En-Nüket ve'l-Uyûn: 17/100; 20/114/ 25/8; 27/15; 36/1;38/12; 41/5, 34; 57/25; 58/11; 112/2.

Envaru't-Tenzîl: 2/260; 4/31, 78, 172; 6/1; 8/24; 10/5; 13/8; 14/37; 16/66; 17/55; 21/79; 24/31; 25/12; 26/223; 33/73; 59/11; 77/30.

Esraru't-Tenzîl: 6/91.

Fevaidu's-Sulûk: 13/2; 21/79; 27/4; 38/26.

Fusûl: 10/25; 13/28,39; 25/76; 42/19; 51/55; 76/11; 83/2.

Futuhât-i Mekkiyye: 2/260; 3/30; 5/54; 6/3; 7/46, 206; 8/17; 9/123; 11/107; 16/49; 17/79; 18/65; 20/5; 22/18; 25/60; 27/26; 29/4; 33/73; 35/32; 38/24, 35, 75; 53/62; 57/9; 81/6; 84/21; 97/3.

Garaibu't-Tefsir: 34/2.

Hakaik-i'l-Kur'an: 93/8.

Hakaik-i Necmî: 2/228, 256.

Hakaik-i Sulemî: 2/219, 256; 6/120; 7/1, 97; 8/48; 9/41, 58, 68, 112, 117; 10/58, 65, 69; 11/105, 112; 12/111; 13/28, 39; 14/34; 15/72; 16/90, 96; 17/34, 71; 18/2, 65; 20/1; 21/83; 22/34, 78; 30/41, 50; 26/79, 89; 28/1, 23; 29/45; 30/41, 50; 33/42, 45; 35/32; 36/1 38/1; 40/15;42/24;43/32; 47/19; 48/10; 50/36; 51/21; 54/55; 57/21.

Î'câzu'l-Beyân: 6/151.

Îmam Haddadî Tefsiri: 2/250.

Îmam Zahid Tefsiri: 4/48; 7/26; 47; 10/35, 45; 11/83; 12/29; 16/96; 17/64; 18/29; 42/19, 43; 50/40; 52/16; 54/1; 56/77; 58/7, 12; 66/1; 67/30; 68/14; 73/11; 78/33; 79/30; 80/10; 84/19; 106/1; 108/1.

Îmam Vahidî Tefsiri: 8/12; 24/60.

Keşfu'l-Envar: 9/22.

Keşfu'l-Esrâr: 5/35; 6/91, 122, 135; 7/31, 143;; 8/24; 10/24, 62; 12/1; 13/39; 15/88, 98; 16/14;17/14; 18/18, 65; 19/52, 84; 20/131, 90; 21/107; 24/31, 37; 25/1; 26/1; 27/18; 28/85; 29/21; 30/4; 34/2, 19; 36/55, 65; 38/19, 73; 40/44; 41/25, 29; 42/3, 18; 43/1; 49/3 50/16; 54/55; 57/3; 92/5; 104/9.

Keşşaf: 2/253, 274; 3/117, 168; 4/36; 7/88, 143,180, 190; 9/111; 11/6, 11; 12/29, 84; 13/31; 24/2, 35, 52; 25/46; 27/18; 28/4, 79; 29/26, 59; 30/41; 32/11; 33/33, 55; 35/10; 37/6; 38/86; 40/5; 42/5; 43/14, 81; 44/4; 45/14; 48/17; 56/75; 58/6; 72/1; 83/30.

Keşfu'l-Mehcûb: 16/75.

Kûti'l-Kulûb: 4/142; 7/31; 13/24; 16/63, 66; 23/50; 26/101; 37/22.

Kurtubî Tefsiri: 2/63.

Lemeat: 25/46.

Lataif-i Kuşeyrî: 2/54; 3/97; 4/41; 5/35; 11/3; 12/67; 20/114; 21/83; 22/23; 23/115; 33/42; 45/1; 79/24. **Lataif-i Kuşeyrî:** 2/54; 3/97; 4/41; 5/35; 11/3; 12/67; 20/114; 21/83; 22/23; 23/115; 33/42; 45/1; 79/24.

Lataif-i Haisemî: 46/1.

Levâih (Camî): 4/31.

Lataif-i Sinin: 12/26.

Lataifi't-Takrir: 16/90.

Lubabu't-Te'vil: 7/115; 9/13; 14/3; 16/8; 17/12, 79; 18/25; 19/1; 20/105; 21/47; 22/45; 23/2; 27/1; 30/18; 31/12; 34/33; 35/14, 30; 37/83, 166; 38/1, 10, 38; 39/6; 42/37; 45/29; 47/38; 48/29; 50/18, 36; 53/32; 61/7; 70/19; 73/13; 74/34; 80/10; 114/6.

Medarikü't-Tenzîl: 7/107, 143; 8/4, 12; 10/25, 64, 90, 91; 12/77; 13/4; 15/40; 17/107.

Mefatihü'l-Gayb: 6/19.

Menahic: 23/50.

Mesnevî Ma'nevî: 8/17; 50/16.

Menazilu's-Sairîn: 5/54.

Musannef İbni Ebi Şeybe: 29/49.

Muhtâr: 21/85; 26/52; 34/78.

*Muazzah: 21/109; 22/60; 23/51; 24/10; 25/25; 206/209; 27/16; 30/21; 31/10, 37;
32/21; 33/71; 35/8; 42/51; 43/14; 48/29; 52/49; 55/46; 58/11; 78/23.*

Nakdi'n-Nusûs: 3/26; 5/15; 6/3; 11/56.

Nakkaş Tefsiri: 28/15; 46/32; 59/9.

Nevâdir: 56/79.

Nefehâti'l-Üns: 8/17; 17/1; 24/30; 29/45; 43/36; 61/12.

Risâle Hakku'l-Yakin: 24/35.

Reşef Tercümesi: 15/43; 16/125; 42/18; 55/1.

Sahih-i Buharî: 4/34; 33/5.

Sahih-i Müslim: 4/36; 36/38.

Sahih-i Tirmizi: 36/1.

Sahihayn: 25/68; 36/12; 38/35.

Şerh-i Avarif: 28/85.

Şehru Esmailahi'l-Hüsna: 11/70; 24/35.

Şarh-i Rubaiyyat: 24/35.

Şerh-ı Tahavî: 24/2; 38/33.

Şerh-i Ta'arruf: 6/124.

Tâcu't-Tefâsîr: 10/54.

Talhîsu's-Şafî (Li'Şeyh et-Tusî): 21/81; 26/86.

Tarafu'l-Mecâlis: 25/43.

Teşriku'l-Haremeyn: 9/109.

Tefsir-i Kebir: 2/268; 3/4; 133, 170; 4/10; 36/82.

*Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî: 2/265; 9/1; 20/16; 27/10; 31/12; 32/11; 35/32;
38/20; 39/28; 40/2; 41/33, 52; 42/30; 44/1; 50/1; 100/6.*

Tefsir-i Kevaşî: 26/225.

Tefsir Besair: 3/26; 17/52.

Tefsir-i Makdisi: 52/27.

Tefsir-i Mir Âbâdî: 44/53.

Tefsir-i Mutemad: 27/82.

Tefsir-i Munîr: 2/54; 4/117.

*Tibyan Tefsiri: 3/154; 5/2; 7/54, 143, 203; 8/22, 56; 10/50, 64, 91; 13/4, 11; 14/9;
16/37, 49, 86; 17/13, 53; 18/50, 107; 20/105; 21/85, 98; 22/59; 24/3, 33; 38/48;
39/32; 40/11, 55; 41/34; 42/15, 40; 43/5; 44/10; 47/19; 51/7, 22, 24; 53/39; 54/1;
56/14; 61/6; 67/1; 74/17; 81/19; 88/17; 89/1; 95/2; 96/4.*

*Teysîr(Fi İlmi't-Tefsir): 3/194; 4/47, 54, 135; 5/12, 54, 91; 10/24; 11/3, 96, 123;
12/3, 9; 14/47; 15/87; 16/15, 71; 18/22; 20/6; 21/47; 22/45; 23/27; 25/13; 26/89,
224; 27/40, 82, 87; 28/7, 80; 31/12; 33/33; 34/11.*

Te'vilât: 6/152; 8/18; 14/1; 16/84; 18/1; 27/44; 37/3; 38/1.

Tefsir-i Suretü'-Semâniye: 16/98; 33/73.

Tevilat-i Kâşî: 7/1; 9/102; 28/85.

Temhîd: 2/183.

Unsu'l-Muridîn: 12/19.

Uyûn 'il-Ecvibe: 33/40.

Vasît Tefsiri: 7/89, 187; 8/1; 9/110; 12/20, 31, 109; 16/90; 22/5, 19; 24/23; 27/16; 29/45; 32/22; 33/33, 51; 39/24; 40/17, 55; 43/71; 67/1.

Vasûtî Tefsiri: 11/113.

Yenabî'l- Ulûm: 2/75; 5/64; 6/93, 103, 152; 7/143; 9/37, 58,114, 121; 10/28; 15/1; 36/1.

Zâdu'l-Mesîr: 7/112, 145; 10/41, 92, 94; 11/17, 67, 108; 13/39; 14/3; 17/1, 79; 18/31, 60; 19/7, 22; 20/114; 22/36, 68; 23/11; 25/13; 27/18; 33/17, 51; 35/37; 41/11, 22; 46/35.

Zaxiretü'l-Mulûk: 24/30.

(Şahıslar ve Yer isimleri İndeksi)

Abdurrazzak b. Humam: 9/122.

Abdullah Ansarî: 4/68; 5/35; 7/31; 36/55.

Abdullah b. Mubarek: 37/22.

Ahmed Harb (r.h): 3/26.

Ahmed b. Ali Serahsî: 52/21.

As'ad Humeyrî: 44/38.

Ata b. Ebi Rabahe: 44/29.

Benî Kureyze: 2/85.

Beni Nazir: 2/85; 3/100.

Ca'fer b. Ebi Talib: 2/121.

Cevzicanî (k.s): 11/3, 112.

Cuneyd Bağdadî: 21/87; 33/73; 56/79.

Ebul-Âliye (r.h.): 8/41.

Ebu Bekir Vasıtî (r.h.): 2/151, 187; 11/113; 22/75; 23/2, 115; 29/69.

Ebu Meysere: 2/178.

Ebu'l-Leys es-Semerkindî: 2/269; 9/1; 20/16; 27/10; 31/12; 32/11; 35/32; 38/20; 39/28; 40/2; 41/33, 52; 42/30; 44/1; 50/1; 100/6.

Ebu'n-Necm Sufî: 3/97.

Ebu Said Ebu'l-Hayr: 6/91.

Ebu Alî ed-Dekkak: 11/112.

Ebu Ubeyde: 16/67.

Ebu Osman Magribî(k.s): 17/44.

Ebî Davud: 58/11.

Ebu'l-Hasan Şazili el-Mağribî: 74/4.

Ebu Raha Atarudî: 5/115.

Evs: 2/85; 3/100.

Fahrud-din er-Râzî: 24/35.

Felestin: 2/63, 93, 126.

Hâce Abdulhalik Guçduvânî: 15/75.

Hâce Behaiddin Nakşibend: 2/256; 24/37.

Huseyin Mensûr (k.s): 104/9.

Hasan Basri: 4/54, 123; 5/54; 6/158; 12/42,109; 20/114; 24/35; 36/25; 42/40; 72/11; 76/11.

Hâce Muhammed Pârsâ: 16/98; 33/73; 93/3.

Hakim Tirmizi: 44/1.

Hâce Ebu Sehl Enmârî: 24/35.

Huseyin Mervezî: 52/21.

Huseyin Mensûr (k.s.): 104/9.

Hâce Ubeydullah (k.s.): 1/5; 5/54.

Hazrec: 2/15.

İmam Ahmed b. Hanbel: 2/196; 5/35; 6/121; 7/206; 22/25, 77; 24/2, 33; 38/24; 47/4; 48/16.

İbni Abbas: 2/271, 275; 3/79, 151; 4/58, 75; 5/54, 109, 113; 7/1, 8; 8/3, 48, 69; 9/16; 18, 24, 28, 128; 10/1, 23; 11/96; 14/9, 40; 15/18; 16/68, 112; 17/12, 64; 18/18, 22, 54; 23/18; 24/35; 30/1; 36/57; 39/15, 66; 42/23; 47/16; 53/14; 60/11; 64/12; 70/4; 71/28; 75/15; 93/3, 5; 99/8; 109/1, 6; 113/5.

İmam Malik: 2/187, 196, 227; 3/97; 4/23; 5/6; 22/77; 24/2, 3, 33.

İmam A'zem Ebu Hanife: 2/184, 196, 203, 222, 225, 226, 227, 236, 239; 3/97, 134; 4/23, 24, 25; 5/4, 35, 79, 95; 6/121; 7/206; 9/28, 29, 60; 13/8; 17/26; 22/25, 77; 24/2, 3, 33; 25/60; 27/26; 28/27; 30/38; 32/16; 33/49, 50; 33/56; 38/24; 41/34, 37; 58/3; 59/5; 62/9; 65/1; 84/16.

İmam Şafî: 2/196, 203, 222, 225, 226, 227, 236, 239; 3/97, 4/43; 5/4, 79, 95; 9/28; 13/8; 22/25, 77; 24/2, 3, 33; 25/60; 27/26; 28/27; 32/16; 33/56; 38/24; 41/37; 47/4; 58/3; 65/1, 2; 97/3.

İmam Kuşeyrî: 2/197; 3/59; 4/36; 6/120, 141; 7/31, 148, 183; 8/4, 17; 9/41; 11/3, 112; 13/35, 39; 14/1; 17/65, 81; 18/46; 19/96; 20/12; 22/77; 23/3; 24/31; 26/89; 28/1; 29/21, 69; 30/41; 33/73; 35/32; 36/1; 38/1, 35; 39/23; 40/19; 41/42; 42/19; 43/71; 46/1; 48/29; 51/50; 53/44; 55/22; 63/3; 68/4; 79/24; 93/2.

İmam Malik: 9/29; 33/56; 46/32; 58/3; 65/1.

İmam Âsım: 2/245.

İbni Zeyd (r.h): 10/1.

İmam Sa'lebî: 4/59; 5/30; 6/124; 7/46; 8/9; 9/30, 58, 72; 16/26; 17/26, 76, 79, 111; 18/21; 19/52; 24/27, 55; 26/81; 28/76; 31/12; 35/32; 36/13; 41/50; 42/23; 45/14; 58/22; 78/18.

İmam Hamze: 56/77.

İmam Kestanî: 56/77.

İbnu'l-Anbari: 8/12.

İmam Zahiruddin Vedali: 9/35.

İbrahim Adhem: 9/58.

İbni Ata(k.s): 61/13.

İmam Muhammed: 56/79.

İmam Yafî: 28/1.

İmam Fera Muhammed: 28/76; 37/83.

İbni Cubeyr: 39/42.

İmam Ebu Yusuf: 56/79.

İmam Evzaî: 58/11.

İbnu'l-Hacer el-Askalanî: 17/60.

İbn-i Reyhanî: 13/13.

İbni Uyeyne: 13/28; 14/35; 55/29.

İbni Mesûd 8/44; 9/25; 22/26; 25/68; 39/9, 52; 47/16; 57/12.

İmam Mukri Gaznevî(k.s): 3/26.

İmam Bakır: 2/178.

İsfendyâr: 8/30.

Ka'bul-Ahbar: 2/243.

Kelbî: 39/42; 56/79.

Katade: 10/88; 11/28; 16/69; 26/1; 42/23; 52/24.

Kazî Beyzavî: 7/190.

Kızım: 2/50.

Kurtubî: 6/19; 16/98.

Malik b. Dinâr: 6/129.

Mansur Ammar (r.h): 82/6.

Maturidî: 3/7; 4/28; 6/128; 6/160; 11/12; 14/1; 15/22, 44, 72; 16/84, 122.

Muhammed Semmak (r.h): 17/106.

Muhammed Ebu'l-Fazl el-Becelî: 11/112; 16/35; 56/79.

Mucahid(r.h): 17/13, 26.

Muhammed Hakim (k.s): 68/4.

Muhammed Râzî(k.s.): 13/39.

Mevlanâ Ya'kub-ı Çerhî: 11/90; 24/35.

Muhammed Cerir Tebrizî: 16/26.

Muhammed Takî: 2/178.

Nazr b. Şemil: 5/115.

Nemrûd b. Ken'an: 2/258.

Rakkaşî: 44/38.

Râgib el-İsfahanî: 27/17.

Ruknuddin Alavuddevle es-Simnanî(k.s): 19/1.

Rustem: 8/30

Salih Mursidî(r.h): 19/58.

Said b. Musaiyyb: 4/14; 5/14.

Said Hasan (k.s): 54/43.

Sadreddin Konevî: 6/153.

Secâvendî: 3/7; 31/20.

Sehl b. Abdullah et-Tusterî: 22/23, 88; 29/69; 35/32; 42/24; 51/50; 61/12.

Suddi: 10/88.

Sufyan es-Sevrî: 11/113; 31/19; 39/47; 46/32.

Şa'bi: 19/30.

Şam: 2/93; 8/4; 9/122.

Şeyh Şibli (k.s.): 3/97; 13/39; 17/84; 24/30; 50/36.

Şeyh Şakik Belhî: 11/105.

Şâh-i Kirmanî (k.s): 6/122.

Şeyh Ebu Medyen(k.s): 17/85.

Şeyh Ebu'l-Abbas Şaganî: 16/75.

Şeyh Davud Yemanî: 27/62.

Şeyh Ebu'l-Hasan Nurî(k.s): 53/9.

Tih Çölü: 2/27.

Zahhak: 46/32.

Zunnun Mısrî: 18/65; 26/79.